

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας και Κοινωνικής
Ανθρωπολογίας

Ευαγγελία Μέρμηγκα
Α.Φ.Μ. 1100045

ΜΕΓΑΛΑ ΠΟΛΙΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ
ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Πτυχιακή εργασία

Επιβλέποντες καθηγητές: Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν
Ιωάννης Πίκουλας

ΒΟΛΟΣ 2005

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 4609/1
Ημερ. Εισ.: 29-07-2005
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2005
ΜΕΡ

δ. Φιλίππειος Στοά.....	58
ε. Ιερό Διός Σωτήρος.....	61
στ. Μυρόπωλις Στοά.....	63
ζ. «Ρωμαϊκή» Στοά.....	65
η. Διάφορα κτίσματα στη μέση της Αγοράς.....	65
-Οικοδομήματα άγνωστης θέσεως, που αναφέρονται από τον Πausανία.....	67
5. Δύο από τα λαμπρότερα μνημεία του ελλαδικού χώρου.....	70
-Θερσίλειο.....	70
α. Περιγραφή.....	70
β. Χρήση και χρονολόγηση εγκατάλειψης.....	75
-Θέατρο.....	78
6. Άλλα κτήρια που μνημονεύει ο Πausανίας, αλλά δεν έχουν ανιχνευθεί.....	86
-Βόρειο τμήμα της πόλης.....	86
-Νότιο τμήμα της πόλης.....	87
7. Κτίσματα των ρωμαϊκών χρόνων.....	90
8. Προάστια–νεκροταφεία–οδικό δίκτυο.....	92
9. Ύδρευση-αποχέτευση.....	101
ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ.....	103
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	106
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	109
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	110
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	112
ΕΙΚΟΝΕΣ-ΧΑΡΤΕΣ	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα εργασία θα γίνει λόγος για ένα μεγαλεπήβολο σχέδιο, που προσπάθησε να θέσει σε εφαρμογή η νεοϊδρυθείσα Αρκαδική Ομοσπονδία, δηλαδή την ίδρυση της Μεγάλης Πόλεως, η οποία δε φαίνεται να ακολούθησε τους κανόνες του αρχαίου ελληνικού κόσμου όσον αφορά σημαντικά ζητήματα, όπως η τελειοποίηση του αμυντικού συστήματος. Για το θέμα αυτό γίνεται διεξοδικά λόγος στο τρίτο κεφάλαιο. Στο πρώτο μέρος της εργασίας, θα καταπιαστούμε με ιστορικής φύσεως ζητήματα. Πότε ιδρύθηκε η νέα πόλη, πόσοι οικισμοί συμμετείχαν στον πολισμό της, κάτω από ποιες συνθήκες ολοκληρώθηκε το ομοσπονδιακό σχέδιο ίδρυσής της, ποια ήταν η θέση της νεόδμητης αρκαδικής πρωτεύουσας μέσα στην Ομοσπονδία είναι μερικά από τα ερωτήματα, στα οποία θα επιχειρήσουμε να δώσουμε μια απάντηση. Στο δεύτερο μέρος, θα προχωρήσουμε στην περιγραφή των οικοδομημάτων της πόλεως από αρχιτεκτονική σκοπιά, καθώς και της πολεοδομικής οργάνωσής της, όσο αυτό είναι δυνατό. Λόγω της περιορισμένης ανασκαφικής έρευνας, αλλά και εξωγενών παραγόντων (όπως οι πλημμύρες του ποταμού Ελισσόντα), έχουν έρθει στο φως λίγα οικοδομήματα, ενώ το οδικό δίκτυο παραμένει στο μεγαλύτερο μέρος του άγνωστο. Κάποιες πληροφορίες παίρνουμε από τον Πausanία, την κυριότερη πηγή μας στην παρούσα εργασία. Χάρη σε αυτές κατέστη δυνατή μια υποθετική σχεδιαστική αποκατάσταση της Αγοράς και έφτασαν σε εμάς τα ονόματα μερικών σημαντικών ιερών και διαφόρων κτισμάτων της πόλης. Για όλα αυτά θα γίνει διεξοδικά λόγος στη συνέχεια.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή κ. Γ. Πίκουλα, ο οποίος μου παρείχε μέρος της βιβλιογραφίας και με παρότρυνε καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας αυτής. Επίσης, τον ευχαριστώ για τη βοήθειά του και για τις παρατηρήσεις του πάνω στο κείμενο. Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω τον καθηγητή κ. Α. Μαζαράκη Αινιάν για τις πολύτιμες συμβουλές του και την καθοδήγησή του. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον αρχαιολόγο Manuel Arjona, ο οποίος ανέλαβε τη μετάφραση από τα ισπανικά ενός σημαντικού άρθρου για το Θερσίλειο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα

Αντικείμενο μελέτης στην παρούσα εργασία αποτελεί η *Μεγάλα Πόλις*¹ από αρχιτεκτονική και πολεοδομική άποψη, καθώς και το *Θερσίλειον*, ένα από τα λαμπρότερα μνημεία της πόλεως, αλλά και όλου του αρχαίου ελληνικού κόσμου κυρίως λόγω της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης του εσωτερικού του, για την οποία θα γίνει διεξοδικά λόγος σε ξεχωριστό κεφάλαιο. Θα μελετηθούν όλα τα δημόσια κτήρια ένα προς ένα, καθώς και οι ιδιωτικές ζώνες δόμησης (όπου αυτό είναι δυνατό). Θα δοθεί έμφαση κυρίως στα προβλήματα πολεοδομικής οργάνωσης, γιατί μία από τις ιδιαιτερότητες της πόλης είναι η δημιουργία της εξαρχής με σχέδιο, στο οποίο υποχρεώθηκε να συμμετάσχει ένας αριθμός κωμών (*πολισμός*). Η ίδρυσή της δηλαδή, δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας φυσιολογικά μακρόχρονης διαδικασίας, αλλά επιβλήθηκε από μια ανώτερη αρχή. Μια ακόμη ιδιαιτερότητα είναι ο διπλός ρόλος της ως *πόλεως*, δηλαδή ως πρωτεύουσας της Αρκαδίας και ενός ζωντανού οργανισμού με κατάλληλες εγκαταστάσεις, που καλύπτουν τις απαιτήσεις των κατοίκων σε πολιτικό, κοινωνικό, πνευματικό, θρησκευτικό και πολιτιστικό επίπεδο, αλλά και τις καθημερινές, απλές ανάγκες διαβίωσης, κατά το πρότυπο της αρχαίας ελληνικής πόλεως, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα, αλλά και ως *έδρα* της Αρκαδικής Ομοσπονδίας. Για το λόγο αυτό, στην πόλη δε θα συναντήσουμε μόνο την αρχαία αγορά, ναούς και άλλα κτήρια, που απαρτίζουν μια συνηθισμένη ελληνική πόλη, αλλά και εγκαταστάσεις που πιθανότατα προορίζονταν για την εξυπηρέτηση των αναγκών του Κοινού, πράγμα που δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό της ως *διπλής πόλεως*.

Από την πλήρη παρουσίαση δε θα μπορούσε να λείπει μια, έστω σε αδρές γραμμές, γεωγραφική περιγραφή όχι μόνο του ευρύτερου χώρου της, αλλά και όλης της Αρκαδίας, η οποία κρίνεται αναγκαία στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε το

1. Με την έκφραση *Μεγάλα Πόλις* εννοούμε τον αρχαίο οικισμό, ενώ με τον όρο *Μεγαλόπολη* τη ρωμαϊκή και τη σύγχρονη πόλη ή τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της. Βλ. Πίκουλας 245 υποσημ. 13.

αρχαίο περιβάλλον και τον τρόπο ζωής των αρχαίων Μεγαλοπολιτών. Επίσης, είναι σημαντική η ιστορική αναδρομή στις συνθήκες ίδρυσης, τους στόχους και τις σπουδαιότερες ενέργειες του *Αρκαδικού Κοινού*, καθώς και στον πολισμό, από τον οποίο προήλθε η πρωτεύουσα της Αρκαδίας, προκειμένου να τοποθετήσουμε τη Μεγάλη Πόλη στο σωστό ιστορικό πλαίσιο. Στο πρώτο κεφάλαιο θα καταπιαστούμε με το ζήτημα της χρονολόγησης της ίδρυσης της νέας πόλης, το οποίο σημειωτέον, έχει άμεση σχέση με το πρόβλημα της χρονολόγησης της σύστασης του Αρκαδικού Κοινού, γεγονός που δικαιολογεί, πιστεύω, την ανάλυση και των δύο ζητημάτων. Στη συνέχεια θα προχωρήσουμε στην περιγραφή και ερμηνεία (όσο το δυνατόν) των καταλοίπων της πόλης, σε συνδυασμό με την κατατοπιστική περιγραφή του Πausανία. Σε ξεχωριστό κεφάλαιο θα πραγματευτούμε τα ζητήματα αρχιτεκτονικής, χρονολόγησης και λειτουργίας που αφορούν στο πιο φημισμένο κτήριο της πόλης, το Θερσίλειο. Όλες οι χρονολογίες στο κείμενο είναι π.Χ., εκτός και εάν αναφέρονται ως μ.Χ.

Ιστορία της έρευνας

Ήδη από τον 17^ο αιώνα άρχισε να εκδηλώνεται το ενδιαφέρον των ξένων περιηγητών για την Αρκαδία γενικότερα, αλλά οι πληροφορίες που μας άφησαν δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικές, ιδίως όσον αφορά στα ιστορικά και αρχαιολογικά κατάλοιπα.² Ανάμεσα σε αυτούς συγκαταλέγεται ο Fourmont, που επισκέφθηκε πρώτος τη Μεγάλη Πόλη στα 1730. Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα πολλοί περιηγητές, που επισκέφθηκαν τη Μεγάλη Πόλη, κατέγραψαν τις ταξιδιωτικές εμπειρίες τους και έτσι, άφησαν πίσω τους πολύτομα έργα, όπως οι E. Dodwell (*A classical and topographical Tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, London 1819, τόμ. II, 370 κ.ε.), W. Gell (*Narrative of a journey in the Morea*, London 1823, 176 κ.ε.) και W. M. Leake (*Travels in the Morea*, London 1830, τόμ. II, 31 κ.ε.). Στα 1828 έφτασε στην Αρκαδία μια γαλλική αποστολή, το έργο της οποίας συνέβαλε σημαντικά στην προώθηση της έρευνας στην περιοχή (A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée...*, Paris 1833, τόμ. II, 43-56, πίν. 36-40).³

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα μια μεγάλη ομάδα ερευνητών επισκέφθηκε την Αρκαδία, ανάμεσα στους οποίους ήταν και οι Ernst Curtius και Ludwig Ross.⁴ Το

2. Πίκουλας 9.

3. Πετρονώτης 127. Βλ. επίσης, Πίκουλας 9.

4. Πίκουλας 9.

Μάιο του 1834 διενεργήθηκε η πρώτη επιστημονική ανασκαφή στη Μεγάλη Πόλη υπό τη διεύθυνση του Ross (*Reisen und Reiserouten durch Griechenland, I Reisen im Peloponnes*, Berlin 1841, 81-4). Το 1851 εκδόθηκε ο τόμος Peloponnesus I, όπου συναντάμε τη σχεδιαστική αποκατάσταση της αρχαίας Αγοράς από τον Curtius (εικ. 37), με βάση την αυτοψία του το 1840 και την περιγραφή του Πausανία (Er. Curtius, *Peloponnesus. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*, Gotha, τόμ. I 1851).⁵

Από το Μάρτιο του 1890 έως την άνοιξη του 1892 (καθώς και σε μια περίοδο στα 1892/3) η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή πραγματοποίησε ανασκαφές στη Μεγάλη Πόλη υπό τη διεύθυνση του E. A. Gardner. Τα αποτελέσματα (κυρίως αρχιτεκτονικά ευρήματα) δημοσιεύτηκαν στο *Journal of Hellenic Studies* (London 1892, Supplement Paper no 1). Στη διάρκεια των βρετανικών ανασκαφών ήρθαν στο φως ή και μελετήθηκαν πιο συστηματικά μερικά από τα σημαντικότερα κτήρια της πόλης, όπως η Φιλίππειος Στοά, το κτήριο των «Αρχείων», η Μυρόπωλις Στοά, το «Βουλευτήριο» (ή *δημόσια οικία*), το ιερό του Διός Σωτήρος, το θέατρο και το Θερσίλειο. Δυστυχώς άλλου είδους ευρήματα, όπως νομίσματα, κεραμική και γλυπτά, δε δημοσιεύτηκαν ποτέ.⁶

Στα 1898 έρχεται να προστεθεί το άρθρο του J. B. Bury, “The Double City of Megalopolis” στο *Journal of Hellenic Studies* (15-22), όπου συναντάμε μια ανάλυση της θεωρίας του διπλού ρόλου της πόλης ως πρωτεύουσας της Αρκαδίας και ως έδρας της Αρκαδικής Ομοσπονδίας. Την ίδια χρονιά εκδόθηκε το πολύτομο έργο του J. G. Frazer, *Pausanias's Description of Greece* (ανατυπώθηκε το 1965), που αποτελεί μια εξαιρετική προσπάθεια κριτικής προσέγγισης του κειμένου του Πausανία. Ειδικότερα, στον τόμο IV (317-51) συναντάμε μια περιγραφή των αρχαιολογικών ευρημάτων που είχαν έρθει στο φως την εποχή εκείνη στη Μεγάλη Πόλη.

Μια μικρή ανασκαφική έρευνα έγινε από τις 14 Απριλίου έως τις 28 Μαΐου 1901 στη λεγόμενη «Ρωμαϊκή» συνοικία, στην αριστερή όχθη του Ελισσόντος, δηλαδή νοτίως του ποταμού (άγνωστο σε ποιο σημείο ακριβώς) υπό τη διεύθυνση του Μιλτιάδη Άννινου Καβαλιεράτου, με σκοπό την ανακάλυψη κτισμάτων της ύστερης αρχαιότητας.⁷

5. Πετρονάτης 127.

6. Πετρονάτης 127-8.

7. ΠΑΕ (1901) 45-8.

Από τότε πέρασαν πολλά χρόνια μέχρι να στραφεί ξανά το ερευνητικό ενδιαφέρον στη Μεγάλη Πόλη, τα κτίσματα της οποίας καλύφθηκαν από την εκτεταμένη βλάστηση και υπέστησαν αρκετές ζημιές από τις πλημμύρες του ποταμού, τη βαθιά άροση της γης, τα έργα ύδρευσης, την εξόρυξη του λιγνίτη και τα έργα του θερμοηλεκτρικού εργοστασίου για το νέο οικισμό του προσωπικού της ΔΕΗ (στο νότιο τμήμα της αρχαίας πόλης και εντός των τειχών!).⁸ Τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1940 σε συνεργασία με την Ε' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ο Ρ. Κνობλαουχ ανέλαβε τις μετρήσεις στο ιερό του Διός Σωτήρος. Τις παρατηρήσεις του δημοσίευσε στο *Archäologischer Anzeiger* (1942, 148 κ.ε.). Στα έτη 1959 και 1961 έως 1964 ακολούθησαν εργασίες καθαρισμού στη περιοχή του θεάτρου και του Θερσίλειου, καθώς και εργασίες στερέωσης των παρόδων του θεάτρου, με δαπάνες της Αρχαιολογικής Εταιρείας και υπό την επίβλεψη του διευθυντή Αναστηλώσεως Ε. Στίκα και του Εφόρου Αρχαιοτήτων Χ. Χρήστου.⁹ Εργασίες καθαρισμού επιχορηγήθηκαν επίσης, από τον Αθηναϊκό Τεχνολογικό Όμιλο στο θέατρο, το Θερσίλειο, τη Φιλίππειο και τη Μυρόπωλιν Στοά από τον Ιανουάριο έως το Φεβρουάριο του 1972.¹⁰ Ένα χρόνο μετά, ο Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος εξέδωσε το σχετικό τόμο υπό τον τίτλο *Ἡ Μεγάλη Πόλις τῆς Ἀρκαδίας* στη σειρά *Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς Πόλεις* (αρ. 23), το οποίο συνέγραψε ο Α. Πετρονώτης. Την ίδια χρονιά σε ανασκαφές στο νότιο τμήμα της αρχαίας πόλης, ο Γ. Σταϊνχάουερ ερεύνησε δύο τμήματα που ανήκαν πιθανώς σε μια έπαυλη των υστερορωμαϊκών χρόνων.¹¹ Στο επόμενο έτος ερεύνησε τμήμα του τείχους, καθώς και έναν παράλληλο προς το προηγούμενο τοίχο.¹²

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι ερευνητές J. Roy, J. A. Lloyd και E. J. Owens διεξήγαν επιφανειακές έρευνες στη περιοχή γύρω από τη σύγχρονη Μεγαλόπολη στα πλαίσια του προγράμματος Megalopolis Field Survey. Το 1984 οργανώθηκε στην Αθήνα το πρώτο ειδικό συμπόσιο για την «Αρχαιολογία της Αρκαδίας» από το Αυστριακό και Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, στο οποίο παρουσιάστηκαν τα πρώτα αποτελέσματα του Megalopolis Field Survey. Δυστυχώς, τα πρακτικά του συμποσίου δε δημοσιεύτηκαν ποτέ.¹³ Παράλληλα με το πρόγραμμα

8. Πετρονώτης 128.

9. ΠΑΕ (1959) 243, (1961) 228, (1962) 179-80, (1963) 218, (1964) 191-2.

10. Πετρονώτης 128.

11. ΑΔ 28 (1973), Β'1 Χρονικά, 175-8.

12. ΑΔ 29 (1973-1974), Β'2 Χρονικά, 295-6.

13. J. Roy-J. A. Lloyd-E. J. Owens, Two Sites in the Megalopolis Basin: Suggested Locations for Haemoniae and Cromnus στο *ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ, BSA, Supplementum*, Athens 1992, 185.

Megalopolis Field Survey, ο Γ. Α. Πίκουλας διεξήγε στα έτη 1979 έως 1984 επιφανειακή έρευνα στην περιοχή της αρχαίας νότιας Μεγαλοπολιτικής χώρας, η οποία συνέβαλε σημαντικά στη ταύτιση των οικισμών, αλλά και στη διερεύνηση του οδικού δικτύου που συνέδεε τη Μεγάλη Πόλη με τις γειτονικές περιοχές.¹⁴ Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 οι Αν. Πορτελάνος και Αγγ. Καμπουράκης του τμήματος Τοπογραφίσεων και Φωτογραμμετρίας της ΔΑΑΜ ανέλαβαν τη μελέτη για τη στερέωση των αναλημμάτων των παρόδων του θεάτρου.¹⁵ Στα πλαίσια της μελέτης έγινε για πρώτη φορά η λεπτομερής σχεδίαση του κοίλου και των αναλημμάτων των παρόδων.

Στα έτη 1991 έως 1997 η Ε' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων υπό τη διεύθυνση του Θ. Σπυρόπουλου και σε συνεργασία με το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο υπό τη διεύθυνση του Hans Lauter ανέλαβε εργασίες καθαρισμού, καθώς και ανασκαφική έρευνα στα μεγάλα κτήρια της υστεροκλασικής Αγοράς (ιερό Διός Σωτήρος, Φιλίππειος Στοά, «Ρωμαϊκή» Στοά, το λεγόμενο «Βουλευτήριο», «Αρχεία», «Spolienmauer» στη μέση της Αγοράς). Τα προσωρινά αποτελέσματα δημοσιεύτηκαν σε μια σειρά τευχών του *Archäologischer Anzeiger* (1995, 1996 και 1998). Εν τω μεταξύ, στα έτη 1995 έως 1997 η τοπική Εφορεία άνοιξε διερευνητικές τομές στο θέατρο, ώστε να βρεθούν λύσεις για τη στερέωση των αναλημματικών τοίχων των παρόδων, μέρος των οποίων είχε καταρρεύσει λόγω της εγκατάλειψης του θεάτρου. Επίσης, ανέλαβε τις εργασίες στερέωσης των αναλημμάτων το 1996.¹⁶ Η ανασκαφική έρευνα συνεχίζεται ακόμη και κάθε χρόνο έρχονται στο φως νέα οικοδομήματα.

Η γεωγραφία της Αρκαδίας

Στο κέντρο της Αρκαδίας υπάρχει μια μεγάλη λεκάνη, γύρω από την οποία υψώνονται επιβλητικά βουνά. Στη μέση αυτής της λεκάνης ιδρύθηκε τον 4^ο αιώνα η Μεγάλη Πόλη, που έδωσε το όνομά της σε αυτό το τεκτονικό βύθισμα (εικ. 1-5). Η Αρκαδία χωρίζεται σε δύο τμήματα από γεωμορφολογική άποψη: το ανατολικό, που περιλαμβάνει οροπέδια και πληθώρα λιμνών και ελών, λόγω της αδυναμίας των

14. Γ. Α. Πίκουλας, *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα, από τον 8^ο π.Χ. ως τον 4^ο μ.Χ. αιώνα. Συμβολή στην τοπογραφία της*, Διδακτορική Διατριβή, Ηόρος: Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1988.

15. Α. Πορτελάνος-Αγγ. Καμπουράκης, *Αρχαίο Θέατρο Μεγαλόπολης. Στερέωση αναλημματικών τοίχων*, Τεχνική Περιοδική Έκδοση Αναστήλωση –Συντήρηση –Προστασία Μνημείων & Συνόλων, ΥΠΠΟ, 3 (1993) 41-95.

16. *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά, 147-50. *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά, 137-44.

νερών να χύνονται στη θάλασσα και το δυτικό, στο οποίο υπάρχουν λεκάνες και ένα δίκτυο ποταμών (Αλφειός και παραπόταμοί του), που εκβάλλουν στο Ιόνιο πέλαγος. Ο Πετρονώτης αποκαλεί χαρακτηριστικά τα δύο αυτά τμήματα ως «κλειστή» και «ανοιχτή Αρκαδία» αντίστοιχα.¹⁷ Στη μέση περίπου της έκτασης αυτής δεσπόζει το όρος του Μαινάλου με τα κεντρικά Αρκαδικά ή Γορτυνιακά βουνά. Αυτό τον ορεινό όγκο περιβάλλει στα βόρεια η βορειοαρκαδική οροσειρά, που χωρίζει την Αρκαδία από την Αχαΐα και εμποδίζει την πρόσβαση στον Κορινθιακό κόλπο. Στα ανατολικά έχουμε τα αργολιδοαρκαδικά βουνά, που ξεκινάνε από τη Κυλλήνη και φτάνουν έως το Αρτεμίσιο και το Παρθένιο. Από εκεί ξεκινούν οι βόρειοι πρόβουνοι του Πάρωνα και του Ταΰγετου. Μετά τους βόρειους προβούνους του Ταΰγετου συναντάμε τα τριφυλιακά βουνά, τα Νόμια και το Λύκαιο. Το όρος Λύκαιο, που βρίσκεται απέναντι από τα κεντρικά αρκαδικά βουνά, χωρίζεται από αυτά με τη βαθιά χαράδρα του Αλφειού. Η λεκάνη που σχηματίζει η χαράδρα αυτή φτάνει μέχρι τη βορειοαρκαδική οροσειρά εισχωρώντας όλο και πιο μέσα προς τα βορειοδυτικά, ανάμεσα στο Λύκαιο και τα όρη του Λάδωνα και του Ερύμανθου. Ο κλοιός των βουνών δεν απομονώνει το εσωτερικό, αλλά υπάρχουν περάσματα, όπως στα δυτικά προς την Ηλεία και στα νοτιοανατολικά προς τη Λακωνία.

Η λεκάνη της Μεγάλης Πόλης είναι ένα βύθισμα ελλειπτικού σχήματος, με κατεύθυνση από βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά. Έχει μήκος 22 χλμ., πλάτος 10-12 χλμ. και καλύπτει μια επιφάνεια 206 τετ. χλμ. Το ύψος της από την επιφάνεια της θάλασσας ποικίλλει από 340 έως 450 μ. Έχει ελαφρά κλίση προς τα δυτικά και την διασχίζουν πολυάριθμα ρέματα και ποτάμια, που χύνονται στο Ιόνιο, αλλά γενικά είναι επίπεδη και ενιαία. Οι απολήξεις της διακρίνονται στα σημεία όπου τα πλατώματα διαδέχονται τα υψώματα και ακόμα ψηλότερα, τα βουνά. Ξεκινώντας από τη βόρεια στενή πλευρά, διακρίνονται στην περιοχή του Ελληνικού και ψηλότερα, στη Στεμνίτσα και στο βουνό της Κλινίτσας (ο ονομαζόμενος ἘΨοῦς στην αρχαιότητα). Στην ανατολική μακριά πλευρά διακόπτονται από τις δύο μεγάλες χαράδρες του Ελισσόντα και της Λαγκάδας, καθώς και από άλλες μικρότερες, και οδηγούν σε επιβλητικά βουνά μέχρι το όρος Τσεμπερού στη νοτιοανατολική γωνία· οι πρόβουνοι της Τσεμπερούς καταλήγουν στα δυτικά κοντά στο χωριό Βουτσαρά (Ζαΐμη). Δυτικότερα της λοφοσειράς της περιοχής του χωριού σχηματίζεται η μικρή λεκάνη της Κουτουφαρίνας (αρχαίος Θειοῦς), η οποία συνδέει τη λεκάνη της

17. Πετρονώτης 1-3.

Μεγαλόπολης με τη κοιλάδα του Ευρώτα. Από εκείνο το σημείο μπορούσε κανείς να ταξιδέψει στη Λακεδαίμονα ή το αντίστροφο. Ανάμεσα στη λεκάνη της Κουτουφαρίνας και την κοιλάδα του Ξερίλλα εισχωρεί το Λεοντάρι, η βορειότερη απόληξη του Ταύγετου. Η μεγαλοπολίτικη λεκάνη φτάνει μέχρι τα υψώματα του Λεονταρίου, όπως επίσης και μέχρι τους βόρειους πρόβουνους του Ταύγετου, δυτικά του Ξερίλλα. Ανάμεσά τους υψώνεται το όρος Ελνίτσα, το νοτιότερο άκρο της λεκάνης αυτής. Βόρεια της Ελνίτσας μπορούμε να ανιχνεύσουμε τη δυτική μακριά πλευρά της λεκάνης κατά μήκος της τάφρου του Ξερίλλα. Στην περιοχή Παραδείσια υπάρχει ένα πέρασμα προς τη Μεσσηνία στη θέση Ντερβένι, μέσα από το όρος Μακρυπλάγι. Βόρεια της περιοχής αυτής μπορούμε να διακρίνουμε δύο από τα επιβλητικότερα βουνά της Αρκαδίας, τα Νόμια (Τετράζι) και το Λύκαιο (σήμερα Διαφόρτι), ανάμεσα στα οποία υπάρχει ένα ορεινό πέρασμα προς τη Μεσσηνία. Αντίθετα, το Λύκαιο εμποδίζει τη διάβαση προς τα δυτικά, λόγω της απουσίας πλατωμάτων και σημαντικών προβούνων. Στα βορειοδυτικά, λίγο πιο κάτω από την Καρύταινα, όπου ένα ασβεστολιθικό τείχος ορίζει την απόληξη της λεκάνης, ο Αλφειός ποταμός άνοιξε δίοδο προς τα δυτικά στην πορεία του προς το Ιόνιο. Ο ποταμός αυτός πηγάζει από το «Φραγκόβρυσσο» στο οροπέδιο της Ασέας, πίσω και ανατολικά της Τσεμπερούς, περνά από τη χαράδρα της Μαρμαριάς, βόρεια του βουνού και ακολουθεί μια πορεία προς τα νοτιοδυτικά μέσα από τη μεγαλοπολίτικη λεκάνη. Αυτό το τμήμα του Άνω Αλφειού ονομάζεται επίσης, «ποτάμι της Μπαρμπίτσας» ή «Γκουντάνης». Στη συνέχεια, ο Αλφειός σχηματίζει ένα μεγάλο τόξο στην πορεία προς τα βορειοδυτικά και μετά κατευθύνεται βόρεια και κατά μήκος του δυτικού ορεινού φραγμού της λεκάνης. Το δεύτερο αυτό τμήμα του ποταμού είναι γνωστό ως «Μεγάλο ποτάμι», επειδή βρίσκεται στην περιοχή της σύγχρονης Μεγαλόπολης. Ο Αλφειός έχει πολλούς παραπόταμους, τους οποίους περιγράφει ο Πausανίας,¹⁸ όπως ο αρχαίος Θειοῦς (σήμερα Κουτουφαρίνα), ο Καρνίων (Ξερίλλας ή Ξερίλλος), ο Γαθεάτης, ο Σκῦρος, ο Μαλοῦς και ο Πλατανιστών.¹⁹ Βορειότερα του τελευταίου παραπόταμου ενώνεται με τον Αλφειό ο σπουδαιότερος παραπόταμος, ο Ἐλισσών, ο οποίος πηγάζει στην Αλωνίσταινα και στη Πιάνα (στην περιοχή της μαιναλικής λεκάνης), περνά από την αρχαία Διπαία και από τη Δαβιά (για το λόγο αυτό λέγεται και «ποτάμι της Νταβιάς»), ανοίγει μια μεγάλη χαράδρα βόρεια του Βαλτετσίου και νοτιότερα, περνά από το σημείο «Του

18. Πaus. VIII 28 κ. ε.

19. Πaus. VIII 34, 5, VIII 35, 1, VIII 39, 1.

Παπά ο Μύλος» και από τη χαράδρα «Κομπόνα» για να διασχίσει τη λεκάνη της Μεγαλόπολης (όπου ονομάζεται «Μπαρμπουτσάνα») χωρίζοντας την αρχαία πόλη σε δύο τμήματα και να συμβάλει τελικά, στον Αλφειό. Ο Ελισσών είναι ο σημαντικότερος παραπόταμός του γιατί έχει νερό όλο το χρόνο. Στη συνέχεια, ο Αλφειός ακολουθεί πορεία προς τα δυτικά, λίγο πιο κάτω από την Καρύταινα, σε μια στενή χαράδρα και περνά μέσα από την περιοχή της αρχαίας Ηραίας και από την Ηλεία για να καταλήξει στο Ιόνιο. Η χαράδρα αυτή προσέφερε στην αρχαιότητα ένα σημαντικό πέρασμα προς τη βορειοδυτική Πελοπόννησο. Στα βόρεια, στη περιοχή του Ελληνικού υπάρχει η χαράδρα του Λούσιου-Γορτύνιου, που διευκόλυνε επίσης, τις μετακινήσεις των κατοίκων.²⁰

Ο όρος *Αρκαδία*, που δηλώνει πρωτίστως το όνομα του έθνους φαίνεται ότι απέκτησε γεωγραφική σημασία στην κλασική εποχή, σύμφωνα με τις πηγές.²¹ Στη διάρκεια της κλασικής εποχής και πιο συγκεκριμένα, λίγο μετά την ίδρυση της πρωτεύουσας η Αρκαδία έφτασε στη μέγιστη έκτασή της: τα σύνορα περνούσαν με κατεύθυνση από βορρά προς νοτιοδυτικά, από τη Κύναιθα και την Ψωφίδα, νοτιότερα, από τη Τριφυλία και τη Φιγαλεία, ανατολικά έφταναν μέχρι την Τεγέα (συμπεριλαμβανομένων και μερικών πρώην λακωνικών περιοικών περιοχών και φυσικά, της Μεγάλης Πόλεως), βόρεια μέχρι την Αλέα και κατέληγαν στην Κύναιθα συμπεριλαμβάνοντας τη Στύμφαλο και το Φενεό. Όλες οι θέσεις μέσα στα σύνορα αυτά ήταν αρκαδικές. Βέβαια δεν ήταν πάντοτε έτσι. Από το τέλος της αρχαϊκής εποχής έγιναν πολλές ανακατατάξεις και αμφισβητήσεις εδαφών, κυρίως μεταξύ Αρκάδων και Λακεδαιμονίων, Ηλείων ή Αργείων. Αυτό είναι ένα άλλο θέμα προς συζήτηση, θα πρέπει όμως να τονίσουμε εδώ ότι στην ελληνιστική εποχή η αρχαϊκή Τριταία ίσως αποτέλεσε τμήμα της αρκαδικής επικράτειας για σύντομο χρονικό διάστημα, ενώ στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική εποχή η Αλέα²² και η Στύμφαλος²³ ανήκαν στην Αργολίδα. Μετά την ίδρυση του Κοινού τα σύνορα της Αρκαδίας σταθεροποιήθηκαν αρκετά, πράγμα που οφείλεται στη δημιουργία της πολιτικής ενότητας, αλλά και στην ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας των Αρκάδων.²⁴

20. Πετρονάτης 3-7.

21. Π.χ. Θουκ. I 2, 3: ἡ τε νῦν Θεσσαλία καλουμένη καὶ Βοιωτία Πελοποννήσου τε τὰ πολλὰ πλην Ἀρκαδίας V 29, 1: τοῖς... Μαντινεῦσι μέρος τι τῆς Ἀρκαδίας κατέστραπτο ὑπήκοον.

22. Πανσ. VIII 23, 1.

23. Πανσ. VIII 22, 1.

24. Για μια λεπτομερέστερη περιγραφή των αρκαδικών συνόρων βλ. Nielsen 2002, 89-112.

Ιστορική αναδρομή

α. Από την ίδρυση του Αρκαδικού Κοινού έως τη διάλυσή του

Με βάση το έτος 363 π.Χ. η ιστορία της Αρκαδικής Ομοσπονδίας μπορεί να διαιρεθεί σε δύο περιόδους, δηλαδή πριν και μετά τη διάσπαση.²⁵ Ωστόσο, μπορούμε να την υποδιαιρέσουμε σε μικρότερες περιόδους ανάλογα με τις επικρατούσες πολιτικές συνθήκες: η βοιωτική περίοδος (Δεκέμβριος 370-άνοιξη 366) είναι η εποχή της έντονης επίδρασης που δέχεται το νεοσύστατο Κοινό από τη Θήβα στα πλαίσια της εξωτερικής πολιτικής του, ενώ η περίοδος της ακμής (άνοιξη 366-363/2) συμπίπτει με το απόγειο της δράσης του στον πολιτικό τομέα, χωρίς καμία εξωτερική επιρροή στη συνέχεια, ακολουθεί η περίοδος της διάσπασης, που είναι αρκετά μεγάλη (363/2-χειμώνας 338/7) και τέλος, η περίοδος της μακεδονικής επίδρασης (χειμώνας 338/7-Αύγουστος 324 ή χειμώνας 323/2).²⁶

Ανάμεσα στις πρώτες ενέργειες του νεοσύστατου Κοινού συμπεριλαμβάνονται ίσως η ανοικοδόμηση της Μαντινείας και σίγουρα η δημιουργία του «συντάγματος» από τον Αριστόνομο. Το Νοέμβριο/Δεκέμβριο του 370 ο Αγησίλαος εισέβαλε στη Μαντινική και η Αρκαδία απευθύνθηκε στη Θήβα για βοήθεια μετά την άρνηση της Αθήνας. Ο Επαμεινώνδας, που μπόρεσε να κατανοήσει τη σημασία της Πελοποννήσου, αποφάσισε να στείλει βοιωτικό στρατό στην Αρκαδία (Δεκέμβριος του 370). Χάρη στην πρώτη εκστρατεία του Επαμεινώνδα στην Πελοπόννησο (370/69), στην οποία συμμετείχαν πολλά αρκαδικά στρατεύματα, η επικράτεια της Αρκαδίας μεγάλωσε.²⁷

Από τις πηγές γνωρίζουμε ότι ο Επαμεινώνδας έστειλε 1.000 Θηβαίους με αρχηγό τον Παμμένη, για να παρίστανται στα πρώτα έργα που έγιναν στη θέση της μεταγενέστερης πόλης.²⁸ Ο Dušančić πιστεύει ότι αυτό έγινε μετά τη δεύτερη εκστρατεία του Επαμεινώνδα στην Πελοπόννησο (πιθανότατα στα μέσα του καλοκαιριού του 369 και όχι το 368²⁹)³⁰. Σύμφωνα με τον Διόδωρο, ο πολιτισμός

25. Nielsen 498-9.

26. Dušančić 290. Ο ίδιος διακρίνει ακόμα μια περίοδο, αυτή του σχηματισμού του Κοινού (περίπου Αύγουστος/Σεπτέμβριος 371-Δεκέμβριος 370). Ωστόσο, δεν έχει τεκμηριωθεί επιστημονικά, λόγω απουσίας μαρτυριών, η άποψη μιας πρώιμης χρονολογίας για την ίδρυση του Κοινού (371). Προς το παρόν δεχόμαστε ότι από πολιτικής πλευράς η ιστορία της Ομοσπονδίας διαιρείται σε τέσσερις περιόδους.

27. Dušančić 291-294.

28. Πανσ. VIII 27, 2.

29. Roy 1971, 591.

30. Dušančić 320.

ξεκίνησε αμέσως μετά την *Ύδακρον Μάχην* (368), επίλογος της εκστρατείας του Αρχίδαμου στη νότια Τεγεάτιδα και τη Παρρασία, στην οποία η Αρκαδία και το Άργος ηττήθηκαν από τη Σπάρτη. Ωστόσο, είναι άγνωστη η χρονολογία ίδρυσης της νέας πόλης.³¹ Το Κοινό (και κυρίως η νότια Αρκαδία, που είχε πάθει μεγάλες ζημιές σε αυτό τον πόλεμο) κατάλαβε ότι το σχέδιο έπρεπε να ολοκληρωθεί λόγω της σπαρτιατικής απειλής (η Μεγάλη Πόλη θα ήταν βάση εναντίον της Λακωνίας). Κατάλαβε επίσης, ύστερα από ένα διάστημα κατά το οποίο οι σχέσεις μεταξύ Αρκαδίας και Βοιωτίας είχαν ψυχρανθεί, ότι είχε ανάγκη τη βοιωτική υποστήριξη.³²

Οι σχέσεις μεταξύ Αρκαδίας και Βοιωτίας βελτιώθηκαν στη διάρκεια της τρίτης αποστολής του Επαμεινώνδα, λίγο πριν την άνοιξη του 367 ή την άνοιξη του 366.³³ Ωστόσο, χειροτέρεψαν μετά το πέρας της εκστρατείας αυτής, αν και συνέχισαν να είναι σύμμαχοι το καλοκαίρι/φθινόπωρο του 367. Ένα γεγονός σημάδεψε το τέλος της βοιωτικής επιρροής στην Αρκαδία: την άνοιξη του 366 ο Λυκομήδης διαμαρτυρήθηκε, επειδή ως τόπος συνάντησης των πόλεων που επρόκειτο να ενστερνιστούν τους όρους της Ειρήνης επιλέχθηκε η Θήβα. Οι Θηβαίοι θύμωσαν και οι Αρκάδες έφυγαν από το συνέδριο. Έτσι, απέτυχε το σχέδιο της Κοινής Ειρήνης. Η Θήβα συνέχισε να ασκεί επιρροή μόνο στη νότια Αρκαδία ως το τέλος της δεκαετίας του '50.³⁴

Στα χρόνια 366-363/2 η Αρκαδική Ομοσπονδία ακολούθησε ανεξάρτητη και ενεργητική πολιτική, στα πλαίσια της οποίας προέκυψε μια αμυντική συμμαχία με την Αθήνα, μετά τη μάχη στον Ωρωπό. Η Θήβα, αφού έχασε τον πολύτιμο σύμμαχό της στην Πελοπόννησο, συμάχησε με τη Μεσσηνία. Αμέσως μετά τη σύναψη της συμμαχίας με την Αθήνα, ο Λυκομήδης δολοφονήθηκε από κάποιους Αρκάδες πρόσφυγες. Αυτό πρέπει να επηρέασε βαθιά το Κοινό, που χρωστούσε πολλά στο θεμελιωτή του, έναν άνθρωπο που συνέβαλε καθοριστικά στην ενότητα της Αρκαδίας και που υπήρξε ικανότατος πολιτικός.³⁵

Δύο γεγονότα που συνέβησαν στα έτη 365 και 364 κατέδειξαν τη στρατιωτική και πολιτική δύναμη της Αρκαδίας εκείνη την εποχή. Το ένα είναι οι πόλεμοι με την Ηλεία (365-364), στη διάρκεια των οποίων οι ηγέτες του Κοινού αποδείχτηκαν ικανοί στη λήψη στρατιωτικών αποφάσεων, αλλά και στη διπλωματία· το άλλο είναι η

31. Για τη χρονολόγηση ίδρυσης της Μεγάλης Πόλεως βλ. σ. 21-9.

32. Dušanić 294-7.

33. Roy 1971, 592.

34. Dušanić 297-8.

35. Dušanić 300-2.

ανάληψη από κοινού με την Πίσα των Ολυμπιακών Αγώνων του 364, γεγονός που από μόνο του καταδεικνύει την αύξηση της πολιτικής επιρροής της Αρκαδίας.³⁶

Παρά τις επιτυχίες στο στρατιωτικό και τον πολιτικό τομέα, η αρκαδική ενότητα κινδύνευε να χαλαρώσει λόγω της απουσίας του Λυκομήδη. Η αντίστροφη μέτρηση προς τη διάλυση ξεκίνησε όταν οι ομοσπονδιακοί άρχοντες άρχισαν να πληρώνουν τους *επαρίτους* με χρήματα από τους θησαυρούς της Ολυμπίας. Η Μαντίνεια διαμαρτυρήθηκε εναντίον αυτής της ιερόσυλης πράξης και επέστρεψε πίσω στο Κοινό το ποσό που δόθηκε στους Μαντινείς επαρίτους. Ακολούθησε μια δίκη και οι Μαντινείς καταδικάστηκαν εν απουσία τους. Ωστόσο, οι Μύριοι ψήφισαν την απαγόρευση της χρήσης του ιερού χρήματος. Οι επάριτοι δεν μπορούσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους χωρίς πληρωμή και τελικά αντικαταστάθηκαν από πιο εύπορους άνδρες. Εν τω μεταξύ οι άρχοντες φοβούνταν ότι θα καταδικαστούν λόγω της πράξης τους και ζήτησαν βοήθεια από τη Θήβα επισημαίνοντας ότι το Κοινό ήταν έτοιμο να πάρει το μέρος της Σπάρτης. Η Αρκαδία ζήτησε από τη Θήβα να μην επέμβει και σύναψε συνθήκη με την Ηλεία. Την ώρα που γιόρταζαν την ειρήνη με την Ηλεία στη Τεγέα, ένας θηβαίος αξιωματικός πήγε εκεί με 300 οπλίτες και με τη βοήθεια των ομοσπονδιακών αρχόντων και κάποιους επαρίτους συνέλαβε τους εξέχοντες Αρκάδες. Οι αρκαδικές πόλεις απαίτησαν την απελευθέρωση των ομήρων. Ο θηβαίος υποχρεώθηκε να τους αφήσει ελεύθερους και να επιστρέψει στη Θήβα με τη δικαιολογία ότι δεν ήθελε να προκληθεί επανάσταση υπέρ της Σπάρτης. Το Κοινό απαίτησε την εκτέλεση του αξιωματούχου και ο Επαμεινώνδας θυμωμένος, αποφάσισε να εισβάλει στην Αρκαδία.³⁷ Ακολούθησε συμμαχία με τη Σπάρτη και η διαίρεση της Ομοσπονδίας σε δύο τμήματα: τη βόρεια Αρκαδία με επικεφαλής τη Μαντίνεια και τη νότια με επικεφαλής την Τεγέα και τη Μεγάλη Πόλη. Τα δύο τμήματα πολέμησαν μεταξύ τους στη Μαντίνεια το 362 με συμμάχους την Αθήνα και τη Σπάρτη το πρώτο και τη Βοιωτία το δεύτερο. Και οι δύο πλευρές είχαν σημαντικές απώλειες.³⁸ Η βόρεια Αρκαδία διαμόρφωσε μια Ομοσπονδία με κέντρο τη Μαντίνεια, ενώ είναι πιθανό να συνέβη το ίδιο και με το νότιο τμήμα, κέντρο του οποίου ίσως να ήταν η Μεγάλη Πόλη.³⁹

36. Dušančić 302-3.

37. Dušančić 304.

38. Nielsen 490-2. Βλ. και Dušančić 303-4.

39. Nielsen 493-6. Σημειωτέον ότι ο Nielsen δεν είναι πεπεισμένος ότι τα δύο τμήματα ενώθηκαν ξανά υπό τη μορφή μιας ομοσπονδίας, σε αντίθεση με τον Dušančić 311-2.

Αμέσως μετά τη μάχη της Μαντινείας οι δύο πλευρές σύναψαν μια νέα Κοινή Ειρήνη, την οποία αποδέχτηκε και η Μεσσηνία. Με βάση τον όρο της Ειρήνης *ἐκάστους εἰς τὴν ἑαυτῶν ἀπιέναι πατρίδα μετὰ τὴν μάχην*,⁴⁰ πολλοί από τους κατοίκους της Μεγάλης Πόλεως επέστρεψαν στα σπίτια τους. Οι υπόλοιποι Μεγαλοπολίτες προσπάθησαν να τους εμποδίσουν να φύγουν, αλλά συνάντησαν αντίσταση από τη βόρεια Αρκαδία, την Ηλεία και τη Μαντινεία. Η Θήβα έστειλε ως βοήθεια στη Μεγάλη Πόλη 3.000 οπλίτες και 300 ιππείς με αρχηγό τον Παμμένη, προκειμένου να εμποδιστεί ο *διοικισμός*. Έτσι, στη Μεγαλοπολίτιδα ενσωματώθηκαν (εκτός από τη χώρα των Ευτρησίων, την Αιγύτιδα και την Παρρασία) η δυτική Μαιναλία, η νότια Ορχομενική και η Τρίπολη. Το γεγονός αυτό θεωρείται από μερικούς ως η πραγματοποίηση του φιλόδοξου μεγαλοπολιτικού προγράμματος. Ωστόσο, το 353 η Σπάρτη προσπάθησε να επιταχύνει τη διαδικασία του διοικισμού οργανώνοντας επίθεση κατά της Μεγάλης Πόλεως και με τη δικαιολογία ότι μερικοί από τους Αρκάδες θα έπρεπε να επανακτήσουν την επικράτειά τους. Η βόρεια Αρκαδία προτίμησε να μείνει ουδέτερη, ενώ η Μεγάλη Πόλη εξασφάλισε τη βοήθεια της Θήβας, του Άργους, της Σικυώνας, της Μεσσηνίας και της Λακεδαίμονας της Φωκίδας. Σύμφωνα με τον Πausανία, ο πόλεμος δεν είχε σημαντικές επιπτώσεις.⁴¹ Αυτή ήταν η τελευταία φορά που η Θήβα επενέβαινε στην Αρκαδία.⁴²

Τη θέση της Βοιωτικής Ομοσπονδίας στην άσκηση επιρροής στην Πελοπόννησο πήρε η Μακεδονία. Στα επόμενα χρόνια διαμορφώθηκαν δύο αντίπαλες κομματικές παρατάξεις στην Αρκαδία: η πρώτη ήταν με το μέρος της Μακεδονίας, και ήταν η πιο ισχυρή (τουλάχιστον στη Μεγάλη Πόλη), ενώ η δεύτερη υποστήριζε την Αθήνα. Ωστόσο, καμία από τις δύο πλευρές δεν ήταν σε θέση να αναλάβει πρωτοβουλίες λόγω της κοινής εξάντλησης, αλλά και της σπαρτιατικής απειλής (για τη Μεγάλη Πόλη και την Τεγέα). Εν τω μεταξύ, η περίοδος από το 363/2 έως το 338 ήταν ήσυχη, χωρίς συμπλοκές ανάμεσα στη Μαντινεία και τη Μεγάλη Πόλη (με εξαίρεση τη μάχη του 361), ενώ οι διαφορές ανάμεσα στα δύο τμήματα του διασπασμένου Κοινού άρχισαν να αμβλύνονται.⁴³

Υπάρχουν ενδείξεις ότι στις δεκαετίες του 330 και του 320 η Αρκαδική Ομοσπονδία αποκαταστάθηκε και συμπεριέλαβε ξανά το σύνολο της Αρκαδίας.⁴⁴

40. Διόδ. XV 94, 1.

41. Πaus. VIII 27, 10.

42. Dušančić 307-9.

43. Dušančić 309-11.

44. Άποψη, την οποία ενστερνίζεται ο Dušančić 311-2. Βλ. και υποσημ. 39.

Σύμφωνα με το ψήφισμα του Φυλάρχου, η επανίδρυση έγινε πριν το 335. Ίσως έγινε προς το τέλος του 338, κατά τη διάρκεια της αποστολής του Φίλιππου στην Πελοπόννησο.⁴⁵ Περίπου την ίδια εποχή, η Βελμινάτις ενσωματώθηκε στη Μεγαλοπολίτιδα και η Σκιρίτις μαζί με τις Καρυ(ι)ές στην Τεγέα, χάρη στις ενέργειες του Φίλιππου, που είχε ιδρύσει ένα πανελλαδικό δικαστήριο διαιτησίας, με σκοπό τη ρύθμιση εδαφικών διαφορών ανάμεσα στη Λακεδαίμονα από τη μια πλευρά και το Άργος, την Αρκαδία και τη Μεσσηνία από την άλλη. Επίσης, το Αρκαδικό Κοινό ήταν έτοιμο να λάβει μέρος στη θηβαϊκή επανάσταση του 335, όταν έφτασαν τα νέα της καταστροφής και συμμετείχε ενεργά στον πόλεμο του Άγιδος Γ' το 331 (ή 331-330).⁴⁶

Στη διάρκεια της Ολυμπιάδας του 324 ο Νικάνωρ ανακοίνωσε στους Έλληνες τα *επιτάγματα* του Αλεξάνδρου για την αποθέωση του βασιλιά, την επιστροφή των εξόριστων και τη διάλυση της Αχαϊκής, Αρκαδικής και Βοιωτικής Ομοσπονδίας. Δεν είναι όμως, γνωστό πότε ακριβώς διαλύθηκε το Κοινό. Σύμφωνα με την πρώτη εκδοχή, έπαψε να υπάρχει μετά τη δημοσίευση της διαταγής του Αλεξάνδρου και πιο συγκεκριμένα, αμέσως μετά το τέλος του Λαμιακού πολέμου, στον οποίο δέχτηκε να συμμετάσχει το Κοινό ή το αργότερο, με την κάθοδο του Αντίπατρου στην Πελοπόννησο το φθινόπωρο του 322.⁴⁷ Σύμφωνα με τη δεύτερη, η Ομοσπονδία υπήρχε ακόμα μετά το 324 (ή 323/2) και διαλύθηκε το 235 με την ενσωμάτωση των αρκαδικών πόλεων στην Αχαϊκή Συμπολιτεία, με βάση τα συμπεράσματα της μελέτης του Roy για την παρουσία του εθνικού ονόματος *Ἀρκάς* σε επιγραφές.⁴⁸ Ο Roy υποστήριξε ότι το Κοινό άρχισε να διαλύεται σιγά-σιγά με την ένταξη όλο και περισσότερων αρκαδικών πόλεων στην Αχαϊκή Συμπολιτεία.⁴⁹ Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι η φράση του Υπερείδη για τα ψηφίσματα του Αλεξάνδρου *περὶ τῶν φυγάδων καὶ περὶ τοῦ τούδε κοινῶς συλλόγουσ Ἀχαιῶν τε καὶ Ἀρκά[δ]ων [καὶ Β]οι[ω]τῶ[ν---*] (*Κατά του Δημοσθένους*) δεν διασώθηκε ολόκληρη, με αποτέλεσμα να μη γνωρίζουμε τι ακριβώς συνέβη σε αυτές τις Ομοσπονδίες. Το πιο εύλογο συμπέρασμα είναι ότι διατάχθηκε η διάλυσή τους, ειδικά αφού δεν

45. Σύμφωνα με τον Dušančić 311, ο Φίλιππος επιθυμούσε τη συνένωση μικρότερων εθνών σε Κοινά, πράγμα που εξάλλου θα βελτιώνει την αποτελεσματικότητα της Κορινθιακής Ομοσπονδίας, της οποίας ήταν μέλη.

46. Dušančić 311-3.

47. Dušančić 313-4.

48. Επίσης και οι Beloch, Tarn και Aymard είδαν το εθνικό *Ἀρκάς* σε επιγραφές, καθώς και στους καταλόγους των Λυκαίων, όπου σημείωσαν και ένα συνέδριο των *δαμιοργών*. Βλ. Dušančić 314-6.

49. Nielsen 497.

υπάρχουν ενδείξεις ότι το Αρκαδικό υπήρχε στον ύστερο 4^ο και τον πρώιμο 3^ο αιώνα. Ωστόσο, οι Beloch, Tarn και Aymard έδειξαν ότι η Αχαϊκή και η Βοιωτική Συμπολιτεία υπήρχαν στο τέλος του 4^{ου} αιώνα και υποστήριξαν ότι ο Αλέξανδρος δεν είχε λόγο να δώσει μια τέτοια διαταγή.⁵⁰ Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την ύπαρξη του Αρκαδικού Κοινού στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 4^{ου} αιώνα, καθώς και ότι το εθνικό *Ἀρκάς* που συναντάται στις επιγραφές τόσο πριν από την ίδρυση του Κοινού όσο και μετά την ένταξή του στην Αχαϊκή Συμπολιτεία έχει εθνική και όχι πολιτική έννοια.⁵¹ Εξάλλου, οι πηγές στις οποίες συναντάται αυτό το εθνικό δεν είναι αρκαδικές και δε μπορούμε να ξέρουμε πόσο ακριβείς είναι.⁵²

β. *Ιστορία της Μεγάλης Πόλεως μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*⁵³

Μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου ακολούθησαν ταραχές στον ελλαδικό χώρο. Στην Πελοπόννησο ειδικότερα, ο Πολυπέρχων απαίτησε από τις πόλεις να καταλύσουν τα ολιγαρχικά καθεστώτα τους και να συνάψουν συμμαχία μαζί του. Η Μεγάλη Πόλη ωστόσο, προτίμησε να πάει με το μέρος του Κάσσανδρου. Έτσι, στα 318 ο Πολυπέρχων πολιορκήσε τη πόλη, η οποία αντιστάθηκε σθεναρά και απέκρουσε με επιτυχία τις επιθέσεις του.

Στα 270 ο Αντίγονος Γονατάς –με τον οποίο είχαν συμπαραταχθεί οι Μεγαλοπολίτες– τοποθέτησε στην πόλη τον Αριστόδαμο από τη Φιγαλεία ως τύραννο. Οι Σπαρτιάτες με αρχηγό τον Ακρότατο, γιο του βασιλιά Άρεως, επιτέθηκαν στη Μεγάλη Πόλη, αλλά ο Αριστόδαμος τους νίκησε σε μια αιματηρή μάχη περί το 262 π.Χ. Ο Αριστόδαμος (ή «Χρηστός», όπως αλλιώς τον αποκαλούσαν) δολοφονήθηκε στα 255 από τους Δαμοφάνη και Έκδημο, φιλελεύθερους φιλόσοφους, πολιτικούς και νομοθέτες.

Τον Αριστόδαμο διαδέχτηκε ο Λυδιάδας, ο οποίος στα 235/4 με τη θέλησή του κατέργησε το τυραννικό καθεστώς και ενέταξε τη Μεγάλη Πόλη στην Αχαϊκή Συμπολιτεία. Οι λόγοι είναι αδιευκρίνιστοι. Πάντως, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι την εποχή εκείνη ο κίνδυνος ερχόταν όχι μόνο από τα νότια (Σπάρτη), αλλά και από το Βορρά (οι Αχαιοί κατέλαβαν την Ηραία και έφτασαν στα σύνορα της Μεγαλοπολίτιδας, ενώ η Θέλπουσα και ο Κλείτωρ ήταν ήδη μέλη της Αχαϊκής

50. Dušanić 314-5.

51. Dušanić 315.

52. Nielsen 497.

53. Πετρονάκης 65-74.

Συμπολιτείας). Επίσης, η «προστασία» της Μακεδονίας δεν έφτανε τόσο νότια. Εξάλλου, άλλοι τρεις τύραννοι παραιτήθηκαν και ενέταξαν τις πόλεις τους στην Αχαϊκή Συμπολιτεία (Πολύβιος II 44, 6).

Ο Λυδιάδας –ο οποίος στο μεταξύ παρέμεινε στην εξουσία, πότε ως στρατηγός και πότε ως ίππαρχος της Αχαϊκής Συμπολιτείας– σκοτώθηκε στα 227 σε μια μάχη εναντίον του Κλεομένη στα Λαδόκεια. Το φθινόπωρο του 223 ο Κλεομένης κυριεύσε τη Μεγάλη Πόλη. Όσοι κατάφεραν να επιζήσουν, διέφυγαν στη Μεσσήνη, χάρη στο Φιλοποίμενα. Μετά την άρνηση του Φιλοποίμενα για διαπραγματεύσεις με τους Μεγαλοπολίτες, που βρίσκονταν στη Μεσσήνη, ο Κλεομένης κατέστρεψε τη Μεγάλη Πόλη, *φοβούμενος τὸν Ἀντίγονον καὶ τοὺς Ἀχαιοὺς* (Πλούταρχος, *Κλεομένης* 25,1). Οι νεκροί του πολέμου θάφτηκαν σε πολυάνδριο περίπου 7.5 χλμ. έξω από τα τείχη της Μεγάλης Πόλης, στο δρόμο προς τη Γόρτυνα. Το μνήμα αυτό οι Μεγαλοπολίτες το ονόμαζαν και *παραίβασιον*, *ὅτι ἐς αὐτοὺς παρεσπόνδησεν ὁ Κλεομένης* (Παυσ. VIII 28, 7). Η πόλη απέκτησε νέο σύνταγμα, το οποίο έγραψε –με προτροπή του Αντιγόνου– ο περιπατητικός φιλόσοφος Πρύτανις, που πιθανότατα συνεργάστηκε με τον Μεγαλοπολίτη Κερκιδᾶ.

Η Μεγάλη Πόλη έλαβε μέρος στη μάχη της Σελλασίας (222 π.Χ.), όπου οι Σπαρτιάτες έπαθαν μεγάλη πανωλεθρία και αναγκάστηκαν να πληρώσουν πολεμική αποζημίωση στη Μεγάλη Πόλη και να της επιστρέψουν την Αιγυτίδα και τη Βελμινάτιδα. Ωστόσο, οι συγκρούσεις με τη Σπάρτη συνεχίστηκαν. Στα 207 ο Φιλοποίμην σκότωσε σε μονομαχία τον Μαχανίδα και από τα 204 ο διάδοχός του, ο Νάβις, άρχισε να οργανώνει επιθέσεις στη Μεγαλοπολίτιδα. Στα 200 και όταν ο Φιλοποίμην βρισκόταν στην Κρήτη, ο Νάβις πολιόρκησε τη Μεγάλη Πόλη. Το 192 και το 188 ο Φιλοποίμην νίκησε το Νάβιν και η Μεγάλη Πόλη πήρε πίσω τη Βέλβινα (την πόλη και την ομώνυμη περιοχή στα σύνορα).

Εν τω μεταξύ, ο Φιλοποίμην προχώρησε σε μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν στις κόμες της Μεγαλοπολίτιδας (194-188 π.Χ.). Πιο αναλυτικά, τους έδωσε το δικαίωμα της αυτονομίας, να κόβουν δικό τους νόμισμα και να αναγείρουν δικό τους τείχος. Με τις ενέργειες αυτές η Μεγάλη Πόλη αποδυναμώθηκε, ενώ οι άλλοι οικισμοί στην επικράτειά της δυνάμωσαν. Είναι άγνωστο για ποιους λόγους έλαβε τέτοια μέτρα ο Φιλοποίμην. Ίσως επιθυμούσε να αυξηθούν οι αρκαδικές ψήφοι στην Αχαϊκή Συμπολιτεία ή από την άλλη, ίσως επιδίωκε την αποδυνάμωση ενός ισχυρού κράτους-μέλους της Συμπολιτείας, όπως ήταν η Μεγάλη Πόλη. Στα 184/3 ο

Φιλοποίμην αιχμαλωτίστηκε στη Μεσσήνη και θανατώθηκε. Ο στρατηγός Λυκόρτας τιμώρησε τους Μεσσήνιους και ο Φιλοποίμην τάφηκε με ηρωικές τιμές.

Στο πρώτο μισό του 2^{ου} αιώνα π.Χ. έγιναν πολλοί σεισμοί στο νότιο ελλαδικό χώρο. Ένας από αυτούς το 169 προκάλεσε σημαντικές ζημιές στα τείχη της Μεγάλης Πόλης. Φαίνεται πως η ανοικοδόμησή τους έγινε χάρη στη χορηγία του Αντιόχου Δ΄ της Συρίας. Στα 185 ακούμε για μια συνέλευση της βουλής της Αχαϊκής Συμπολιτείας στη Μεγάλη Πόλη, μετά την απόφαση (188 π.Χ.) να μη γίνονται οι συνελεύσεις μόνο στο Αίγιο, αλλά εναλλάξ στις πόλεις-μέλη.

Μετά τη μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.), στην οποία ο βασιλιάς της Μακεδονίας Περσέας νικήθηκε από το Ρωμαίο στρατηγό Αιμίλιο Παύλο, η ρωμαϊκή επιρροή στον ελλαδικό χώρο έγινε ακόμα πιο έντονη. Στα 168 ο Αιμίλιος Παύλος πήγε στη Μεγάλη Πόλη. Στα 164 η Ρώμη ανέλαβε το ρόλο του διαιτητή σε μια συνοριακή διαφορά ανάμεσα στη Μεγάλη Πόλη και τη Σπάρτη για τη Σκιρίτιδα και την Αιγύτιδα και αποφάσισε υπέρ των Αρκάδων. Στα 146 ο Δίαιος ο Μεγαλοπολίτης, μετά την επανεκλογή του στη θέση του στρατηγού των Αχαιών, κήρυξε τον πόλεμο στη Ρώμη. Η τελευταία μάχη δόθηκε στη Λευκόπετρα του Ισθμού, όπου ηττήθηκε από τον Μόμμιο.

γ. Ρωμαιοκρατία⁵⁴

Μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους, οι πόλεις αναγκάστηκαν να γκρεμίσουν τα τείχη τους, να εγκαταστήσουν πλουτοκρατικά ολιγαρχικά καθεστώτα και να πληρώνουν φόρους. Η Πελοπόννησος (ως *Αχαΐα*) υπαγόταν αρχικά, στην Επαρχία Μακεδονίας και από το 27 π.Χ. η κυρίως Ελλάδα (χωρίς τη Μακεδονία) και η Πελοπόννησος εντάχθηκαν στη νέα Επαρχία Αχαΐας. Είναι πιθανό η Μεγάλη Πόλη να ανακηρύχθηκε από την αρχή ήδη της ρωμαιοκρατίας, αυτόνομος πόλη (*immunis ac libera*), αλλά μάλλον απίθανο να ανοικοδόμησε ξανά τα τείχη της στα έτη 133 και 132 π.Χ., κάτι που δεν ήταν απαραίτητο κάτω από τις παρούσες συνθήκες.

Ο Στράβων (VIII 8,1/388) περιγράφοντας την κατάσταση στη Μεγάλη Πόλη, λέει: *ἔρημία μεγάλη ὅτιν, ἡ Μεγάλη πόλις*. Αυτό ίσως να μην αντανάκλα την πραγματική κατάσταση της πόλης, αφού ο ίδιος ο Στράβων δεν την είχε επισκεφτεί, αλλά βασιζόταν σε άλλες πηγές. Η Μεγάλη Πόλη ήταν μικρότερη σε μέγεθος, αλλά

54. Πετρονώτης 74-80.

εξακολουθούσε να είναι επαρχιακό κέντρο. Παρέμενε τυπικά πόλις, αλλά μάλλον δεν είχε έντονο αστικό χαρακτήρα. Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν έγιναν σπουδαία κοινωφελή έργα, όπως θέρμες. Ωστόσο, δεν πρέπει να φανταστούμε μια εικόνα πλήρους εγκατάλειψης και μάλιστα, έχουν έρθει στο φως λείψανα λουτρών στην αριστερή όχθη του Ελισσόντα (εικ. 7, αρ. 18, εικ. 8, αρ. 8). Επίσης, νέα κτήρια κτίστηκαν ή επισκευάστηκαν τα παλαιότερα. Στα 170-175 μ.Χ. ο Πausανίας επισκέφθηκε τη πόλη και μας άφησε μια από τις καλύτερες περιγραφές της και ειδικά, της Αγοράς. Φαίνεται (από αρχαιολογικά ευρήματα) ότι και στον 3^ο αιώνα μ.Χ. συνεχίστηκε η οικοδομική δραστηριότητα με τους ίδιους (αργούς) ρυθμούς. Η πόλη άρχισε ξανά να κόβει δικό της νόμισμα στα χρόνια του Σεπτίμιου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.) μέχρι και του Ελαγάβαλου (218-222 μ.Χ.).

δ. Η υστερορρωμαϊκή (και χριστιανική) και η μεσαιωνική Μεγαλόπολη⁵⁵

Έχει υποστηριχθεί ότι η Μεγαλόπολη είχε επισκοπή τον 4^ο αιώνα μ.Χ. (από ή ήδη το 344 μ.Χ. με αναφερόμενο ως επίσκοπο το Μαρτύριο). Πάντως, η ύπαρξη επισκοπής στη πόλη είναι ιστορικά επιβεβαιωμένη στα 457 μ.Χ. (με επίσκοπο τον Τιμόθεο). Η επισκοπική βασιλική πρέπει να βρισκόταν στη λεγόμενη «ρωμαϊκή» συνοικία (στην αριστερή όχθη του Ελισσόντα) στο λόφο του «Γηροκομείου», όπως φαίνεται από διάφορα παλαιοχριστιανικά ευρήματα από βασιλικές. Φαίνεται ότι στην ύστερη αρχαιότητα η Μεγαλόπολη εξακολουθούσε να υπάρχει ως ένα μικρό επαρχιακό και εμπορικό κέντρο και ως έδρα επισκοπής. Στα 395-396 μ.Χ. μαρτυρείται μια επιδρομή Γόθων στη Μεγαλόπολη, αλλά το μέγεθος της καταστροφής μας είναι άγνωστο. Πάντως, στον 7^ο αιώνα (ίσως και στον 8^ο) η πόλη εξακολουθούσε να υπάρχει με το ίδιο όνομα και να έχει την επισκοπή της.

Έχει υποστηριχθεί επίσης, χωρίς να γίνεται αποδεκτό, ότι μετά την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας, η Μεγαλόπολη έγινε η έδρα της «Επισκοπής Χριστιανουπόλεως». Στον 13^ο αι. μ.Χ. η Μεγαλόπολη δεν ακούγεται, αλλά ίσως συνέχισε να υπάρχει, αφού ήταν κτηνοτροφική και γεωργική περιοχή, αυτή τη φορά με διαφορετική ονομασία. Από τα αρχαιολογικά ευρήματα (κυρίως στη «ρωμαϊκή» συνοικία) φαίνεται ότι στα βυζαντινά χρόνια υπήρχε οικισμός στη Μεγαλόπολη, ο οποίος συνέχισε να υπάρχει στα όψιμα βυζαντινά χρόνια και ίσως και στην αρχή της Τουρκοκρατίας (στη «σκηνοθήκη» του θεάτρου βρέθηκαν τάφοι αυτών των χρόνων).

55. Πετρονώτης 81-4.

Ωστόσο, το κέντρο βάρους της περιοχής είχε μετατοπιστεί στην Καρύταινα και το Λεοντάρι(ον). Στην Τουρκοκρατία τη Μεγαλόπολη διαδέχτηκε κατά τι νοτιότερα το χωριό Σινάνου.

I. Ίδρυση της Μεγάλης Πόλεως

Για ένα τόσο περίπλοκο ζήτημα, όπως η χρονολόγηση της ίδρυσης της Μεγάλης Πόλεως και τα γεγονότα σχετικά με τον *πολισμό* οι μαρτυρίες που έχουμε στη διάθεσή μας, δυστυχώς, είναι ελάχιστες. Ο Ξενοφώντας δεν αναφέρει καθόλου τη Μεγάλη Πόλη και όσα γεγονότα συνδέονται με την ίδρυσή της για προσωπικούς λόγους. Ο Διόδωρος αφιερώνει λίγες σειρές και ο Πausανίας μας μεταφέρει μια εικόνα που δεν αντανακλά την πραγματικότητα της εποχής του πολιισμού. Ένα άλλο σημείο που μας φέρνει σε αμηχανία είναι η απόκλιση των δύο τελευταίων συγγραφέων όσον αφορά στη χρονολόγηση της ίδρυσης. Η αμηχανία μας μεγαλώνει ακόμα περισσότερο από τη στιγμή που υπάρχει μια τρίτη πηγή που δίνει διαφορετική χρονολογία. Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση αυτών των σημαντικών ζητημάτων, είναι αναγκαίο να σταθούμε λίγο στις πηγές μας.

1. Πότε ιδρύθηκε η Μεγάλη Πόλη;

Παρουσίαση των πηγών

Τρεις είναι οι πηγές, που δίνουν διαφορετική απάντηση στο ερώτημα, το οποίο εξακολουθεί να απασχολεί τους ερευνητές και δεν έχει βρει ακόμα τη λύση του. Σύμφωνα με τον Πausανία, η Μεγάλη Πόλη ιδρύθηκε το 371/0, με βάση τα γεγονότα που αναφέρει. Το σχετικό απόσπασμα είναι αρκετά λεπτομερές:

Συνωκίσθη δὲ ἡ Μεγάλη πόλις ἑνιαυτῶ τε τῶ αὐτῶ καὶ μηνὶ ὀλίγοις ὕστερον ἢ τὸ πταῖσμα ἐγένετο Λακεδαιμονίων τὸ ἐν Λεύκτροις, Φρασικλείδου μὲν Ἀθήνησιν ἄρχοντος, δευτέρῳ δὲ ἔτει τῆς ἑκατοστῆς Ὀλυμπιάδος καὶ δευτέρας, ἣν Δάμων Θούριος ἐνίκα στάδιον.

(Πaus. VIII 27,8)

Η ίδρυση της Μεγάλης Πόλεως τοποθετείται λίγους μήνες μετά τη μάχη στα Λεύκτρα, όταν στην Αθήνα ήταν ἄρχοντας ο Φρασικλείδης και στο δεύτερο έτος της 102^{ης} Ολυμπιάδας, στη διάρκεια της οποίας νίκησε στο στάδιο ο Δάμων ο Θούριος, γνωστός αθλητής της εποχής. Η ακρίβεια στη χρονολόγηση μας κάνει να σκεφτούμε ότι είναι και αξιόπιστη. Ωστόσο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το ζήτημα δεν είναι τόσο απλό. Το Πάριον χρονικόν,²⁷ μετά την αποκατάστασή του, δίνει το έτος 370 ή 369. Τέλος, ο Διόδωρος χρονολογεί την ίδρυση στα 368/7, όπως φαίνεται στο ακόλουθο απόσπασμα:

Μετὰ τὴν μάχην οἱ Ἀρκάδες, φοβηθέντες τὰς τῶν Λακεδαιμονίων εἰσβολὰς, ἐκτίσαν ἐπὶ τινος ἐπικαίρου τόπου τὴν ὀνομαζομένην Μεγάλην πόλιν, συρρίψαντες εἰς αὐτὴν κώμας εἴκοσι τῶν ὀνομαζομένων Μαιναλίων καὶ Παρρασίων Ἀρκάδων.

(Διόδ. XV 72,4)

27. Ashmolean=Tod 205=FGrHist 239 F 73.

Το κίνητρο για την ίδρυση ήταν, όπως μας λέει ο Διόδωρος, ο φόβος των Αρκάδων για τις επιδρομές της Σπάρτης στα εδάφη τους. Μετά τη μάχη, δηλαδή την Άδακρυν, που έγινε στα 368, οι Αρκάδες ενσωμάτωσαν στη νέα πόλη είκοσι κώμες της Μαιναλίας και της Παρρασίας, γεγονός που σημαίνει ότι ήταν ομοσπονδιακό σχέδιο. Επίσης, η μετοχή *συρρίψαντες* δείχνει ότι υπήρξε μεταφορά πληθυσμού από τις κώμες αυτές προς τη νέα πόλη. Θα επανέλθουμε αργότερα σε αυτό. Αυτό που μας ενδιαφέρει τώρα είναι ότι έχουμε στη διάθεσή μας τρεις πηγές, αντιφατικές μεταξύ τους. Προκύπτει λοιπόν το ερώτημα ποια από αυτές θα έπρεπε να εμπιστευτούμε. Πάντως όχι τον Πausανία, αν και η δική του χρονολογία είναι λεπτομερής. Ούτε και τις άλλες, όμως, για τον απλούστατο λόγο ότι δε γνωρίζουμε την ταυτότητα των προγενέστερων πηγών από τις οποίες πήραν τη συγκεκριμένη πληροφορία. Έχει υποστηριχθεί ότι ο κατάλογος των οικισμών που επρόκειτο να συμμετάσχουν στον πολιισμό, τον οποίο διασώζει ο Πausανίας στο VIII 27,3-5 προέρχεται από ένα αρκαδικό ομοσπονδιακό ψήφισμα (το *κοινὸν δόγμα*), άποψη που συμερίζονται οι περισσότεροι ερευνητές.²⁸ Σύμφωνα λοιπόν με τον Dušančić, ο Πausανίας δε θα μπορούσε να πάρει τον κατάλογο από μια (αξιόπιστη) πηγή και τη χρονολογία από άλλον συγγραφέα,²⁹ πράγμα που σημαίνει ότι και η χρονολόγηση της ίδρυσης προέρχεται από το συγκεκριμένο ψήφισμα. Ωστόσο, ο Roy διαφωνεί με την άποψη αυτή και μάλιστα, υποστηρίζει ότι ο περιηγητής θα μπορούσε να πάρει τη πληροφορία αυτή (τη χρονολογία) από μια διαφορετική πηγή, εφόσον το χρονολογικό σύστημα του ομοσπονδιακού ψηφίσματος (που θα μπορούσε να βασίζεται στην εναλλαγή των Αρκάδων αρχόντων) δε ήταν δυνατόν να μετατραπεί εύκολα σε κάποιο από τα γνωστά συστήματα χρονολόγησης της αρχαίας Ελλάδας. Εξάλλου, όπως πολύ σωστά παρατήρησε και ο Roy, η συγκεκριμένη πληροφορία είναι αποκομμένη από τον κατάλογο των οικισμών και πιθανότατα δεν προέρχεται από το ψήφισμα.³⁰ Επιπλέον, ο Hornblower (αν και δέχεται τη χρονολογία του Πausανία) δεν αρνήθηκε ότι η πηγή που χρησιμοποίησε ο περιηγητής μπορεί απλά να τον εφοδίασε με μια ακριβή χρονολόγηση για τα Λεύκτρα και ότι ο Πausανίας μόνος του υπέθεσε ότι η Μεγάλη Πόλη ιδρύθηκε λίγους μήνες αργότερα.

28. Βλ. π. χ. Dušančić 319 υποσημ. 18. Roy 1974, 505.

29. Dušančić 282.

30. Roy 1974, 505.

Όσο για το Διόδωρο, μπορούμε να πούμε ότι πολλοί ερευνητές πιστεύουν ότι χρησιμοποίησε τον Έφορο, ο οποίος είχε βασιστεί στα *Ἑλληνικά* της Οξύρυγχου. Ωστόσο, ο Hornblower θεωρεί ότι ο Διόδωρος χρησιμοποίησε μια άλλη χρονογραφική πηγή, από την οποία πήρε επίσης, χρονολογίες διαδοχής ή θανάτους αρχόντων. Αν και στην πηγή αυτή, όπως μπορούμε να δούμε μέσα από το Διόδωρο, υπήρχαν πολλά λάθη (όπως για τους βασιλιάδες της Σπάρτης), δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο για την ίδρυση πόλεων (όπως η Ρόδος και η Κως). Για το λόγο αυτό ο Hornblower πιστεύει ότι η χρονολογία της ίδρυσης ήταν σωστή στην πηγή αυτή και ότι ο Διόδωρος έκανε λάθος, όταν την πήρε. Έτσι, υποστήριξε ότι ο Διόδωρος νόμισε ότι η μάχη, στην οποία αναφερόταν η πηγή, ήταν η Άδακρος μάχη (368), ενώ στη πραγματικότητα ήταν η μάχη στα Λεύκτρα (371). Επιπλέον, το κίνητρο για την ίδρυση της Μεγάλης Πόλεως –δηλαδή ο φόβος των Αρκάδων για τη σπαρτιατική απειλή μετά την Άδακρον μάχη– αντανακλά, κατά τη γνώμη του Hornblower, την προσωπική άποψη του συγγραφέα.³¹ Πέρα από το ότι δε γνωρίζουμε ποια χρονογραφική πηγή είχε στη διάθεσή του ο Διόδωρος (άρα ούτε και το βαθμό αξιοπιστίας της) θα πρέπει να τονίσουμε ότι αυτό είναι ένα αδύναμο επιχείρημα, καθώς το συμπέρασμα ότι ο Διόδωρος δε χρησιμοποίησε σωστά μια, κατά τα άλλα, υποτιθέμενη σωστή πληροφορία είναι αυθαίρετο. Τέλος, δεν υπάρχει τίποτε μέσα στο κείμενο που να μας πείθει ότι το κίνητρο για την ίδρυση είναι απλά προσωπικό σχόλιο του συγγραφέα. Δε χρειάζεται να πούμε ότι το ίδιο ισχύει και για το Πάριον χρονικόν, ότι δηλαδή η προέλευση των πληροφοριών που περιέχει είναι άγνωστη.

Το ζήτημα της χρονολόγησης

Οι πηγές που έχουμε στη διάθεσή μας δεν επαρκούν για να απαντήσουμε στο ερώτημα που θέσαμε εξ αρχής. Ωστόσο, υπάρχουν κάποια στοιχεία σε αυτές που μπορούν να μας βοηθήσουν και που έχουν σχέση με την ίδρυση της Αρκαδικής Ομοσπονδίας. Αξίζει να επισημανθεί για μια ακόμη φορά ότι είναι σημαντική η χρονολόγηση του *Κοινού των Αρκάδων* ως προϋπόθεση για τη χρονολόγηση της Μεγάλης Πόλεως, βασιζόμενοι στη λογική ότι πρέπει να υπήρχε ήδη ένα παν-αρκαδικό Κοινό, το οποίο ήταν σε θέση να λάβει τη σχετική απόφαση για την ίδρυση της νέας πόλης. Ακόμα και εάν ένα τέτοιο σχέδιο ήταν παλαιότερο από την ίδρυση

31. Hornblower 73-4.

του Κοινού, σύμφωνα με τον Dušaníc,³² ήταν απαραίτητη η σύσταση μιας ισχυρής αρχής που θα μπορούσε να το υλοποιήσει.

Ο Hornblower τάσσεται υπέρ μιας πρώιμης χρονολόγησης του πολισμού της Μεγάλης Πόλεως, όπως επίσης και υπέρ της άποψης ότι το Κοινό ιδρύθηκε το 371. Αν μελετήσει κανείς προσεκτικά τον Ξενοφώντα, παρόλο που παρασιωπεί όσα γεγονότα έχουν σχέση με τη Μεγάλη Πόλη, θα παρατηρήσει ότι το Κοινό υπήρχε ήδη στη διάρκεια της σπαρτιατικής εκστρατείας εναντίον της Μαντινείας (η οποία μετέβαλε το καθεστώς της από ολιγαρχικό σε δημοκρατικό, πράγμα που ενοχλούσε τη Σπάρτη).³³ Από τη στιγμή που γνωρίζουμε ότι η εκστρατεία αυτή έγινε στα τέλη του 370, ο Hornblower, ακολουθώντας το Niese, υπέθεσε ότι το Κοινό πρέπει να ιδρύθηκε το καλοκαίρι ή φθινόπωρο του 370. Το πρώτο τμήμα αυτής της περιόδου αντιστοιχεί με το έτος άρχοντα 371/0. Επομένως, η απόφαση για τη Μεγάλη Πόλη θα μπορούσε να παρθεί μέσα σε εκείνο το έτος άρχοντα. Ωστόσο, ο ίδιος παραδέχτηκε ότι ο Ξενοφώντας δεν είναι η πιο αξιόπιστη πηγή όσον αφορά στα γεγονότα των πρώτων τεσσάρων δεκαετιών του 4^{ου} αιώνα. Επιπλέον, τίποτε μέσα στο κείμενο δε μας λέει ότι το μεγαλοπολιτικό πρόγραμμα ξεκίνησε ήδη το 371/0.

Το πιο ισχυρό επιχείρημα των υποστηρικτών της ίδρυσης στο έτος 371/0 είναι ο κατάλογος των οικιστών, που αναφέρει ο Πausanías.³⁴ Ανάμεσα στους οικιστές της νέας πόλης συναντάμε τον Πρόξενο από την Τεγέα. Ο Πρόξενος ήταν αρχηγός (μαζί με τον Καλλίβιο) της δημοκρατικής παράταξης στη Τεγέα και δολοφονήθηκε στη διάρκεια της στάσεως (370). Δεν είναι δυνατόν λοιπόν η Μεγάλη Πόλη να ιδρύθηκε το 368, από τη στιγμή που ο οικιστής της πόλης ήταν ήδη νεκρός! Πολλοί μελετητές διέκριναν δύο Πρόξενους (τον οπαδό της δημοκρατίας και τον οικιστή), γεγονός το οποίο ο Hornblower θεώρησε ως “unsatisfactory expedient”. Ο Dušaníc, που διέκρινε άλλον έναν Πρόξενο (τον πρέσβη που έλαβε τη χρηματοδότηση από τη Μαγνησία στο Μαϊάνδρο για την ίδρυση της Μεγάλης Πόλεως), συμπέρανε ότι αν ο υποστηρικτής της δημοκρατίας μπορεί να ταυτιστεί με έναν από τους άλλους δύο, τότε η απόφαση για τη Μεγάλη Πόλη πάρθηκε πριν από τη δολοφονία του το 370. Κατά τη γνώμη του, αν υπήρχαν δύο ή τρεις Πρόξενοι από τη Τεγέα, οι οποίοι έδρασαν στα πρώτα χρόνια της ύπαρξης του Κοινού, οι αρχαίοι συγγραφείς θα το

32. Το φρούριο Κύπελα που χτίστηκε στην Παρρασία 50 χρόνια πριν (Θουκ. V 33), αλλά και η επιτυχημένη ίδρυση νέων πόλεων στον ελληνικό κόσμο, όπως η Όλυθος (432), η Ρόδος (408) και η Αλικαρνασός (377;) καταδεικνύουν την τάση της εποχής για αστικοποίηση. Βλ. Dušaníc 317. Hornblower 77.

33. Βλ. Nielsen 475-7.

34. Πaus. VIII 27, 2.

διευκρίνιζαν αυτό, ώστε να αποφευχθεί η σύγχυση.³⁵ Με βάση τη πιθανή ταύτιση του απεσταλμένου της Ομοσπονδίας στη Μικρά Ασία (του οποίου η αποστολή πρέπει να ήταν χρονοβόρα) με τον οικιστή, ο Dušančić υποστήριξε ότι το Κοινό πρέπει να ιδρύθηκε προς το τέλος του καλοκαιριού ή στις αρχές του φθινοπώρου του 371.³⁶ Επομένως, η απόφαση για τη Μεγάλη Πόλη θα μπορούσε να παρθεί μέσα σε εκείνο το διάστημα.

Σε αντίθεση με τους δύο προηγούμενους ερευνητές, ο Roy επισήμανε ότι το όνομα Πρόξενος ήταν συνηθισμένο στην Αρκαδία και ότι είναι πιθανή η ύπαρξη δύο ή τριών ατόμων με το όνομα αυτό. Τότε πως θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε το ότι οι αρχαίοι συγγραφείς δεν έκαναν καμία διευκρίνιση; Όπως παρατήρησε ο Roy, ο Ξενοφώντας δεν αναφέρει καθόλου τα γεγονότα σχετικά με την ίδρυση της Μεγάλης Πόλεως και επομένως, ούτε και τον Πρόξενο ή οποιονδήποτε από τους υπόλοιπους οικιστές. Επίσης, ο κατάλογος των οικιστών του Πausanias είναι ένας απλός κατάλογος ονομάτων χωρίς επεξήγηση για κανέναν από τους οικιστές, ούτε καν για τον Λυκομήδη, που ήταν ο πιο σπουδαίος. Το γεγονός ότι οι αρχαίοι συγγραφείς δεν αναφέρουν τίποτε για το θέμα αυτό, δε σημαίνει αναγκαστικά ότι υπήρχε ένας μόνο Πρόξενος. Ο Roy κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δε χρειάζεται να ταυτίσουμε τον οικιστή με τον αρχηγό της δημοκρατικής μερίδας που δολοφονήθηκε.³⁷

Το τελευταίο επιχείρημα υπέρ μιας πρώιμης χρονολόγησης βασίζεται σε ένα επίγραμμα, που είδε ο Pausanias στον ανδριάντα του Επαμεινώνδα, σύμφωνα με το οποίο χάρη στο Θηβαίο στρατηγό η Μεσσήνη πήρε πίσω τα παιδιά της και η Μεγάλη Πόλη «στέφθηκε από θηβαϊκά χέρια».³⁸ Ο Niese θεώρησε ότι το επίγραμμα αυτό συνδέει χρονολογικά την ίδρυση της Μεσσήνης (370/69) και της Μεγάλης Πόλεως. Ωστόσο, ο ίδιος ο Hornblower επισήμανε ότι η Μεσσήνη και η Μεγάλη Πόλη είναι διαφορετικές περιπτώσεις.³⁹

Τέλος, η θεωρία του Dušančić στηρίχθηκε σε μια διαφορετική προσέγγιση του ζητήματος και κατόρθωσε να συνδυάσει τις αντιφατικές χρονολογίες των πηγών μας.⁴⁰ Το βασικό της μειονέκτημα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι η αδυναμία ενίσχυσης της επιχειρηματολογίας λόγω της απουσίας μαρτυριών. Ο Dušančić παρατήρησε ότι ο πολιτισμός μπορεί να αφορά ένα από τα ακόλουθα: την απόφαση για

35. Dušančić 283-4.

36. Dušančić 284.

37. Roy 1974, 506.

38. Πaus. IX 15, 6.

39. Hornblower 77.

40. Dušančić 318-20.

την ίδρυση, το αρχικό στάδιο των έργων στην επιλεγθείσα θέση ή τη μεταφορά του νέου πληθυσμού. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη μεταφορά του πληθυσμού στη νέα θέση είναι φυσικά, η κατασκευή ορισμένων έργων, γεγονός που με τη σειρά του απαιτεί τη λήψη μιας απόφασης εκ μέρους του Κοινού. Ο Dušančić πιστεύει ότι αυτή η πρωταρχική απόφαση πάρθηκε το 371/0 (χρονολογία Πausανία) και ότι αντανakλάται στον κατάλογο των 10 οικιστών (2 από κάθε πόλη –Μαντίνεια, Τεγέα, Κλείτωρ– και περιοχή –Μαιναλία, Παρρασία).⁴¹ Σε αυτό τον κατάλογο είδε έναν πολιισμό περιορισμένης εμβέλειας, στον οποίο συμμετέχουν μόνο η Μαιναλία και η Παρρασία (το ονομαζόμενο *πρώτο δόγμα*, κατά το μελετητή). Η παρουσία του Πρόξενου από τη Τεγέα ως οικιστού (τον οποίο ο Dušančić ταυτίζει με αυτόν που δολοφονήθηκε την άνοιξη ή καλοκαίρι του 370) δίνει έναν *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση του καταλόγου. Επίσης, η αποστολή στη Μικρά Ασία για την εξεύρεση χρηματοδότησης για την ανέγερση των τειχών της νέας πόλης αποτελεί, σύμφωνα με τον ερευνητή, απόρροια της απόφασης αυτής. Επιπλέον, ο Dušančić δε πιστεύει ότι ο όρος του Στέφανου Βυζάντιου για την ίδρυση (*μετὰ τὰ Λευκτρικά*) έχει ευρύτερη χρονολόγηση και με βάση μια ανεξάρτητη μαρτυρία –τη δαιτησία των Αχαιών ανάμεσα στη Θήβα και τη Σπάρτη *μετὰ τὴν ἐν Λεύκτροις μάχην*, που έγινε όντως αμέσως μετά τη μάχη– συμπέρανε ότι και η πρώτη απόφαση για το συνοικισμό πάρθηκε λίγο μετά τα Λεύκτρα.⁴²

Ο κατάλογος των οικισμών που επρόκειτο να συμμετάσχουν στον πολιισμό,⁴³ ο οποίος προέρχεται σίγουρα από ένα ομοσπονδιακό ψήφισμα (το *κοινό δόγμα*, όπως λέγεται) αντανakλά το *δεύτερο δόγμα*, όπως το αποκαλεί ο Dušančić, δηλαδή ένα σχέδιο μεγαλύτερης έκτασης από την αρχικά προβλεπόμενη, το οποίο ο ερευνητής αποδίδει στην πρωτοβουλία του Επαμεινώνδα. Κατά τη γνώμη του, ο κατάλογος αυτός συντάχθηκε στις αρχές του 369 με βάση το βοιωτικό πρότυπο (σύμφωνα με το οποίο μια ισχυρά κεντρική πόλη, όπως η Θήβα, έχει τον πρώτο λόγο μέσα σε μια Ομοσπονδία) και είχε ως σκοπό την ενίσχυση της θέσης της Μεγάλης Πόλεως μέσα στο Αρκαδικό Κοινό, εφικτό αν αυξανόταν ο αριθμός των οικισμών, που θα ενσωματώνονταν στη νέα πόλη.⁴⁴

Η χρονολογία που δίνει το Πάριον χρονικόν (370/69) θα μπορούσε να αναφέρεται στη συνέλευση που ψήφισε το *δεύτερο δόγμα* ή στην έναρξη των έργων

41. Πaus. VIII 27, 2.

42. Dušančić 282-3.

43. Πaus. VIII 27, 3.

44. Dušančić 293-4.

στην επιλεχθείσα θέση. Είναι γνωστό ότι ο Επαμεινώνδας έστειλε στη θέση αυτή θηβαϊκό στρατό με αρχηγό τον Παμμένη για να προστατέψει τα έργα στην περιοχή.⁴⁵ Αυτό πιθανότατα έγινε μετά τη δεύτερη εκστρατεία του Επαμεινώνδα στην Πελοπόννησο (αρχές 369/8). Η αποστολή δε θα μπορούσε να γίνει αργότερα, γιατί οι σχέσεις μεταξύ Αρκαδίας και Βοιωτίας είχαν επιδεινωθεί. Ο Dušančić θεώρησε ότι η αποστολή αυτή διαφαίνεται στον τρίτο στίχο του επιγράμματος, που αναφέρει ο Πausanias σχετικά με την οικοδόμηση των τειχών της πόλης.⁴⁶ Έτσι, συμπέρανε ότι τα πρώτα έργα ξεκίνησαν το καλοκαίρι του 369.

Τέλος, ο Dušančić υποστήριξε ότι η μεταφορά του πληθυσμού από τις κόμμες που συμμετείχαν στον πολισμό στη νέα πόλη αντανακλάται στη χρονολογία που δίνει ο Διόδωρος (368). Η Μεγάλη Πόλη εμφανίζεται για πρώτη φορά στην πολιτική σκηνή το καλοκαίρι του 362 και πιθανότατα δεν υπήρχε μέχρι την εποχή που έγινε η Άδακρυς μάχη. Επίσης, οι πόλεμοι της Αρκαδίας εναντίον της Ηλείας και της Σπάρτης το 365 και το 364 μάλλον ανέστειλαν τη διαδικασία ολοκλήρωσης του μεγαλοπολιτικού προγράμματος κατά τα έτη αυτά.

Ο Roy απορρίπτει την ιδέα ότι υπήρξαν δύο σχέδια για τον πολισμό, ένα περιορισμένης έκτασης –πάνω στο οποίο πάρθηκε η πρώτη απόφαση– κι ένα πιο φιλόδοξο από το προηγούμενο, τα οποία κατά τον Dušančić, αντανακλώνται στον κατάλογο των οικιστών και τον κατάλογο των οικισμών αντίστοιχα. Στο αρχαίο κείμενο, όπως παρατήρησε ο Roy υπάρχει μια συνέχεια στην περιγραφή των δύο καταλόγων και ο Pausanias δε μας δίνει καθόλου την εντύπωση ότι αυτοί έγιναν σε διαφορετικά στάδια, πόσο μάλλον ότι ο δεύτερος αποτελεί βελτιωμένη εκδοχή του πρώτου. Εξάλλου, το ότι οι οικιστές προέρχονται μόνο από τρεις πόλεις και δύο περιοχές της Αρκαδίας δε σημαίνει ότι μόνο αυτές επρόκειτο να ενσωματωθούν στη νέα πόλη σε μια αρχική φάση. Ο αριθμός των οικιστών ήταν επαρκής για την αποστολή που ανέλαβαν και δε χρειαζόταν να επιλέξουν περισσότερους από 10 οικιστές, προερχόμενους από κάθε κοινότητα που συμμετέχει στον πολισμό. Ο Roy επισημαίνει ότι σε καμία πηγή (ούτε στο σχόλιο που έκανε ο Πλούταρχος στο Φιλ. 13, 5) δε γίνεται λόγος για δύο ξεχωριστά σχέδια. Εξάλλου, όπως παραδέχτηκε και ο ίδιος ο Dušančić, «η πραγματική ίδρυση της Μεγάλης Πόλεως» έγινε το 368/7.⁴⁷

45. Πaus. VIII 27, 2.

46. Πaus. IX 15, 6.

47. Roy 1974, 506.

Σε αυτό το σημείο θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι οι τρεις χρονολογίες που έχουμε στη διάθεσή μας δε συνοδεύονται από κάποια επεξήγηση για το που αναφέρονται: στη λήψη μιας πρωταρχικής απόφασης, στην έναρξη των έργων ή στη μεταφορά του πληθυσμού στην επιλεγθείσα θέση. Το μόνο που μας λένε οι αρχαίοι συγγραφείς είναι πότε έγινε η ίδρυση της Μεγάλης Πόλεως. Επίσης, πρέπει να επισημανθεί ότι ο Dušančić σκέφτηκε ότι αφού μπορούμε να χρονολογήσουμε τη λήψη της πρώτης απόφασης στα 371, τότε το Αρκαδικό Κοινό πρέπει να υπήρχε ήδη.⁴⁸ Ωστόσο, χωρίς αποδείξεις δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η πρώτη απόφαση για τον πολισμό πάρθηκε το 371. Επιπλέον, μέχρι την καθεστωτική αλλαγή στη Μαντινεία και τη Τεγέα οι συνθήκες δεν ήταν κατάλληλες για την πραγματοποίηση της παν-αρκαδικής ένωσης.⁴⁹ Από τη στιγμή που υπάρχουν αμφιβολίες ότι το Κοινό ιδρύθηκε το 371, η άποψη ότι η πρώτη απόφαση πάρθηκε τότε δεν είναι αποδεκτή. Σύμφωνα με το Roy, η Αρκαδική Ομοσπονδία, έργο «των δημοκρατικών κύκλων Μαντινείας και Τεγέας», ιδρύθηκε το 370, δηλαδή μετά την πτώση των ολιγαρχικών κυβερνήσεων σε αυτές τις δύο πόλεις. Ο ίδιος πιστεύει ότι η Μεγάλη Πόλη ιδρύθηκε το 368.⁵⁰ Σε γενικές γραμμές, η θεωρία του Dušančić, αν και ενδιαφέρουσα, βασίζεται σε προσωπικές εκτιμήσεις και στερείται της απαιτούμενης τεκμηρίωσης.

48. Dušančić 282-4.

49. Για μια λεπτομερή περιγραφή της πολιτικής κατάστασης στην Αρκαδία κατά τα έτη 371 και 370 βλ. Nielsen 475-7.

50. Roy 1971, 570-1, 591.

2. Ο «μεγάλος» πολιτισμός

Οι μαρτυρίες του Διόδωρου και του Πausανία για τον πολιτισμό

Το μόνο κοινό στοιχείο στις απόψεις του Dušanić, του Hornblower και του Roy είναι το γεγονός ότι για την ολοκλήρωση του μεγαλοπολιτικού προγράμματος χρειάστηκε πολύς καιρός.⁵¹ Όπως πολύ χαρακτηριστικά τόνισε ο Roy, “Megalopolis, like Rome, was not built in a day”.⁵² Τα βασικά ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν εδώ είναι, εάν ολοκληρώθηκε ποτέ το σχέδιο της Αρκαδικής Ομοσπονδίας και εάν έγιναν τροποποιήσεις στην πορεία, ποιες ήταν αυτές. Ο Nielsen επιχείρησε να συγκρίνει τις μαρτυρίες του Διόδωρου και του Πausανία μεταξύ τους, αλλά και με άλλες γραπτές πηγές, που έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με τον πολιτισμό.⁵³

Η πρώτη σημαντική παρατήρηση είναι ότι και οι δύο συγγραφείς πίστευαν ότι το σχέδιο αυτό ήταν ομοσπονδιακό και ότι περιελάμβανε πραγματική μετεγκατάσταση πληθυσμού από τις κώμες που συμμετείχαν στον πολιτισμό στη νέα πόλη. Μια σημαντική διαφορά είναι ότι οι στόχοι ίδρυσης της Μεγάλης Πόλεως είναι διαφορετικοί στις δύο πηγές, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη διαφορετική χρονολόγηση που προτείνουν οι δύο συγγραφείς. Καλό θα ήταν να ασχοληθούμε με κάθε απόσπασμα ξεχωριστά, ώστε να ανιχνεύσουμε όσο το δυνατόν τις απόψεις τους πάνω στον πολιτισμό.

Στο απόσπασμα XV 72, 4 ο Διόδωρος μας δίνει το κίνητρο για την ίδρυση: ο φόβος των Αρκάδων για τις εισβολές των Λακεδαιμονίων τους ώθησε στη δημιουργία μιας νέας πόλης. Με άλλα λόγια, οι Αρκάδες αντιλήφθηκαν μετά την Άδακρυν μάχη, που ήταν αποφασιστικής σημασίας λόγω της ήττας τους από τη Σπάρτη, ότι χρειαζόνταν ένα «φρούριο» απέναντι στις εχθρικές επιδρομές. Αυτός είναι, κατά τη γνώμη του Διόδωρου, ο σημαντικότερος λόγος που το Κοινό πήρε μια τέτοια απόφαση. Στο ίδιο απόσπασμα διαφαίνεται ότι αυτό το εγχείρημα οφείλεται στην Ομοσπονδία: *οἱ Ἀρκάδες ...έκτισαν ...τὴν ὀνομαζομένην Μεγάλην πόλιν*, γεγονός

51. Dušanić 318-20. Hornblower 76. Nielsen 431 για μια ανάλυση της θέσης του Roy.

52. Nielsen 431.

53. Nielsen 414-28.

που σημαίνει ότι ο Διόδωρος θεωρούσε το σχέδιο ομοσπονδιακό. Επίσης, η φράση *ἐπί τινος ἐπικαίρου τόπου* δείχνει ότι κατά τη γνώμη του, η νέα πόλη (το «φρούριο») ιδρύθηκε σε μια στρατηγικής σημασίας θέση. Έπειτα, από τη φράση *συρρίψαντες εἰς αὐτὴν κώμας εἴκοσι τῶν ὀνομαζομένων Μαιναλίων καὶ Παρρασίων Ἀρκάδων* φαίνεται ότι ο Διόδωρος πίστευε πως πρόκειται για φυσική μετεγκατάσταση. Με άλλα λόγια η Μεγάλη Πόλη δημιουργήθηκε με τη μεταφορά πληθυσμού σε αυτήν από είκοσι κοινότητες της Μαιναλίας και της Παρρασίας. Ωστόσο, αυτό που πρέπει να διευκρινιστεί είναι ότι δε γνωρίζουμε αν ο Διόδωρος πήρε τις συγκεκριμένες πληροφορίες από τη πηγή του ή αν ο ίδιος νόμιζε ότι το σχέδιο είναι ομοσπονδιακό και ότι περιελάμβανε μεταφορά πληθυσμού. Πέρα από το ότι δεν κατονομάζει την πηγή του, δε μας λέει ποιες και πόσες (αν όχι όλες) από τις κώμες της Μαιναλίας και της Παρρασίας συμπεριλήφθηκαν στον πολιισμό, ούτε αν υπήρξαν μεταβολές στο σχέδιο. Η περιγραφή του είναι σύντομη και λιτή και μας δίνει την εντύπωση ότι οι κώμες αυτές εγκαταλείφθηκαν και οι κάτοικοί τους έγιναν πολίτες της Μεγάλης Πόλεως.⁵⁴

Το επόμενο απόσπασμα που μας ενδιαφέρει και που ανήκει στο Διόδωρο (XV 94, 1-3) αναφέρεται στο έτος 361 (όταν έγινε η κοινή ειρήνη μετά τη μάχη στη Μαντίνεια). Υπάρχει μια χαρακτηριστική φράση που μας δίνει και πάλι την εντύπωση ότι πρόκειται για φυσική μετεγκατάσταση, η οποία μάλιστα είχε ολοκληρωθεί μέχρι το 361: *ὑπῆρχον αἱ περιοικοῦσαι πόλεις μετωκισμέναι καὶ δυσχερῶς φέρουσαι τὴν ἐκ τῆς πατρίδος μετὰστασιν*. Σύμφωνα με το Διόδωρο λοιπόν, οι κάτοικοι των οικισμών, που δεν ήθελαν να ενσωματωθούν στη νέα πόλη, επαναστάτησαν και επέστρεψαν στις παλιές τους πατρίδες. Φαίνεται όμως, ότι δεν έφυγαν όλοι, καθώς οι υπόλοιποι *Μεγαλοπολῖται συνηνάγκαζον ἐκλιπεῖν τὰς πατρίδας*. Ένα βασικό μειονέκτημα της αφήγησης είναι ότι δε γνωρίζουμε τη ταυτότητα των οικισμών που επαναστάτησαν. Παρόλα αυτά, ο Διόδωρος μας λέει ότι οι κώμες αυτές ζήτησαν βοήθεια από τη Μαντίνεια και τους συμμάχους της, ενώ οι Μεγαλοπολίτες κάλεσαν τη Θήβα, η οποία έστειλε μια σημαντική δύναμη με αρχηγό τον Παμμένη. Ο Παμμένης, αφού λεηλάτησε μερικές κώμες και εκφόβισε άλλες, ανάγκασε τους επαναστατημένους να επιστρέψουν στη Μεγάλη Πόλη. Η όλη περιγραφή της επανάστασης που λίγο κόστισε να καταστρέψει το μεγαλοπολιτικό πρόγραμμα, βασίζεται στην αντίληψη ότι ο πολιισμός περιλάμβανε μεταφορά πληθυσμού στη νέα

54. Nielsen 415-6.

θέση. Μετά την καταστολή της εξέγερσης, έχουμε ξανά την εντύπωση ότι οι επαναστατημένοι οικισμοί που επέστρεψαν στη Μεγάλη Πόλη, εξαφανίστηκαν.⁵⁵ Τέλος, η μαρτυρία του Διόδωρου ότι ο πολισμός ολοκληρώθηκε μέχρι το 361 φαίνεται να ενισχύει την άποψη ότι ήταν μια χρονοβόρα διαδικασία, η οποία μάλιστα συνάντησε πολλά εμπόδια.

Σε αντίθεση με το Διόδωρο, ο Πausανίας δίνει λεπτομερή περιγραφή του πολισμού, η οποία περιλαμβάνει από καταλόγους οικιστών και κωμών μέχρι και την ταυτότητα των κωμών εκείνων που αντέδρασαν στο ομοσπονδιακό σχέδιο.⁵⁶ Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Το κίνητρο για την ίδρυση συνοψίζεται στη φράση: *συνῆλθον δὲ ὑπὲρ ἰσχύος ἔς αὐτὴν [sc. τὴν Μεγάλην πόλιν] οἱ Ἀρκάδες*. Με άλλα λόγια επιθυμούσαν την ένωσή τους, η οποία θα τους εξασφάλιζε δύναμη. Αυτό το έκαναν κατά το πρότυπο των Αργείων, οι οποίοι *καταλύσαντες Τίρυνθα καὶ Ὑσιᾶς τε καὶ Ὀρνεᾶς καὶ Μυκίνας καὶ Μίδειαν καὶ εἰ δὴ τι ἄλλο πόλισμα οὐκ ἀξιόλογον ἐν τῇ Ἀργολίδι ἦν*. Το Άργος, που βρισκόταν σε διαρκή κίνδυνο λόγω των εχθρικών συρράξεων με τη Λακεδαίμονα (*κινδυνεύοντας ὑπὸ Λακεδαιμονίων παραστῆναι τῷ πολέμῳ*), αύξησε τη δύναμή του πραγματοποιώντας –σύμφωνα με τον Πausανία- έναν φυσικό συνοικισμό,⁵⁷ στον οποίο συμμετείχαν διάφοροι οικισμοί της Αργολίδας. Σε γενικές γραμμές, οι Αρκάδες ήθελαν να δημιουργήσουν ισχυρή δύναμη, μέσω του πολισμού της Μεγάλης Πόλεως, σε μια εποχή που ένιωθαν να τους πλησιάζει η σπαρτιατική απειλή.⁵⁸ Η διαφορά με το Διόδωρο έγκειται στο ότι οι δύο συγγραφείς βλέπουν διαφορετικά το ομοσπονδιακό σχέδιο. Για τον περιηγητή είναι η αντανάκλαση της δημιουργίας μιας δύναμης που αποσκοπεί στην ενίσχυση της Αρκαδίας απέναντι στο σπαρτιατικό κίνδυνο, ενώ για το Διόδωρο σημαίνει μια προσπάθεια να αντιμετωπιστούν οι εισβολές της Σπάρτης στα εδάφη της Αρκαδίας (ειδικά μετά την Άδακρυν μάχη, στην οποία ηττήθηκαν).

Από τις φράσεις *συνῆλθον...οἱ Ἀρκάδες* και *συνωκίζοντο οἱ Ἀρκάδες* καταλαβαίνουμε ότι ο Πausανίας θεωρούσε τον πολισμό ομοσπονδιακό σχέδιο. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τη φράση *τῆς πόλεως δὲ οἰκιστὴς Ἐπαμεινώνδας ὁ Θηβαῖος σὺν τῷ δικαίῳ καλοῖτο ἄν*. Την ίδια άποψη εκφράζει και αλλού.⁵⁹ Σήμερα πλέον οι ερευνητές δε συμφωνούν με την παράδοση που θέλει τον Επαμεινώνδα να

55. Nielsen 416-7.

56. Πaus. VIII 27, 1-8.

57. Αυτό ίσως να αντανakλά την προσωπική άποψη του Πausανία. Εξίσου πιθανή είναι όμως, η υπόθεση να πήρε την πληροφορία αυτή από την πηγή του.

58. Nielsen 419.

59. Πaus. VIII 52, 4 και IX 14, 4.

αναλαμβάνει την πρωτοβουλία για την ίδρυση της Μεγάλης Πόλεως. Ο Demand τονίζει ότι δεν πρέπει να παραβλέψουμε την τάση των αρχαίων συγγραφέων να αποδίδουν σε ισχυρούς άνδρες της αρχαιότητας σημαντικά γεγονότα, με τα οποία συνδέονται με τον έναν ή τον άλλον τρόπο.⁶⁰ Πράγματι ο Επαμεινώνδας συνέβαλε στην οικοδόμηση της νέας πόλης στέλνοντας θηβαϊκό στρατό με αρχηγό τον Παμμένη για να προστατέψει τα έργα,⁶¹ αλλά σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να δεχτούμε τις παραδόσεις σχετικά με τον Επαμεινώνδα και την ίδρυση της πόλης. Επίσης, από τη στιγμή που δεν μπορούμε να δεχτούμε την πρόταση του Dušančić για την ύπαρξη δύο δογμάτων για τον πολισμό (λόγω της απουσίας μαρτυριών), θα πρέπει να απορρίψουμε την άποψή του ότι ο θηβαίος στρατηγός συνέβαλε στη διαμόρφωση του δεύτερου δόγματος, που υποτίθεται ότι ψηφίστηκε στους πρώτους μήνες του 369. Η ιδέα ότι ο Επαμεινώνδας επιδίωξε την επέκταση του σχεδίου, ώστε να δημιουργηθεί μια ισχυρά κεντρική πόλη, η οποία θα επικρατούσε μέσα στο Κοινό, σύμφωνα με το πρότυπο της Θήβας⁶² είναι ελκυστική, αλλά στερείται επαρκούς επιχειρηματολογίας.

Η αντίφαση στα λόγια του Πausανία συνεχίζεται: αφού πρώτα αποδώσει τον πολισμό στη πρωτοβουλία του Επαμεινώνδα, λέει έπειτα ότι *ἤρθησαν δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Ἀρκαδῶν οἰκισταί...* Η Αρκαδική ομοσπονδία επέλεξε τους οικιστές της Μεγάλης Πόλεως, πράγμα που καταδεικνύει για μια ακόμα φορά ότι –από την άποψη του Πausανία τουλάχιστον– το σχέδιο ήταν ομοσπονδιακό. Στον κατάλογο συμπεριλαμβάνονται ο Τίμων και ο Πρόξενος από τη Τεγέα, ο Λυκομήδης και ο Οπόλεας από τη Μαντίνεια, ο Κλεόλαος και ο Ακρίφιος από τον Κλείτορα, ο Ευκαμπίδας και ο Ιερώνυμος από τη Μαιναλία και τέλος, ο Ποσικράτης και ο Θεόξενος από την Παρρασία.⁶³ Αν και ο περιηγητής δεν αναφέρει την ταυτότητα της πηγής, από την οποία πήρε τον κατάλογο, είναι αρκετά πιθανό να βασίστηκε σε ομοσπονδιακό ψήφισμα. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την επίσημη μορφή του αποσπάσματος, καθώς και από το γεγονός ότι ο Λυκομήδης από τη Μαντίνεια ήταν σπουδαίος ομοσπονδιακός στρατηγός και ήταν αναμενόμενο να βρίσκεται στην επιτροπή των οικιστών.⁶⁴ Όσο για την παρουσία του Πρόξενου στον κατάλογο, επαναλαμβάνουμε ότι δε χρειάζεται να τον ταυτίσουμε με τον οπαδό της

60. Nielsen 419-20.

61. Πaus. VIII 27, 2.

62. Dušančić 293-4.

63. Πaus. VIII 27, 2.

64. Nielsen 421.

δημοκρατίας που δολοφονήθηκε στη διάρκεια της στάσης στη Τεγέα το 370,⁶⁵ (ειδικά αν λάβουμε υπόψη ότι ο Διόδωρος τοποθέτησε την ίδρυση της πόλης στο έτος 368). Ωστόσο, ο Nielsen πιστεύει ότι ακόμα και αν ταυτίσουμε τα δύο πρόσωπα, ο κατάλογος των οικιστών θα μπορούσε να είχε συνταχθεί πριν από τη δολοφονία του Πρόξενου.⁶⁶

Στη συνέχεια, ο Πausanίας παραθέτει τον κατάλογο των οικισμών που ήταν υποχρεωμένες να ενσωματωθούν στη νέα πόλη.⁶⁷ Χάρη στη φράση *πατρίδας σφίσιν ὄυσας ἐκλιπεῖν ἐπέιθοντο οἱ Ἀρκάδες* οδηγούμαστε για μια ακόμα φορά στο συμπέρασμα ότι ο Πausanίας είχε την εντύπωση ότι επρόκειτο για μεταφορά πληθυσμού (*ἐκλιπεῖν*).⁶⁸ Ωστόσο, έχουμε την απορία αν ολοκληρώθηκε ποτέ ο πολιτισμός ή αν υπήρξαν ορισμένες περιπτώσεις οικισμών που δεν ενσωματώθηκαν τελικά στη Μεγάλη Πόλη (λόγω της λέξης *ἐπέιθοντο* στον Παρατατικό).⁶⁹ Ο κατάλογος αυτός πρέπει να προέρχεται από ομοσπονδιακό ψήφισμα, όπως φαίνεται από την επίσημη μορφή του.⁷⁰

Σύμφωνα με τον Πausanία, οι περισσότεροι Αρκάδες δέχτηκαν την ομοσπονδιακή απόφαση και συνεδρίασαν στη νέα πόλη με μεγάλη βιασύνη.⁷¹ Ωστόσο, μερικές κώμες αντέδρασαν στο σχέδιο. Οι Λυκαῖαι, οι Τρικλωνεῖς, οι Λυκοσουρείς και οι Τραπεζούντιοι άλλαξαν γνώμη, επειδή –όπως λέει ο Πausanίας– δεν ήταν έτοιμοι να αφήσουν τα σπίτια τους (*οὐ γὰρ συνεχώρουν ἔτι τὰ ἄσθη τὰ ἀρχαῖα ἐκλιπεῖν*). Από αυτό συνάγεται και πάλι ότι πρόκειται για μετεγκατάσταση πληθυσμού. Το πρόβλημα σε αυτό το σημείο είναι ότι ενώ έχουμε λεπτομερή περιγραφή μιας επανάστασης κατά του ομοσπονδιακού σχεδίου, δεν έχουμε χρονολογικές ενδείξεις και συνεπώς, δεν μπορούμε να ξέρουμε πότε έγινε, στα πρώτα χρόνια εφαρμογής του σχεδίου ή στο έτος 361. Αν έγινε στα 361, τότε ίσως να πρόκειται για την ίδια επανάσταση που περιέγραψε ο Διόδωρος. Ωστόσο, ο Πausanίας δε την χρονολόγησε, οπότε δε ξέρουμε αν οι δύο συγγραφείς αναφέρονται στην ίδια επανάσταση. Επίσης, ο Πausanίας δεν προσδιορίζει την ακριβή ταυτότητα της Λύκαιας που επαναστάτησε, δεδομένου ότι υπάρχουν δύο

65. Roy 1974, 506.

66. Nielsen 421, υποσημ. 23.

67. Βλ. Παράρτημα σ. 107.

68. Ο Nielsen επισημαίνει ότι ίσως ο περιηγητής νόμιζε ότι ο πολιτισμός περιλάμβανε μεταφορά πληθυσμού στη νέα θέση. Είναι πιθανό όμως, να πήρε τη πληροφορία αυτή από μια πηγή, της οποίας την ταυτότητα δε γνωρίζουμε και επομένως, ούτε το βαθμό αξιοπιστίας της.

69. Nielsen 422.

70. Nielsen 424.

71. Πaus. VIII 27, 5.

οικισμοί με το ίδιο όνομα, μια στη Μαιναλία και μια στην Κυνουρία. Όσο για την τελική έκβαση της εξέγερσης, γνωρίζουμε από τον Πausανία ότι η Λύκεια και οι Τρικόλωνοι ενσωματώθηκαν με τη βία στη νέα πόλη, ενώ η Τραπεζούς εξαφανίστηκε. Μόνο στους Λυκοσουρείς επιτράπηκε να παραμείνουν στη πόλη τους *Δήμητρος τε ἔνεκα καὶ Δεσποίνης*.⁷² Με βάση τη μαρτυρία του Πausανία, μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε ότι στη διαδικασία εφαρμογής του σχεδίου υπήρξαν τροποποιήσεις και μεταβολές, οι οποίες υπαγορεύτηκαν από τις εκάστοτε κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες.

Στη συνέχεια, ο Πausανίας μας λέει τι απέγιναν οι υπόλοιποι οικισμοί που συμπεριλαμβάνονταν στον κατάλογο. Άλλοι από αυτούς εγκαταλείφθηκαν τελείως στις μέρες του περιηγητή (*ἐφ' ἡμῶν*), ενώ άλλοι (Γόρτυς, Διπαία,⁷³ Θεισάα του Ορχομενού, Μεθύδριον, Τεῦθις, Καλλία και Ἐλισσών) παρέμειναν ως κώμες εξαρτώμενες από τη Μεγάλη Πόλη.⁷⁴ Αυτές οι μεταβολές στο πρωτότυπο σχέδιο μπορεί να έγιναν, σύμφωνα με το Nielsen, οποιαδήποτε στιγμή από το 371 (χρονολογία Πausανία για τον πολιισμό) μέχρι τον ύστερο 2^ο αιώνα μ.Χ. (εποχή που έζησε ο περιηγητής).⁷⁵ Σε αντίθεση με τις προηγούμενες κοινότητες, είναι πιθανό ότι το Παλλάντιο δε μετατράπηκε σε κώμη, αλλά παρέμεινε πόλη, αν θεωρήσουμε ότι στη φράση *μόνη δὲ ἐξ αὐτῶν Παλλάντιον ἔμελλεν ἄρα ἡπιωτέρου πειρᾶσθαι καὶ τότε δαίμονος*⁷⁶ το Παλλάντιο αντιπαρατίθεται προς τις άλλες πόλεις, οι οποίες μετατράπηκαν σε κώμες. Το ίδιο αναφέρει ο Πausανίας και αλλού.⁷⁷ Τέλος, και η Αλίφειρα διατήρησε τη θέση της πόλεως στα χρόνια του περιηγητή (*παραμειμένηκεν ἐξ ἀρχῆς πόλιν σφᾶς καὶ ἐς τότε νομίζεσθαι*). Οι περιπτώσεις του Παλλαντίου και της Αλίφειρας καταδεικνύουν ότι ο Πausανίας γνώριζε περισσότερες τροποποιήσεις του σχεδίου από όσες περιέγραψε και ότι δεν ενσωματώθηκαν όλοι οι οικισμοί στη Μεγάλη Πόλη. Από την άλλη πλευρά, η περιγραφή της κατάστασης των υπόλοιπων οικισμών στις μέρες του Πausανία οδηγεί στην υπόθεση ότι όσες πόλεις ενσωματώθηκαν στη νέα πόλη έχασαν αυτή τους την ιδιότητα (αφού εγκαταλείφθηκαν, σύμφωνα με τα λόγια του).⁷⁸

72. Nielsen 425-6.

73. Ο Nielsen δέχεται τη νέα έκδοση Teubner της M.H. Rocha-Pereira, αλλά με ορισμένες τροποποιήσεις. Έτσι, συμφωνεί με τη γραφή της Jost *Δίπαια* (ακολουθώντας το mss) στο VIII 27, 7 αντί για τη γραφή *Δίποινα*. Βλ. Nielsen 418, υποσημ. 12.

74. Πaus. VIII 27, 7.

75. Nielsen 426.

76. Πaus. VIII 27, 7, σύμφωνα με τη νέα έκδοση Teubner, που χρησιμοποίησε ο Nielsen.

77. Πaus. VIII 43, 1: ο Αντωνίνος ο Πίος άλλαξε τη θέση του Παλλαντίου από κώμη σε πόλη.

78. Nielsen 426-7.

Στο τέλος του αποσπάσματος που αφορά τον πολισμό, ο Πausanías δίνει τη χρονολογία της ίδρυσης (371), για την οποία έχει γίνει ήδη λόγος. Το πιο βασικό συμπέρασμα που προκύπτει μέσα από τη σύγκριση των αποσπασμάτων των δύο συγγραφέων είναι ότι και οι δύο πίστευαν ότι ο πολισμός ήταν ομοσπονδιακό σχέδιο και ότι περιλάμβανε μεταφορά πληθυσμού στη νέα πόλη. Όσο για το κίνητρο, μπορούμε να πούμε ότι αυτό συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τη χρονική στιγμή που πίστευαν ότι αποφασίστηκε το σχέδιο. Επίσης, ο Διόδωρος μας δίνει την εντύπωση ότι το σχέδιο ολοκληρώθηκε και ότι οι οικισμοί έπαψαν να υπάρχουν, σε αντίθεση με τον Πausanία που αναφέρει αρκετές τροποποιήσεις του πρωτότυπου σχεδίου. Τέλος, ο Διόδωρος έκανε λόγο για τη συγχώνευση είκοσι οικισμών της Μαιναλίας και της Παρρασίας, ενώ ο Πausanías περιγράφει ένα φιλόδοξο εγχείρημα, στο οποίο συμμετείχαν 39 οικισμοί από επτά περιοχές της Αρκαδίας.

Οι δύο θεωρίες του Roy και του Moggi

Παρά τα προβλήματα που ανακύπτουν από τη μελέτη των πηγών, είναι γεγονός ότι με τον πολισμό δημιουργήθηκε μια νέα επικράτεια, η *Μεγαλοπολίτις*. Η κατανομή των θέσεων μέσα σε αυτή την επικράτεια και οι σχέσεις τους με την πρωτεύουσα δεν έχουν διερευνηθεί ακόμα αναλυτικά. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε δύο θεωρίες για τη πολιτική θέση των οικισμών που εντάχθηκαν στα όρια της Μεγαλοπολίτιδας.

Ο Roy υποστηρίζει ότι ο πολισμός ήταν μια περίπλοκη διαδικασία που διήρκεσε από το 368 μέχρι το 361. Η επανάσταση του 361 υπήρξε αποφασιστική για την ολοκλήρωση και τη σταθεροποίησή του. Μερικοί οικισμοί, όπως το Παλλάντιο, δεν ενσωματώθηκαν τελικά στη Μεγάλη Πόλη. Ωστόσο, η επικράτεια της νέας πόλης δε μειώθηκε, αλλά παρέμεινε η ίδια, όπως προβλεπόταν εξ αρχής (στον κατάλογο των οικισμών). Επειδή όμως, η επικράτειά της ήταν τεράστια (περίπου 1.500 τετ. χλμ.), ήταν απαραίτητο, κατά το Roy, να επιτραπεί στους πληθυσμούς μερικών οικισμών, όπως το Μεθύδριο, να παραμείνουν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Όσοι από αυτούς μέσα στην επικράτεια δεν εγκαταλείφθηκαν ή δεν ήταν υποχρεωμένοι να ενσωματωθούν στη νέα πόλη ήταν στο εξής εξαρτώμενοι από αυτήν ως “second-order settlements”. Αυτές τις δευτερεύουσες θέσεις τις είχε ανάγκη η Μεγάλη Πόλη μέσα σε μια τόσο μεγάλη επικράτεια. Η θεωρία του Roy είναι ελκυστική και αξίζει προσοχής, αλλά όπως είπε και ο Nielsen, δεν υπάρχουν μαρτυρίες που να ενισχύουν τις απόψεις του σχετικά με την απώλεια της θέσης της πόλεως μετά τον πολισμό και

την εξάρτηση των οικισμών από τη Μεγάλη Πόλη ως υποδεέστερων θέσεων. Παρόλα αυτά, μια από τις σημαντικότερες συνέπειες του πολιτισμού ήταν η εξαφάνιση των «φυλετικών περιοχών», όπως η Μαιναλία και η Παρρασία, μέσω της ενσωμάτωσής τους στη νέα επικράτεια της Μεγαλοπολίτιδας. Με άλλα λόγια, “spelled the end of ‘tribalism’ in Arkadia”, όπως είναι τα ακριβή λόγια του Roy.⁷⁹

Ο Moggi επιχείρησε να βρει μια σχέση ανάμεσα στις μαρτυρίες του Διόδωρου και του Πausανία για τον πολιτισμό, ώστε να υποστηρίξει ότι το αρχικό σχέδιο (που σύμφωνα με το μελετητή, αντανακλάται στη μαρτυρία του Διόδωρου⁸⁰) περιελάμβανε κώμες της Μαιναλίας, της Παρρασίας και της χώρας της Ευτρησίας μόνο.⁸¹ Σιγά-σιγά η Μεγάλη Πόλη επεκτάθηκε και γύρω στο 200 π.Χ. απαίτησε να ενσωματώσει όλες τις κώμες που συμπεριλαμβάνονταν στον κατάλογο του Πausανία. Ο συγκεκριμένος κατάλογος είναι, κατά τη γνώμη του Moggi, πλαστός και συντάχθηκε μόνο και μόνο για να δικαιολογηθεί μια τέτοια επέκταση της πόλης.⁸² Στη συνέχεια, ο ερευνητής παρέθεσε σειρά επιχειρημάτων για την ύπαρξη ενός αρχικού σχεδίου και έπειτα, για τη μεταγενέστερη επέκταση, η οποία διαφαίνεται στο κείμενο του Πausανία. Τα πιο σημαντικά από αυτά είναι τα ακόλουθα: ο Moggi παρατήρησε ότι η μαρτυρία του Διόδωρου⁸³ και ο κατάλογος των οικιστών του Πausανία συμφωνούν ως προς το ότι στον πολιτισμό συμμετείχαν η Μαιναλία και η Παρρασία, ακολουθώντας έτσι τον Dušaníc και εκφράζοντας την άποψη ότι ο κατάλογος των οικιστών αντανακλά το πρωτότυπο σχέδιο.⁸⁴ Έπειτα, με βάση την περιγραφή της επανάστασης από τον Πausανία,⁸⁵ υπέθεσε ότι η Λύκαια στη Μαιναλία, οι Τρικόλωνοι στη χώρα της Ευτρησίας, η Λυκόσουρα και η Τραπεζούς στην Παρρασία αποτελούν σαφή ένδειξη ότι ο πολιτισμός επηρέασε μόνο αυτές τις περιοχές.⁸⁶ Στη συνέχεια, παρατήρησε ότι όλες οι κώμες της Ευτρησίας, της Παρρασίας και της δυτικής Μαιναλίας εξαφανίστηκαν μετά τον πολιτισμό, σύμφωνα με τον Πausανία (αφού πρόκειται για μεταφορά πληθυσμού). Έτσι, ενισχύεται η άποψή του ότι το αρχικό σχέδιο συμπεριλάμβανε μόνο αυτές τις περιοχές, σύμφωνα

79. Για μια περίληψη της θέσης Roy βλ. Nielsen 430-3.

80. Διόδ. XV 72, 4.

81. Ο Moggi (στον Nielsen 437) συνέταξε έναν κατάλογο οικισμών, οι οποίες κατά τη γνώμη του ενσωματώθηκαν στη Μεγάλη Πόλη σε μια αρχική φάση. Βλ. εδώ σ. 108.

82. Για μια περίληψη της θέσης Moggi βλ. Nielsen 434-438.

83. Διόδ. XV 72, 4.

84. Ο Dušaníc υποστήριξε ότι υπήρξαν δύο σχέδια, ένα περιορισμένης έκτασης και ένα δεύτερο, μεγαλύτερης εμβέλειας από το προηγούμενο. Βλ. εδώ σ. 26-8. Επίσης, Nielsen 434.

85. Πaus. VIII 27, 5.

86. Nielsen 436.

με το Διόδωρο.⁸⁷ Επίσης, με βάση τη παρατήρηση ότι οι κόμεις της ανατολικής Μαιναλίας, της Κυνουρίας και της *συντέλειας* του Ορχομενού, οι οποίες αναφέρονται στον κατάλογο των οικισμών του Πausανία (και όχι στο Διόδωρο), υπήρχαν ακόμα στις μέρες του περιηγητή, ο Moggi υπέθεσε ότι το αρχικό σχέδιο περιελάμβανε μεταφορά πληθυσμού μόνο από τις περιοχές που ανέφερε ο Διόδωρος.⁸⁸ Υπέρ μιας μεταγενέστερης επέκτασης διατυπώθηκε η ενδιαφέρουσα άποψη ότι όσες κόμεις ενσωματώθηκαν (και συνεπώς, εξαφανίστηκαν) δεν είχαν το δικαίωμα να γίνουν ξανά πόλεις, ενώ όσες εντάχθηκαν αργότερα στη Μεγάλη Πόλη -με την έννοια ότι τέθηκαν υπό τον έλεγχό της και όχι ότι μεταφέρθηκαν οι πληθυσμοί τους εκεί- μπορούσαν να εξασκήσουν αυτό το δικαίωμά τους.⁸⁹ Τέλος, ο Moggi πρότεινε ότι γύρω στο 200 π.Χ. υπήρχε ένα πλαστό ψήφισμα, με σκοπό να παρουσιαστεί ως το αρχικό σχέδιο για τον πολισμό⁹⁰ και να δικαιολογηθεί έτσι, η μεταγενέστερη επέκταση της νέας πόλης. Το ψήφισμα αυτό «συντάχθηκε» μετά τον αρχικό πολισμό και είναι το ίδιο με εκείνο, από το οποίο προέρχεται ο κατάλογος των οικισμών του Πausανία.⁹¹ Σε γενικές γραμμές, μπορεί να ειπωθεί ότι η συμπεριφορά της Μεγάλης Πόλης απέναντι στις άλλες κόμεις μετά τον αρχικό πολισμό (όπως την είδε ο Moggi) καταδεικνύει την ηγεμονική θέση της μέσα στην Αρκαδία.⁹²

Η θεωρία αυτή είναι ενδιαφέρουσα, αλλά υπάρχουν αρκετά προβληματικά σημεία, τα οποία επισήμανε ο Nielsen. Πρώτα από όλα, ενώ βασικό στοιχείο της αποτελεί η ενσωμάτωση της χώρας της Ευτρησίας στο αρχικό σχέδιο, η περιοχή αυτή δεν αναφέρεται στον κατάλογο των οικιστών του Πausανία, ούτε στη μαρτυρία του Διόδωρου.⁹³ Έπειτα, ο Moggi φαίνεται πεπεισμένος ότι ανάμεσα στις επαναστατημένες κόμεις που αναφέρει ο Πausανίας συμπεριλαμβάνεται η Λύκαια (Λυκόα) από τη Μαιναλία· ωστόσο, ο ίδιος ο περιηγητής δε δίνει την ακριβή ταυτότητα του οικισμού, οπότε είναι εξίσου πιθανό να πρόκειται για την ομώνυμη πόλη της Κυνουρίας. Επίσης, το επιχείρημα ότι η καταγωγή των επαναστατημένων καταδεικνύει ότι ο πολισμός επηρέασε μόνο τις συγκεκριμένες περιοχές είναι αδύναμο, ειδικά αν σκεφτούμε ότι άλλοι οικισμοί θα μπορούσαν να είχαν

87. Nielsen 436.

88. Nielsen 437.

89. Nielsen 437.

90. Λιβ. XXVIII 8, 6 και XXXII 5, 4-5.

91. Nielsen 438.

92. Nielsen 438.

93. Nielsen 439.

συμμορφωθεί με το σχέδιο.⁹⁴ Στη συνέχεια, η άποψη ότι όλοι οι οικισμοί της χώρας της Ευτρησίας, της Παρρασίας και της δυτικής Μαιναλίας εγκαταλείφθηκαν πρέπει να αναθεωρηθεί, καθώς, όπως έδειξε και ο Roy, δεν είναι δυνατόν η Μεγάλη Πόλη να ήταν πρωτεύουσα μιας τεράστιας επικράτειας, αλλά άδεια.⁹⁵ Έπειτα, όσον αφορά στην ιδέα ότι μόνο όσες κώμες εντάχθηκαν αργότερα (μετά τον αρχικό πολισμό) στη νέα πόλη μπορούσαν να γίνουν ξανά πόλεις, αρκεί να πούμε ότι δεν υπάρχουν στοιχεία για την κατάστασή τους μετά τον πολισμό.⁹⁶ Τέλος, είναι αλήθεια ότι γύρω στα 200 π.Χ. υπήρχε ένα ψήφισμα, που μοιάζει με αυτό που χρησιμοποίησε ο Πausανίας. Ωστόσο, δε γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν ήταν αυθεντικό ή όχι.⁹⁷ Σε γενικές γραμμές, μπορεί να ειπωθεί ότι τα δύο συστατικά μέρη της θεωρίας είναι ότι το ψήφισμα που είχε στη διάθεσή του ο Πausανίας είχε «συνταχθεί» μόνο και μόνο για να δικαιολογηθεί η μεταγενέστερη επέκταση της Μεγάλης Πόλης, καθώς και ότι το αρχικό σχέδιο (που αντανάκλαται στη μαρτυρία του Διόδωρου) ολοκληρώθηκε χωρίς τροποποιήσεις και μετατροπές. Ωστόσο, δεν υπάρχουν μαρτυρίες ούτε για το ένα ούτε για το άλλο και μάλιστα είναι αξιοσημείωτο ότι ο Πausανίας μας δίνει την εντύπωση ότι όντως έγιναν αλλαγές στο πρωτότυπο σχέδιο.⁹⁸

Είχε η Μεγάλη Πόλη ηγεμονική θέση μέσα στην Ομοσπονδία;

Ο Dušančić διατύπωσε την υπόθεση ότι πίσω από τη ψήφιση του «δεύτερου δόγματος» που αφορά στην επέκταση της Μεγάλης Πόλης βρισκόταν ο Επαμεινώνδας και ότι στόχος του ήταν η δημιουργία μιας ισχυρά κεντρικής πόλης μέσα στο Αρκαδικό Κοινό, σύμφωνα με το πρότυπο της Θήβας στη Βοιωτική Ομοσπονδία.⁹⁹ Επίσης, και ο Moggi εξέφρασε την ιδέα της ηγεμονικής κυριαρχίας της πόλης στη Μεγαλοπολίτιδα, η οποία αντανάκλαται στη φιλοδοξία της να επεκταθεί και στη συμπεριφορά της απέναντι στους υπόλοιπους οικισμούς της (διευρυμένης) επικρατειάς της.¹⁰⁰ Ήταν όμως έτσι τα πράγματα; Κυριαρχούσε η Μεγάλη Πόλη μέσα στο Κοινό ή κάποια άλλη πόλη; Μήπως όλες οι πόλεις-μέλη ήταν ίσες μεταξύ τους;

94. Nielsen 441.

95. Nielsen 441.

96. Nielsen 442.

97. Nielsen 438-9, 442.

98. Nielsen 438-9.

99. Βλ. εδώ σ. 33.

100. Βλ. εδώ σ. 37-8.

Ο Nielsen υποστηρίζει ότι το Κοινό δεχόταν την επίδραση των πιο ισχυρών πόλεων-μελών του, αλλά σε συγκεκριμένους τομείς, όπως στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, στα ζητήματα σχετικά με τον πόλεμο και την ειρήνη και γενικότερα, στην προάσπιση των κοινών τους συμφερόντων ακολουθούσε ενιαία πολιτική, διαποτισμένη από το πνεύμα ισότητας στους κόλπους του.¹⁰¹ Ενδείξεις για τη δυνατότητα των σπουδαιότερων πόλεων να ασκούν επιρροή στο Κοινό μας προσφέρουν δύο μαρτυρίες: η καταγωγή των γνωστών σε μας στρατηγών από αυτές τις πόλεις και ο κατάλογος των οικιστών του Πausανία, στον οποίο συμπεριλαμβάνονται δύο άνδρες από τη Μαντίνεια, την Τεγέα, τον Κλείτορα, τη Μαιναλία και την Παρρασία (συνολικά δέκα οικιστές). Είναι αρκετά πιθανό η συμμετοχή ανδρών από τη Μαιναλία και την Παρρασία στην επιτροπή να οφείλεται στη συμμετοχή των περιοχών αυτών στον πολιισμό, ενώ η συμμετοχή ανδρών από τις μεγάλες πόλεις να οφείλεται στη ξεχωριστή θέση τους μέσα στην Ομοσπονδία και κατ' επέκταση, στην επιρροή τους. Εξάλλου, όταν η Μαντίνεια έπαψε να συνεργάζεται με την Τεγέα και τη Μεγάλη Πόλη, το Αρκαδικό Κοινό διαλύθηκε.¹⁰²

Από την άλλη πλευρά, το πνεύμα ισότητας διαφαίνεται σε μια σειρά συνθηκών που σύναψε το Κοινό με την Ηλεία, το Άργος, τη Βοιωτία, την Αθήνα, τη Πίσα, τη Σικυώνα και τη Μεσσήνη στα πλαίσια της διευθέτησης θεμάτων πολέμου και ειρήνης. Το γεγονός ότι υπάρχει μια συνθήκη *συμβόλων* ανάμεσα στη Στύμφαλο και την Αθήνα, η οποία πιθανότατα ανήκει στα χρόνια της ύπαρξης του Κοινού, δείχνει ότι οι πόλεις-μέλη μπορούσαν να ενεργήσουν ανεξάρτητα από την ομοσπονδία σε θέματα που δε την αφορούσαν (δηλαδή την Ομοσπονδία).¹⁰³ Στα ζητήματα που σχετίζονταν με την προάσπιση των κοινών τους συμφερόντων ακολουθούσαν μια σταθερή πολιτική, η οποία εξασκούνταν από την ομοσπονδία, γεγονός που καταδεικνύει την ομοθυμία τους. Αν ήταν έτσι, τότε οι μεγαλύτερες πόλεις δεν μπορούσαν να χαράξουν την προσωπική πολιτική τους στους κόλπους του Κοινού.¹⁰⁴ Το ίδιο ισχύει φυσικά, και για τη Μεγάλη Πόλη. Ειδικά, για την τελευταία δεν μπορούμε να ξέρουμε αν βρισκόταν σε καλύτερη θέση μέσα στο Κοινό. Είναι άγνωστο που γίνονταν οι συνεδριάσεις, αν και το Θερσίλειο παραμένει το πιθανότερο. Επίσης, δεν ξέρουμε αν ευνοούνταν αυτή ή άλλες μεγάλες πόλεις όσον αφορά στην ανάθεση των ομοσπονδιακών αξιωμάτων σε πολίτες. Σε γενικές

101. Nielsen 481-5.

102. Nielsen 482.

103. Nielsen 483-4.

104. Nielsen 483.

γραμμές, οι γνώσεις μας για τη δομή του συντάγματος του Κοινού είναι ελλιπείς, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να πούμε αν υπήρχαν ρυθμίσεις που ευνοούσαν τη Μεγάλη Πόλη ή τις άλλες σπουδαίες πόλεις της Αρκαδίας.

Βέβαια η σύνθεση του συνεδρίου των *δαμιοργών* που επισυνάπτεται στο ψήφισμα του Φυλάρχου¹⁰⁵ αποτελεί τη μοναδική έως τώρα ένδειξη της ευνοϊκής θέσης της Μεγάλης Πόλης. Ανάμεσα στους 50 *δαμιοργούς* συναντάμε δέκα προερχόμενους από τη Μεγάλη Πόλη, ενώ μια ολόκληρη περιοχή, όπως η Μαιναλία, παρείχε τρεις και η Τεγέα και η Μαντίνεια από πέντε. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια προπαγανδιστική κίνηση, όπως αποτελεί εξάλλου και το ίδιο το όνομα της πόλης (Μεγάλη πόλη). Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο ότι η Μαντίνεια και η Τεγέα είχαν τον ίδιο αριθμό *δαμιοργών* με τη Θέλπουσα και τη Κυνουρία, που δεν ήταν ισχυρές μέσα στην Αρκαδία. Αυτό δε σημαίνει αναγκαστικά ότι ευνοούνταν η Μεγάλη Πόλη. Ίσως ο κανόνας ήταν πέντε *δαμιοργοί* για κάθε πόλη, αν και στη περίπτωση της πρωτεύουσας ο αριθμός τους διπλασιάστηκε (για άγνωστους λόγους), ενώ η Μαιναλία και το Λέπρεον μοιράστηκαν την αναλογία.¹⁰⁶

Συνεπώς, δεν μπορούμε να ξέρουμε αν η πρωτεύουσα είχε ξεχωριστή θέση μέσα στο Κοινό. Είναι εύλογο όμως, να υποθέσουμε ότι ασκούσε την επιρροή της, όπως και άλλες ισχυρές πόλεις, χωρίς ωστόσο να έχει τη δυνατότητα να διαμορφώνει μόνη της την εξωτερική πολιτική. Όσο για τη συμπεριφορά της απέναντι στις κώμες που αντιστάθηκαν στον πολισμό,¹⁰⁷ είναι δικαιολογημένη από τη στιγμή που το Κοινό είχε ψηφίσει την ενσωμάτωσή τους στη νέα πόλη. Οι Μεγαλοπολίτες ενεργούσαν νόμιμα και εν ονόματι της Αρκαδικής Ομοσπονδίας και το γεγονός ότι άσκησαν βία σε άλλες κώμες δε δείχνει τις ηγεμονικές της διαθέσεις.¹⁰⁸

105. IG V 2, 1.

106. Nielsen 481-2.

107. Πaus. VIII 27, 5-6.

108. Nielsen 484.

II. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία Μεγάλης Πόλεως

Παρά το γεγονός ότι η αρχαιολογική έρευνα είχε ξεκινήσει ήδη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, λείπουν ακόμα πολλά για την ανασύνθεση της εικόνας της αρχαίας πόλης. Τα οικοδομήματα που έχουν έρθει στο φως δεν είναι πολλά και την ύπαρξη των περισσότερων κτισμάτων (ειδικά της Αγοράς) την γνωρίζουμε μόνο χάρη στην ιδιαίτερος κατατοπιστική περιγραφή του Πausανία. Δε χρειάζεται να αναφέρουμε πόσο σημαντική είναι η συγκεκριμένη πηγή για την αποκατάσταση της τοπογραφίας ενός μεγάλου μέρους της πόλης (και ειδικά της Αγοράς) και ότι αν δεν υπήρχε, θα βρισκόμασταν ακόμα στο σκοτάδι. Ωστόσο, ο Πausανίας δεν μπορεί να μας δώσει απαντήσεις σε ορισμένα ερωτήματα, όπως γιατί το Κοινό θέλησε να χτίσει τη νέα πόλη και στις δύο όχθες του ποταμού Ελισσόντα, διαιρώντας την έτσι σε δύο τμήματα, γιατί έχει τόσο μεγάλη έκταση και δε διαθέτει καν μια ακρόπολη, γιατί δεν εφαρμόστηκε(;) το ιπποδάμειο σύστημα, που ήταν τόσο διαδεδομένο εκείνη την εποχή και σε γενικές γραμμές, γιατί η οικοδόμηση δεν έγινε σύμφωνα με τα πρότυπα και τις πολεοδομικές και οικιστικές αντιλήψεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Γεγονός είναι πάντως ότι βρισκόμαστε σε μια καμπή, σε ένα κρίσιμο χρονικό σημείο, όπου πολλά πράγματα άρχισαν να αλλάζουν, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

3. Μια πρώτη ματιά στον πολεοδομικό σχεδιασμό

Το αμυντικό σύστημα¹⁰⁹

Το όνομα *Μεγάλη Πόλις* δε δηλώνει, κατά τον Bury, τη σημαντική πολιτική θέση της στην Αρκαδία, αλλά πολύ απλά τη μεγάλη έκτασή της. Η περιφέρεια του τείχους (εικ. 6) υπολογίστηκε από το Loring σε 46 στάδια ή 47,5 αν λάβουμε υπόψη δύο φορές το πλάτος του ποταμού, πλησιάζοντας έτσι τη δήλωση του Πολύβιου (ΙΧ 21) ότι το μήκος του ήταν 50 στάδια. Το μεγάλο μήκος του δικαιολογείται από τη θέση της πόλης ως πρωτεύουσας της Ομοσπονδίας. Για το λόγο αυτό εξάλλου, ο Bury πιστεύει ότι δεν επιλέχθηκε κάποια από τις άλλες αρκαδικές πόλεις, που είχαν μικρό μέγεθος, ως πρωτεύουσα.¹¹⁰

Το τείχος οικοδομήθηκε σύμφωνα με το «έμπλεκτον». Αποτελούνταν από δύο παράλληλα θεμέλια, που απείχαν μεταξύ τους 1 μέτρο (3 πόδια) και ήταν συνδεδεμένοι με ενδιάμεσους λίθους, ενώ το εσωτερικό ανάμεσά τους ήταν γεμισμένο με χώμα και μικρές πέτρες. Το πάχος του τείχους κυμαίνεται από 2,5 έως 4 μ. (7,5 έως 11,5 πόδια). Καμιά φορά και παράλληλα προς την εξωτερική παρειά του τείχους (δηλαδή στην εξωτερική πλευρά του) υπήρχε ένας τρίτος τοίχος και το κενό ανάμεσά τους γεμιζόταν με χαλίκια και χώμα. Αυτοί οι δύο τοίχοι προφανώς συνδέονταν με ενδιάμεσους λίθους. Το συνολικό πάχος και των τριών τοίχων ήταν σχεδόν 5,5 μ. (16 πόδια). Σήμερα η λίθινη βάση σώζεται σε μικρό ύψος, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του τείχους έχει εξαφανιστεί, πράγμα που δείχνει ότι η ανωδομή αποτελούνταν από ωμόπλινθους.

Με βάση την ποιότητα κατασκευής, τα υπολείμματα που έχουν διασωθεί εντάσσονται σε δύο κατηγορίες: στην πρώτη ανήκουν τα κατάλοιπα του δυτικού και νότιου τείχους, καθώς και δύο τμήματα στην ανατολική πλευρά, ενώ στη δεύτερη του βόρειου και του βορειοανατολικού τείχους. Στην πρώτη περίπτωση οι λίθοι της εξωτερικής παρειάς είναι αρκετά κατεργασμένοι, ενώ στη δεύτερη είναι ακατέργαστοι. Πρόκειται για δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις στην ανέγερση

109. Frazer 318-9.

110. Bury 15.

του τείχους. Η πρώτη είναι η αρχική φάση της κατασκευής του (που συμπίπτει με την πρώιμη ιστορία της πόλεως), ενώ η δεύτερη είναι μεταγενέστερη. Σύμφωνα με το Frazer, η δεύτερη φάση χρονολογείται μετά τη λεηλασία της πόλης από τον Κλεομένη το 222 π.Χ., ενώ ο Πετρονώτης θεωρεί εξίσου πιθανό η ανοικοδόμηση του τείχους να έγινε νωρίτερα, στη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης από τον Πολυπέρχοντα το 318 π.Χ. ή αργότερα, μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του 197, του 183 ή του 169 π.Χ.¹¹¹ Πάντως, η δεύτερη φάση χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή και όχι στη ρωμαϊκή, όχι μόνο επειδή στη διάρκεια της ρωμαιοκρατίας η πόλη ήταν πιθανότατα υποχρεωμένη να κατεδαφίσει το τείχος της, αλλά και επειδή δεν ανιχνεύθηκαν ίχνη από οπτές πλίνθους ή «πηλάσβεστο». Σε σύγκριση με τα τείχη άλλων πόλεων, όπως της Μεσσήνης και της Μαντινείας, που κατασκευάστηκαν την ίδια περίοδο, οι λίθοι ακόμα και της πρώτης φάσεως είναι πολύ τραχείς. Αυτό ίσως οφείλεται στο μεγάλο μήκος του τείχους σε συνδυασμό και με τη βιασύνη στην οικοδόμησή του. Κατά διαστήματα στο τείχος υπήρχαν τετράγωνοι και ημικυκλικοί πύργοι. Σύμφωνα με τον Πετρονώτη, οι καμπύλοι πύργοι βρέθηκαν σε μέρη των τειχών που ανήκουν στη δεύτερη φάση. Μέχρι σήμερα δεν έχει βρεθεί καμία πύλη. Πάντως, στο βόρειο τείχος είναι πιθανή η ύπαρξη πύλης στη θέση «στις Πόρτες» ή «Πορτίτσες», όπως φαίνεται από το τοπωνύμιο.¹¹²

Εξαιτίας του μεγάλου μήκους του τείχους, προφανώς είχαν προκύψει κάποια προβλήματα: το κόστος ανέγερσης σε συνδυασμό με την ανάγκη να κτιστεί σε σύντομο χρονικό διάστημα ήταν επιβαρυντικοί παράγοντες. Πράγματι, ένα μεγάλο τείχος δεν μπορούσε να κτιστεί τόσο γερά όσο ένα μικρότερο, όπως φαίνεται και από μια σύγκριση του τείχους της Μεγάλης Πόλεως με εκείνο της Μαντινείας, που ήταν μικρότερο. Εξάλλου, οι αμυντικές ανάγκες είχαν αυξηθεί, καθώς υπήρχε περισσότερος χώρος που έπρεπε να προστατευθεί από μια επίθεση.¹¹³ Επίσης, λόγω της θέσης της πόλης και της πορείας του Ελισσόντα, υπήρχαν δύο μεγάλα ανοίγματα στο τείχος. Ωστόσο, η πόλη σε όλη τη διάρκεια ύπαρξής της κυριεύθηκε μόνο μια φορά (από τον Κλεομένη το 222 π.Χ.), ενώ οι αρχαίες πηγές αναφέρουν άλλα ευαίσθητα σημεία στη πόλη και όχι αυτά τα δύο ανοίγματα. Το πιθανότερο είναι ότι υπήρχαν ισχυροί πύργοι κοντά στις όχθες του ποταμού, ώστε να ελέγχεται καλύτερα η κοίτη του. Ένας από αυτούς θα ήταν ο πύργος F (εικ. 7 αρ. 37). Στα αρχαία χρόνια

111. Πετρονώτης 251.

112. Πετρονώτης 239.

113. Bury 15-6.

η κοίτη του Ελισσόντα ήταν στενότερη και επομένως, θα φυλαγόταν καλύτερα, αλλά δε θα ήταν πάντοτε γεμάτη νερό.¹¹⁴ Ένα άλλο παράξενο χαρακτηριστικό της πόλης είναι η απουσία ακρόπολης. Πράγματι, η Μεγάλη Πόλη χτίστηκε σε μια σχετικά επίπεδη και ομαλή έκταση και εκεί κοντά δεν υπήρχε ένας τειχισμένος λόφος, που θα αποτελούσε την έδρα της φρουράς της Ομοσπονδίας. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις εφαρμοσμένες αμυντικές μεθόδους του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στην ανοικοδόμηση της Μαντινείας (μετά το διοικισμό) η υπάρχουσα ακρόπολη εγκαταλείφθηκε. Πιθανότατα βρισκόμαστε στο στάδιο, όπου άρχισαν να συντελούνται κάποιες αλλαγές στις οχυρωτικές μεθόδους και κατ' επέκταση, στις αντιλήψεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου για την άμυνα.¹¹⁵

Αφού λοιπόν δεν υπήρχε ακρόπολη, είναι λογικό να αναρωτηθούμε πού βρίσκονταν τα καταλύματα της φρουράς της Ομοσπονδίας (*Επάριτοι*), η οποία θα είχε το καθήκον να προστατέψει την πρωτεύουσα και έδρα του Κοινού από εχθρικές ενέργειες, όχι μόνο των Σπαρτιατών ή άλλων πόλεων, αλλά και των ίδιων των κατοίκων της πόλης, οι οποίοι είχαν απαρνηθεί τα παλιά φυλετικά τους ονόματα (Παρράσιοι και Μαινάλιοι) για να γίνουν Μεγαλοπολίτες και μπορούσαν οποιαδήποτε στιγμή να επαναστατήσουν. Ο Bury διατύπωσε την άποψη ότι οι κάτοικοι έπρεπε να προστατέψουν μόνο το βόρειο τμήμα της πόλης σε περίπτωση εισβολής (ειδικά αφού δεν ήταν σε θέση να οργανώσουν την άμυνα και των δύο τμημάτων, που είχαν τεράστια έκταση μαζί), ενώ οι Επάριτοι το νότιο. Εκεί βρίσκονταν τα καταλύματά τους, όπως επίσης και τα ομοσπονδιακά κτήρια και ο θησαυρός του Κοινού, κατά τη γνώμη του ερευνητή, ενώ στο βόρειο οι κατοικίες, η Αγορά, το βουλευτήριο και διάφορα άλλα κτήρια της πόλης. Ο Ελισσών εξυπηρετούσε το διαχωρισμό αυτών των δύο τμημάτων με τη διαφορετική λειτουργία: το βόρειο ήταν η ομοσπονδιακή πόλη (*Federate City*), ενώ το νότιο η ομοσπονδιακή πρωτεύουσα (*Federate Capital*), όπως θα δούμε στη συνέχεια. Επίσης, αποτελούσε το βόρειο αμυντικό σκέλος του νότιου τμήματος σε περίπτωση που οι κάτοικοι οργάνωναν μια επανάσταση, ενώ ταυτόχρονα ήταν το νότιο αμυντικό σκέλος του βόρειου τμήματος. Σε περίπτωση που συνέβαινε μια εξέγερση στο εσωτερικό της πόλης, οι Επάριτοι θα μπορούσαν να προστατέψουν την ομοσπονδιακή πρωτεύουσα από τους επαναστατημένους. Όταν όμως, και τα δύο τμήματα απειλούνταν από έναν κοινό κίνδυνο, τότε τον αντιμετώπιζαν μαζί και όχι

114. Πετρονώτης 251.

115. Πετρονώτης 132.

χωριστά. Εξάλλου, ο ποταμός δεν πρέπει να εμπόδιζε την ελεύθερη επικοινωνία τους και μάλιστα, πρέπει να υπήρχε μια γέφυρα που συνέδεε τα δύο τμήματα, αν και δεν έχουν βρεθεί ίχνη της. Ίσως ήταν ξύλινη και όχι λίθινη.¹¹⁶

Ένα ακόμα ερώτημα που απασχολεί τους ερευνητές είναι, εάν συνέχισε να υφίσταται η ίδια κατάσταση, ακόμα και μετά τη διάλυση του Κοινού, ειδικά αν λάβουμε υπόψη ότι οι Επάριτοι πληρώνονταν για τις υπηρεσίες τους από την ίδια την Ομοσπονδία και ότι η διάλυση επέφερε μια κρίση στα οικονομικά της Μεγάλης Πόλεως. Η αλήθεια είναι ότι κανείς δεν γνωρίζει εάν συνέχισαν να υπάρχουν οι Επάριτοι, αλλά το πιθανότερο είναι ότι το νότιο τμήμα πέρασε στα χέρια των κατοίκων του βόρειου και ότι αυτοί έπρεπε πλέον να προστατέψουν τη διπλάσια από την προηγούμενη έκταση. Εξάλλου, μετά τη διάλυση του Κοινού, η ομοσπονδιακή πρωτεύουσα έχασε τη κεντρική θέση της και σιγά-σιγά εξαφανίστηκε, ενώ το Θερσίλειο, το θέατρο και το στάδιο βρισκόνταν στη διάθεση των Μεγαλοπολιτών.¹¹⁷

Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι μετά τη λεηλασία της πόλης από τον Κλεομένη το 222 π.Χ., το μέγεθός της μειώθηκε. Δεν έχουν βρεθεί κατάλοιπα που να στηρίζουν αυτή την άποψη, αλλά οι κάτοικοι θα μπορούσαν να είχαν κατεδαφίσει το τείχος στο νότιο τμήμα και να κτίσουν νέο τείχος κατά μήκος της δεξιάς όχθης του Ελισσόντα (στην περιοχή που έχει πληγεί από τις πλημμύρες του ποταμού και οτιδήποτε μπορεί να υπήρχε έχει πλέον καταστραφεί).¹¹⁸

Τέλος, έχει διατυπωθεί το ερώτημα, εάν εξακολούθησαν να υπάρχουν τα τείχη στη διάρκεια της Ρωμαϊοκρατίας. Σύμφωνα με τον Πausανία,¹¹⁹ *πόλεων..., ὅσαι Ῥωμαίων ἐναντία ἐπολέμησαν, τείχη...ὁ Μόμμιος κατέλυε*. Από την άλλη πλευρά, υποστηρίζεται ότι η Μεγάλη Πόλη, χάρη στον Πολύβιο, ανακηρύχθηκε αυτόνομος (*immunis ac libera*). Επίσης, υπάρχουν δύο επιγραφές για τη συγκέντρωση χρημάτων για την ανανέωση των τειχών (IG V2, 434 και 440/1), οι οποίες πιθανότατα χρονολογούνται –χωρίς να είναι επιβεβαιωμένο– στον 2^ο αιώνα π.Χ. ή πιο συγκεκριμένα, στα 133 και 132 π.Χ. Ωστόσο, δεν υπάρχει καμία απόδειξη για τα προαναφερθέντα και το πιθανότερο είναι ότι τα τείχη κατεδαφίστηκαν ή εγκαταλείφθηκαν μετά τη ρωμαϊκή επικράτηση στον ελλαδικό χώρο.¹²⁰

116. Bury 17-9.

117. Bury 20-1.

118. Bury 21, υποσημ. 4.

119. VII 16, 9.

120. Πετρονώτης 252.

Ο διπλός ρόλος της πόλης

Ο Ελισσών αποτελούσε, όπως έχει ήδη αναφερθεί, το διαχωριστικό όριο ανάμεσα στην ομοσπονδιακή πόλη και την ομοσπονδιακή πρωτεύουσα.¹²¹ Σε αυτό το σημείο πρέπει να διασαφηνιστεί ο ρόλος των δύο τμημάτων της πόλης. Δεν πρόκειται για δύο ξεχωριστές πόλεις που βρίσκονταν πλάι-πλάι, αλλά για μια μοναδική πόλη διπλής φύσεως. Σύμφωνα με το Bury,¹²² το βόρειο τμήμα ήταν αυτή καθεαυτή η Μεγάλη Πόλη, από πολιτική άποψη, όπως οι άλλες αρχαίες ελληνικές πόλεις, μια πόλη που διέθετε αγορά, βουλευτήριο και άλλα κτήρια που προορίζονταν για τη διαχείριση των κοινών ζητημάτων. Τα κτήρια αυτά ήταν στη διάθεση των ίδιων των κατοίκων και όχι της Ομοσπονδίας και γενικά, το βόρειο τμήμα διεκπεραίωνε μόνο του τις εσωτερικές υποθέσεις του χωρίς την επέμβαση του Κοινού, όπως γινόταν εξάλλου και στις άλλες αρκαδικές πόλεις. Με άλλα λόγια, ήταν μια αυτόνομη οικιστική μονάδα, όπως η Μαντίνεια και οι άλλες πόλεις της Αρκαδίας, και υπεύθυνοι για την άμυνα και τα υπόλοιπα τοπικά ζητήματα ήταν οι ίδιοι οι Μεγαλοπολίτες.

Από την άλλη πλευρά, το νότιο τμήμα ήταν ομοσπονδιακό έδαφος.¹²³ Αυτό σημαίνει ότι εκεί βρίσκονταν τα ομοσπονδιακά κτήρια, όπως το Θερσίλειο και το θέατρο, όπου ίσως γίνονταν οι συνελεύσεις των Μυρίων, όπως επίσης και το θησαυροφυλάκιο και τα αρχεία του Κοινού. Εκεί βρίσκονταν και τα καταλύματα των Επαρίτων, οι οποίοι έπρεπε να προστατέψουν όλη αυτή την έκταση από ενδεχόμενη επανάσταση του βόρειου τμήματος ή άλλη εχθρική ενέργεια. Σύμφωνα με το Bury, εκεί διέμεναν οι άρχοντες και οι αξιωματούχοι του Κοινού, καθώς και οι πολίτες των άλλων αρκαδικών πόλεων (σε μόνιμες κατοικίες ή σκηνές) στα πλαίσια των συνελεύσεων της Ομοσπονδίας ή και της διοργάνωσης εορταστικών εκδηλώσεων.

121. Σύμφωνα με τον Πausanias (VIII 30, 2), άλλες δύο πόλεις, η Κνίδος και η Μυτιλήνη, χωρίζονταν από θαλάσσια περάσματα. Όσον αφορά στην πρώτη, έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι οι κατοικίες βρίσκονταν στο μικρό νησί, που σήμερα συνδέεται με τη χερσόνησο μέσω ενός στενού ισθμού, ενώ τα δημόσια κτήρια βρίσκονταν στην ίδια τη χερσόνησο. Τα κατάλοιπα των δημόσιων κτισμάτων (όπως το θέατρο και το βουλευτήριο) στη πλευρά της χερσονήσου είναι άφθονα, ενώ δεν έχουν βρεθεί ακόμα κατάλοιπα της κατοικημένης περιοχής (στο νησί), στην οποία ίσως είχε εφαρμοστεί το υποδάμιο σύστημα. Όσο για τη Μυτιλήνη, φαίνεται ότι εκτεινόταν σε ένα μικρό νησί, καθώς και στην απέναντι ακτή της Λέσβου, πιθανότατα στην περιοχή του «Βόρειου Λιμανιού» της πόλης στην Επάνω Σκάλα. Στη δεκαετία του 1980 ανακαλύφθηκε μια από τις λίθινες γέφυρες που βρίσκονταν στο κανάλι που χώριζε την πόλη. Αυτό το κανάλι έπαψε να υπάρχει στο Μεσαίωνα. Σύμφωνα με το Βitroubio (I 6, 1), η πόλη κτίστηκε σύμφωνα με το υποδάμιο σύστημα. Βλ. Μ. Η. Hansen -Th. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford 2004, 1028-9, 1124.

122. Bury 18-9.

123. Το νότιο τμήμα της πόλης ονομαζόταν *Ορεστία*, ονομασία που προήλθε από την παρουσία του Ορέστη στη νότια περιοχή έξω από τη Μεγάλη Πόλη. Βλ. Πετρονάκης 130, 156.

Δυστυχώς, τα αρχαιολογικά ευρήματα από ιερά και ναούς σε αυτό το τμήμα δε μας επιτρέπουν να πούμε με σαφήνεια, εάν είχαν ομοσπονδιακό χαρακτήρα.

Η συγκεκριμένη θεωρία εξηγεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις προαναφερθείσες ιδιαιτερότητες της πόλης, όπως η διχοτόμησή της από τον Ελισσόντα. Ωστόσο, όπως έχουν δείξει νεότερες έρευνες, η μοναδική πηγή που διασώζει μια συνέλευση των Μυρίων είναι ο Ξενοφώντας· αυτή η συνέλευση είχε γίνει στη Τεγέα, όπου είχε βρεθεί το ψήφισμα του Φυλάρχου. Παρόλα αυτά, ο Πausanίας και ο Αρποκρατίων θεωρούσαν τη Μεγάλη Πόλη ως την έδρα αυτών των συναντήσεων.¹²⁴ Γεγονός είναι πάντως ότι δεν μπορούμε να βασιστούμε στις υπάρχουσες πηγές προκειμένου να απαντήσουμε με βεβαιότητα σε βασικά ερωτήματα, όπως πόσο συχνά και πού γίνονταν οι συνελεύσεις ή εάν γίνονταν τακτικά στο ίδιο σημείο ή σε διαφορετικά μέρη.¹²⁵ Συνεπώς, ως προς το δεύτερο σκέλος της θεωρίας σχετικά με τον ομοσπονδιακό χαρακτήρα του νότιου τμήματος θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί, καθώς η έρευνα δεν έχει καταλήξει ακόμα σε συμπεράσματα.

Για ποιους λόγους επιλέχθηκε η συγκεκριμένη θέση;

Οι ιδιαιτερότητες της θέσης (σχετικά επίπεδη έκταση, απουσία ακρόπολης, διχοτόμηση της πόλης σε δύο τμήματα από τον Ελισσόντα) εγείρουν το ερώτημα των αιτιών επιλογής της. Σύμφωνα με το Bury,¹²⁶ η θέση αποτελούσε την καλύτερη λύση στο πρόβλημα που αντιμετώπιζε το Κοινό, πώς δηλαδή θα κατόρθωνε να δημιουργήσει μια πρωτεύουσα με νέο πληθυσμό και ταυτόχρονα, πώς θα εξασφάλιζε την προστασία των ομοσπονδιακών κτηρίων από μια ενδεχόμενη επανάσταση των κατοίκων. Η απόφαση της οικοδόμησης των ομοσπονδιακών κτισμάτων στην απέναντι όχθη του Ελισσόντα μείωσε σαφώς τον κίνδυνο της κατάληψής τους από τους επαναστατημένους κατοίκους.

Επίσης, πρέπει να ληφθούν υπόψη άλλοι παράγοντες στην επιλογή της θέσης. Αρχικά, παρά το γεγονός ότι η μεγαλοπολιτική λεκάνη ήταν κεντρική περιοχή στην Αρκαδία (εικ. 1-2), πριν την ίδρυση της πρωτεύουσας δεν υπήρχε εκεί καμία σημαντική πόλη, παρά μόνο πλήθος μικρών και ασήμαντων οικισμών, που ανήκαν

124. Πaus. VIII 32, 1. Αρπ. s.v. *Μύριοι ἐν Μεγάλῃ Πόλει*.

125. Nielsen 479.

126. Bury 18.

κυρίως στη Μαιναλία και την Παρρασία.¹²⁷ Ίσως οι ιδρυτές σκέφτηκαν ότι θα μπορούσαν να ενσωματώσουν αυτούς τους οικισμούς σε μια μεγαλύτερη πόλη, η οποία θα γινόταν η πρωτεύουσα της νέας επικράτειας της Μεγαλοπολίτιδας. Επιπλέον, το γεγονός ότι οι επιθέσεις της Σπάρτης στην περιοχή ήταν συχνές έκανε επιτακτική την ανάγκη της δημιουργίας ενός «φρουρίου» εναντίον της. Σύμφωνα με τον Πετρονώτη, η Μεγάλη Πόλη «συμπλήρωνε την αλυσίδα των αντισπαρτιατικών οχυρών (Άργους, Μαντινείας, Τεγέας, Μεσσήνης)» στην προσπάθεια για αποτελεσματικότερη απόκρουση του κοινού εχθρού. Εξάλλου, ήδη στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου η Μαντίνεια είχε χτίσει το οχυρό Κύψελα στην Παρρασία (Θουκ. V 33, 1). Τέλος, είναι αξιοσημείωτο το ότι η Μεγάλη Πόλη βρισκόταν πάνω στους οδικούς άξονες που οδηγούσαν στο Άργος, τη Μεσσήνη, την Ηλεία και τη Σπάρτη.¹²⁸ Σε γενικές γραμμές, η επιλογή της συγκεκριμένης θέσης βασίστηκε σε λόγους πολιτικής και στρατιωτικής σημασίας, που εξηγούν τις ιδιαιτερότητες στον τρόπο πολεοδομικής οργάνωσης.

127. Πετρονώτης 48.

128. Πετρονώτης 56.

4. Η Αγορά

Η Αγορά της πόλης βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της και πιο συγκεκριμένα, σε μια επίπεδη έκταση ανάμεσα στον Ελισσόνα στα νότια και μερικούς λοφίσκους στα βόρεια. Στη διάρκεια των βρετανικών ανασκαφών του 1890/91 αποκαλύφθηκαν και ταυτίστηκαν η Φιλίππειος και η Μυρόπωλις στοά και το ιερό του Διός Σωτήρος, ενώ στη διάρκεια των γερμανικών ανασκαφών ήρθαν στο φως άλλα οικοδομήματα («Ρωμαϊκή» στοά, Βουλευτήριο ή *δημόσια οικία*, ιερό Διός (Ομαρίου;) και διάφορες κατασκευές στη μέση της Αγοράς). Επιπρόσθετη βοήθεια στην αποκατάσταση της μορφής της μας προσφέρει η κατατοπιστική περιγραφή του Πausανία, χάρη στην οποία γνωρίζουμε τη θέση κτηρίων που έχουν χαθεί. Όπως φαίνεται στην εικόνα 9, ο χώρος της Αγοράς οριοθετείται στα βόρεια από τη Φιλίππειο στοά και το κτήριο των «Αρχείων», στα νότια από το ιερό του Διός Σωτήρος (και την Αριστάνδρειο στοά, σύμφωνα με τον Πaus. VIII 30, 10), στα δυτικά από τη «δημόσια οικία» και το ιερό του Διός (Ομαρίου;) και τέλος, στα ανατολικά από τη Μυρόπωλιν στοά. Φυσικά στο χώρο της Αγοράς υπήρχαν και άλλα κτίσματα, την ύπαρξη των οποίων την γνωρίζουμε μόνο από τον Πausανία.

Όσο για την εξέλιξή της, ελάχιστα μπορούν να ειπωθούν.¹²⁹ Η ανάπτυξή της ξεκίνησε τον 4^ο αι. π.Χ. με την οικοδόμηση του Βουλευτηρίου ή «δημόσιας οικίας» και του κτηρίου των «Αρχείων». Πιθανότατα στη δεκαετία του 350 οικοδομήθηκε το ιερό του Διός (Ομαρίου;), ενώ στη δεκαετία του 340 ανεγέρθηκαν η Φιλίππειος στοά και το ιερό του Διός Σωτήρος. Η Μυρόπωλις στοά χρονολογείται στα 262-252 π.Χ., αν όντως η ίδρυσή της συνδέεται με τον Αριστόδαμο (Πaus. VIII 30, 7). Στη συνέχεια, ακολουθούν τα τιμητικά βήθρα στο βορειοανατολικό τμήμα του ανοιχτού χώρου, τα οποία τοποθετούνται στα τέλη του 3^{ου} και στο πρώτο μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. (τα μνημεία που είχαν στηθεί παλαιότερα πρέπει να καταστράφηκαν στην επιδρομή του Κλεομένη το 222 π.Χ.). Μετά την επιδρομή, πρέπει να ανακαινίστηκε το ιερό του

129. AA 1998, 415-7. Βλ. επίσης, ARep 2002-03, 28 και 2003-04, 26-7.

Διός (Ομαρίου;), εκτός από το περιστύλιο και την *εσχάρα*. Στα ρωμαϊκά χρόνια τοποθετούνται οι ανακαινίσεις μιας στοάς από το Δομιτιανό (πιθανότατα η Μυρόπωλις), καθώς και του κτηρίου των Αρχείων. Τον 4^ο/5^ο αιώνα μ.Χ. συνέβη καταστροφή στα κτήρια της Αγοράς, τα περισσότερα από τα οποία –με εξαίρεση τη Φιλίππειο στοά και το ιερό του Διός Σωτήρος– υπέστησαν μεγάλες ζημιές. Εκείνη την εποχή κατασκευάστηκε η λεγόμενη «Ρωμαϊκή» στοά στο χώρο ανάμεσα στη δυτική πτέρυγα της Φιλιππείου στοάς και το Βουλευτήριο ή «δημόσια οικία», στη βορειοδυτική είσοδο της Αγοράς. Πέρα από τη βόρεια πλευρά της Μυροπόλεως στοάς βρέθηκαν τα κατάλοιπα ενός πρώιμου χριστιανικού κτηριακού συγκροτήματος, η έρευνα του οποίου ξεκίνησε το 1996 και δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα. Στη μέση της Αγοράς ήρθε στο φως το λεγόμενο «Spolienbau», ένα κτίσμα που οικοδομήθηκε με υλικό σε δεύτερη χρήση. Ο ανατολικός τοίχος του επικαλύπτει έναν πρώιμο χριστιανικό τάφο.

Παρά την απουσία μιας ολοκληρωμένης ανασκαφικής εικόνας για την Αγορά, υποστηρίχθηκε ότι ήταν *ιωνικού τύπου*, δηλαδή ένας κλειστός χώρος που σχεδιάστηκε εξ αρχής ως ένα αρχιτεκτονικό σύνολο (αν και τα κτήριά της κατασκευάστηκαν σε διαφορετικές χρονικές φάσεις). Πράγματι, η Αγορά σχεδιάστηκε ως ένα αρχιτεκτονικό σύνολο και οριοθετούνταν και στις τέσσερις πλευρές από στοές και άλλα κτήρια, απουσίαζε ωστόσο ο κλειστός χαρακτήρας των ιωνικών στοών, επειδή υπήρχαν ανοιχτά περάσματα στις γωνιακές απολήξεις τους, που οδηγούσαν στο εσωτερικό της Αγοράς.¹³⁰

Στη συνέχεια, θα γίνει ιδιαίτερα λόγος για καθένα από τα κτήρια που ήρθαν στο φως σε χρονολογική σειρά.

Οικοδομήματα που έχουν ανασκαφεί

α. Βουλευτήριο ή δημόσια οικία

Το συγκεκριμένο κτήριο βρίσκεται σε απόσταση 17μ. νότια της Δ πτέρυγας της Φιλιππείου στοάς. Το κτήριο είχε ερευνηθεί πολύ επιφανειακά στη διάρκεια των βρετανικών ανασκαφών και η χρήση του ήταν άγνωστη (πίστευαν ότι ήταν

130. Πετρονώτης 151.

γυμνάσιο)¹³¹ μέχρι τη διενέργεια των γερμανικών ανασκαφών στο συγκεκριμένο χώρο, που ξεκίνησαν το 1997.¹³²

Μέχρι να εκδοθούν τα πρακτικά από τις ανασκαφές στην υποθετική «δημόσια οικία», οι γνώσεις μας δυστυχώς, περιορίζονται μόνο στο βόρειο τμήμα του συγκροτήματος, δηλαδή το αρχικό κτήριο (εικ. 10-11). Το δάπεδο του κτίσματος αυτού βρισκόταν 2μ. χαμηλότερα από το επίπεδο του στυλοβάτη της Φιλιπείου στοάς. Η πρόσβαση σε αυτό γινόταν από τα ανατολικά μέσω ενός στενόμακρου προστώου (βάθους 3,50μ.). Στην είσοδο υπήρχαν πέντε δωρικοί κίονες, που διέκοπταν τον ανατολικό τοίχο του προστώου.¹³³ Έπειτα, μπορούσε κανείς να κατευθυνθεί στην κυρίως αίθουσα μέσω δύο, πιθανότατα, θυρών. Ίσως υπήρχε ακόμα μια θύρα στην ανατολική πλευρά του βόρειου τοίχου του κυρίως χώρου. Η αίθουσα είχε εσωτερικές διαστάσεις 22,55μ. Α-Δ και 19,40μ. Β-Ν και την υποβάσταζαν τέσσερις κίονες, που σχημάτιζαν ένα τετράγωνο στο κέντρο της αίθουσας. Το κτήριο είχε συνολικές διαστάσεις 28,10μ. Α-Δ και 20,78μ. Β-Ν.

Τα θεμέλια κατασκευάστηκαν από διαφορετικό υλικό, πράγμα που εξαρτήθηκε από το επίπεδο του εδάφους (αν ήταν χαμηλότερο ή ψηλότερο). Στο δυτικό τοίχο οι ορθοστάτες (ύψ. 0,80μ.) αποτελούνται από σκληρό, υποκίτρινο ασβεστόλιθο, ενώ η εσωτερική παρειά από μικρότερους λίθους του ίδιου υλικού. Ο τοίχος κατασκευάστηκε σύμφωνα με την πολυγωνική τοιχοδομία. Διασώζεται επίσης, ένα στρώμα από ομοιογενή spolia (υλικό σε δεύτερη χρήση). Αυτό το είδος τοιχοδομίας συνεχίζεται και στο βόρειο τοίχο για λίγο. Στη συνέχεια, εξαφανίζεται σε απόσταση 2,5μ. (στο κενό υπάρχουν βότσαλα). Ακόμα πιο ανατολικά η σειρά των ορθοστατών ξαναεμφανίζεται και το ύψος της αυξάνεται περίπου 5εκ. Η θεμελίωση αποτελείται από βότσαλα. Λίγο πριν την ΒΑ γωνία το υλικό κατασκευής αλλάζει. Ο ασβεστόλιθος αντικαθίσταται από τον παρόλιθο, που εδράζεται πάνω σε μια επίπεδη ευθυνηρία, η οποία με τη σειρά της εδράζεται πάνω σε θεμελίωση από βότσαλα. Τέλος, ο ανατολικός τοίχος (δεξιά και αριστερά από το άνοιγμα) έχει διαφορετική κατασκευή. Στο νοτιότερο τμήμα του τοίχου οι ορθοστάτες (από υλικό σε δεύτερη χρήση) βρίσκονται περίπου στο ίδιο επίπεδο με την ευθυνηρία (στο βορειότερο

131. Frazer 325.

132. *AA* 1998, 426. *ARep* 2002-03, 28 και 2003-04, 26-7.

133. *AA* 1998, 436.

τμήμα του τοίχου), επειδή το έδαφος είναι χαμηλότερο στα νότια (εικ. 12). Σε γενικές γραμμές, ο τρόπος τοιχοδομίας εξαρτήθηκε από τις ιδιαιτερότητες του εδάφους.¹³⁴

Στην κυρίως αίθουσα το δάπεδο αποτελούσε ψηφιδωτό κατασκευασμένο από ποταμίσιες πέτρες λευκού, υποκύνου-γκρίζου και γκρίζου χρώματος (τυπικό παράδειγμα ψηφιδωτών αυτού του είδους). Οι βάσεις των κίωνων που στήριζαν τη στέγη αποτελούνται από καφέ πωρόλιθο και είναι τετραγωνισμένες. Ο φωτισμός της αίθουσας ίσως γινόταν από φεγγίτη στην οροφή (*οπαίο*), αλλά δεν έχουν βρεθεί υπολείμματα της στέγης που να υποστηρίζουν αυτή τη θεωρία. Λίγο πιο δεξιά από τον κίονα Β ΙΙ βρέθηκε ένα είδος βάσης (Β V), κατασκευασμένης από το ίδιο υλικό με τις βάσεις των κίωνων, αλλά μικρότερων διαστάσεων και ελαφρά συστρεμμένης. Η χρήση της δεν έχει προσδιοριστεί ακόμη. Ίσως ήταν βωμός ή βάση του αγάλματος του Βουλαίου. Στον τοίχο που χωρίζει την κυρίως αίθουσα από το προστώο, στο εσωτερικό του κυρίως χώρου, εφάπτεται μια άλλη βάση, μεγαλύτερων διαστάσεων (Β VI), της οποίας ο άξονας συμπίπτει με τον άξονα Α-Δ του κτηρίου. Ίσως αποτελεί ένδειξη ότι σε εκείνο το σημείο υπήρχαν σκαλοπάτια ή ότι ήταν το βήμα, από όπου αγόρευαν οι πολιτικοί.

Οι γνώσεις μας για το υπόλοιπο τμήμα του κτηριακού συγκροτήματος, που ταυτίζεται πιθανώς με τη *δημόσια οικία* της πόλης, δυστυχώς είναι ελλιπείς. Από την κάτοψη της Αγοράς (εικ. 9) παρατηρούμε ότι στο κέντρο υπήρχε μια περίστυλη αυλή, περιβαλλόμενη σε βόρεια, νότια και δυτική πλευρά από δωμάτια. Τα δωμάτια της δυτικής και της νότιας πλευράς επικοινωνούν μεταξύ τους, καθώς και με τον περιμετρικό διάδρομο. Για μια πληρέστερη περιγραφή του συγκροτήματος, θα πρέπει να περιμένουμε μέχρι να εκδοθούν τα πορίσματα από την ανασκαφή του χώρου.¹³⁵

Πάντως, στο βόρειο κτήριο έγιναν διάφορες επιμέρους επεμβάσεις στα ελληνιστικά χρόνια (για μεγάλο διάστημα) και μάλιστα πριν την τελική ανοικοδόμησή του στην ύστερη αρχαιότητα.¹³⁶ Στην κυρίως αίθουσα βρέθηκαν θραύσματα ιωνικών κίωνων από ασβεστόλιθο καλής ποιότητας, που έφεραν κονίαμα και ήταν μεταγενέστερη προσθήκη, καθώς και αρκετά διαβρωμένα θραύσματα ιωνικού σπόνδυλου και ιωνικού κιονόκρανου, που χρονολογούνται στην αυτοκρατορική εποχή.¹³⁷ Επίσης, ο διαχωριστικός τοίχος αποτελεί μεταγενέστερη επισκευή, που πιθανότατα έγινε μετά τη μεγάλη καταστροφή (4⁰⁵/5⁰⁵ αι. μ.Χ.) και σε

134. *AA* 1998, 426-32.

135. *AA* 1998, 432-5. *ARep* 2003-04, 26-7.

136. *AA* 1998, 426.

137. *AA* 1998, 429, 435.

σχέση με την οικοδόμηση της «Ρωμαϊκής» στοάς. Ο τοίχος αυτός κατασκευάστηκε από βότσαλα, πολυγωνικούς λίθους σε δεύτερη χρήση και μικροσκοπικούς λίθους (ίσως από την αρχική φάση του προστώου), μάζες παλαιού μαρμαροκονιάματος και κομμάτια σπασμένου γυαλιού κακής ποιότητας. Η χρονολόγησή του στάθηκε αδύνατη, αλλά διάφορες ενδείξεις, όπως η γειτνίασή του με το «Βήμα» (B VI) τοποθετούν την ανέγερσή του στην ύστερη αρχαιότητα.¹³⁸ Μετά την καταστροφική φωτιά που ξέσπασε στην αγορά στην ύστερη αρχαιότητα, η κυρίως αίθουσα ανακατασκευάστηκε, ενώ το προστώο εγκαταλείφθηκε και αντικαταστάθηκε από τη «Ρωμαϊκή» στοά, η οποία πιθανότατα κατευθυνόταν νοτιότερα και πάνω στο εγκαταλειμμένο προστώο του βουλευτηρίου (εικ. 9, 18, 32).¹³⁹ Οι τοίχοι έφεραν κονίαμα σε έντονα χρώματα (κόκκινο, κίτρινο), αλλά η κατανομή των χρωμάτων αυτών δεν έχει εξακριβωθεί ακόμα.¹⁴⁰

Με βάση το υλικό κατασκευής και τον τρόπο οικοδόμησης, που διαφέρουν από μια άλλη ομάδα κτηρίων της αγοράς (ιερό Διός Σωτήρος, Φιλίππειος και Μυρόπωλις στοά) καθώς και τη *σκανοθήκη* του θεάτρου, το συγκεκριμένο οικοδόμημα μπορεί να χρονολογηθεί προσεγγιστικά ανάμεσα στα έτη 350/40 και 250 π.Χ.¹⁴¹

β. «Αρχεία»¹⁴²

Το κτήριο, όπου φυλάσσονταν τα δημόσια αρχεία, ήταν από τα πρώτα που ταυτίστηκαν στις βρετανικές ανασκαφές του 1890/91 (όχι μόνο χάρη στην περιγραφή του Πausανία, αλλά και στην εύρεση στο χώρο αυτό της Αγοράς, μιας επιγραφής, που φέρει τις λέξεις *γραμματοφυλάκειον, γραμματοφύλακες και νομογράφοι*).¹⁴³ Βρίσκεται ανατολικά της Φιλιππείου στοάς και πλαισιώνει το χώρο της Αγοράς στα βόρεια (εικ. 7, αρ. 11, εικ. 14). Τα δύο γειτονικά κτήρια χωρίζει ένας ευρύς δρόμος πλάτους 7,20μ. Η νεότερη έρευνα ξεκίνησε το 1996 και έχει περιοριστεί μόνο στο δυτικό τμήμα του κτίσματος. Πάντως, σύμφωνα και με τον Πausανία (VIII 30, 6), πρόκειται για μια στοά, στο βάθος της οποίας ανοίγονταν έξι δωμάτια (*οἰκήματα*). Η έρευνα στα οικήματα δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα και προς το παρόν, το μόνο που γνωρίζουμε για αυτά είναι ότι οι τοίχοι και τα κατώφλια στηρίζονται σε θεμελίωση,

138. AA 1998, 429.

139. AA 1998, 438.

140. AA 1998, 436.

141. AA 1998, 436.

142. AA 1998, 438-44.

143. Frazer 326-7.

που αποτελείται από βότσαλα μέσα σε «πηλάσβεστο» κακής ποιότητας. Η θεμελίωση του κτηρίου βρίσκεται λίγο πιο ψηλά από την ευθυντηρία της Φιλιπείου στοάς. Από τους τοίχους διασώζεται σε ύψος 0,45μ. μια διπλή σειρά παραλληλεπίπεδων δόμων από ασβεστόλιθο σε δεύτερη χρήση. Διάφορες ενδείξεις στη ΝΔ γωνία του πρώτου οικήματος από Δ οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στο χώρο αυτό μέχρι την κρηπίδα είχαν γίνει απόπειρες να κατασκευαστούν και άλλα τμήματα του κτηρίου.

Όσο για το κρηπίδωμα, έχουν προσδιοριστεί τρεις οικοδομικές φάσεις, σύμφωνα με τα ευρήματα. Στη νεότερη από αυτές (III) εντάσσονται η οικοδόμηση των (νέων;) δωματίων, μια σειρά λίθων πάνω στον στυλοβάτη, καθώς και μερικοί κυβικοί λίθοι από ασβεστόλιθο (από παλαιότερα γλυπτά έργα), που απέχουν 2,10μ. μεταξύ τους. Στη δεύτερη φάση (II) ανήκει το κρηπίδωμα στη τωρινή του μορφή. Αποτελείται από τρεις κρηπίδες, από τις οποίες η κατώτερη είναι η ευθυντηρία. Οι κρηπίδες κατασκευάστηκαν από λευκό ασβεστόλιθο πολύ καλής ποιότητας, που μοιάζει με μάρμαρο. Μπροστά από την ευθυντηρία και κατά μήκος της βρέθηκε ένα αυλάκι για την απορροή των ομβρίων υδάτων, το οποίο ανήκει στη φάση II (εικ. 15). Το αυλάκι αυτό είναι κατασκευασμένο από πηλό και έχει συνολικό πλάτος 1,40μ. (η κατασκευή μαζί με το πλαίσιο από όστρακα), ενώ το ίδιο το αυλάκωμα είναι πιο στενό (0,60μ.). Στη ΝΔ γωνία της στοάς κάμπτεται προς τα νότια (όπου το συνολικό πλάτος μειώνεται σε 0,85μ. και το πλάτος του αυλακώματος σε 0,30μ.) και μετά πάλι προς τα δυτικά και οδηγεί σε ένα άλλο αυλάκι κοντά στη Φιλίππειο στοά. Κοντά στη δεύτερη στροφή, βρέθηκε ένας πίθος βυθισμένος στο έδαφος. Στο εσωτερικό του υπήρχαν μόνο χώμα και ένα θραύσμα γυαλιού. Ίσως είχε φυτευτεί εκεί ένα καλλωπιστικό δεντράκι. Κοντά στη ΝΔ γωνία της στοάς βρέθηκε επίσης, ένα είδος ράμπας από κροκαλοπαγή λίθο, πάνω από το αυλάκι, η οποία οδηγούσε στη στοά και ίσως χρησίμευε για καρότσια. Από τα ευρήματα και τις διάφορες ενδείξεις συνάγεται ότι το κρηπίδωμα της φάσης II δεν βρισκόταν εξαρχής εκεί και ότι οι λίθοι χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη χρήση.

Όσο για την πρώτη οικοδομική φάση, δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τη μορφή του αρχικού κτηρίου, υλικό του οποίου βρέθηκε στο κρηπίδωμα. Παραμένουν συνεπώς, αναπάντητα ερωτήματα, όπως εάν το κτήριο της φάσης I βρισκόταν στην ίδια θέση ή εάν τα spolia που βρέθηκαν στις μεταγενέστερες φάσεις προέρχονται από άλλα κατεστραμμένα κτήρια. Πάντως δεν πρέπει να υπήρξε σε αυτό το σημείο της αγοράς ένα οικοδομικό κενό για πολύ καιρό.

Τέλος, είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστεί η χρονολόγηση των τριών φάσεων λόγω της απουσίας ενδεικτικών οικοδομικών λεπτομερειών, καθώς και κεραμικής. Η πρώτη πρέπει να συμπίπτει με την πρώιμη ιστορία της πόλης (όπως φαίνεται από τη μορφή των υποδοχών για τους συνδέσμους). Η δεύτερη φάση τοποθετείται πιθανότατα, πριν τα ρωμαϊκά χρόνια (με βάση τη μορφή του κρηπιδώματος και τη γειτνίασή του με το αυλάκι), ενώ η φάση III μαρτυρά μια αξιοσημείωτη αλλαγή (κάτι που φαίνεται από τη χρήση βάσεων αγαλμάτων ως υλικό σε δεύτερη χρήση).

γ. *Ιερό Διός (Ομαρίου;)*

Το 2001 ήρθε στο φως αυτό το οικοδόμημα στη δυτική πλευρά της Αγοράς και αμέσως Ν της υποθετικής «δημόσιας οικίας» (εικ. 9). Οι ανασκαφείς υποθέτουν ότι πρόκειται για το ιερό του Διός Ομαρίου, που αναφέρει ο Πολύβιος (V 93, 10f). Το ιερό έχει μήκος 28-29μ. Αποτελείται από μια περίστυλη αυλή στο κέντρο, η οποία περιβάλλεται από δωμάτια. Τα δωμάτια αυτά επικοινωνούν μεταξύ τους, καθώς και με το διάδρομο (πλάτ. 3,25μ.) και οικοδομήθηκαν στην τελευταία φάση του ιερού. Από το περιστύλιο έχει διασωθεί μόνο η ευθυντηρία. Κοντά στο περιστύλιο και στη δυτική πλευρά υπήρχε μια εξέδρα και πάνω σε αυτήν μια *εσχάρα*, που αποκαλείται χαρακτηριστικά “fish’s well” λόγω του σημαδιού που φέρει (εικ. 16). Η *εσχάρα* χρονολογείται στα 350 π.Χ. (όπως και το περιστύλιο) και καταστράφηκε το 222 π.Χ., μαζί με το περιστύλιο, στη λεηλασία της πόλης από τον Κλεομένη. Τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά μέλη ανήκουν στη μέση και στην ύστερη ελληνιστική εποχή.

Σε ενεπίγραφα κεραμίδια, που βρέθηκαν στο ιερό, συναντάμε τα ονόματα του Φιλοποίμενα και του Πολύβιου (του ιστορικού). Αυτοί οι δύο άνδρες συνδέονται με το πρόγραμμα ανακαίνισης του ιερού στην ελληνιστική εποχή και μάλιστα, ο Φιλοποίμην, του οποίου το όνομα συναντάμε συχνότερα στα κεραμίδια, πρέπει να ήταν ο κύριος αφιερωτής του ιερού μετά τη λεηλασία του 222 π.Χ. Τα κεραμίδια που φέρουν το όνομα του Πολύβιου σχετίζονται με μια περαιτέρω μερική ανακαίνιση, που έγινε μόνο στο δεύτερο δωμάτιο από Δ, στη βόρεια πλευρά του ιερού. Στο ανατολικό(;) τμήμα του δωματίου αυτού βρέθηκε η τετράγωνη βάση μιας εστίας, αποτελούμενη από μεγάλα βότσαλα (εικ. 17). Από τη ΒΔ γωνία αυτής της κατασκευής ξεκινά παράλληλα προς το βόρειο τοίχο και σε κλίση, ένα αυλάκι για σπονδές, κατασκευασμένο από «πηλάσβεστο» και όστρακα. Λόγω του ιερού χαρακτήρα και της γειτνίασης της εστίας με τη «δημόσια οικία», ίσως θα έπρεπε να

την ταυτίσουμε με την κοινή εστία της πόλης. Οι τοίχοι του δωματίου αυτού ήταν κατασκευασμένοι από πλίνθους και χαλίκια και διακοσμημένοι σύμφωνα με το λεγόμενο Πρώτο Πομπηϊανό στιλ, όπως φαίνεται από θραύσματα απομίμησης της λαξευτής τοιχοποιίας σε λευκό και κόκκινο κονίαμα.¹⁴⁴

δ. Φιλίππειος Στοά

Η Φιλίππειος στοά αποτελεί, όπως έχει ήδη αναφερθεί, το βόρειο όριο της Αγοράς (εικ. 7, αρ. 9, εικ. 9). Ανεγέρθηκε προς τιμήν του Φιλίππου Β' (με βάση τη στρωματογραφία και τη κεραμική) και όχι του Φιλίππου Ε', όπως πίστευαν παλαιότερα οι ερευνητές. Η κατασκευή της δε θα έγινε πολύ μετά το 336 π.Χ. και πρέπει να οφείλεται στη παραχώρηση το 338 π.Χ. της Βελμινάτιδος από τον Φίλιππο στη Μεγάλη Πόλη.¹⁴⁵

Πρόκειται για ένα αρκετά στενόμακρο κτήριο μήκους 155,45 μ. από ανατολικά προς δυτικά και πλάτους 19,81 μ. από βορρά προς νότο (εικ. 18). Στα νότια προβάλλουν δύο πτέρυγες, μια στη νοτιοδυτική γωνία και μια στη νοτιοανατολική (εικ. 21). Οι πτέρυγες προεξέχουν 4,12 μ. από την κύρια πρόσοψη και έχουν μήκος 16,92 μ. Κατά μήκος της πρόσοψης και των πτερύγων στα νότια υπήρχε δωρική κιονοστοιχία, ενώ στο εσωτερικό της στοάς μια διπλή ιωνική κιονοστοιχία, που εκτεινόταν σε όλο το μήκος του κτηρίου. Στον πίσω τοίχο στα βόρεια ανοίγονταν δύο ορθογώνιες εξέδρες, με μοναδική πρόσβαση από το εσωτερικό της στοάς στα νότια. Την είσοδό τους υποβάσταζαν από τρεις κορινθιακοί κίονες (και όχι ιωνικοί).¹⁴⁶ Οι εξέδρες προεξέχουν 3,05 μ. από τον οπίσθιο τοίχο, ενώ το εξωτερικό μήκος τους είναι 15,85 μ.¹⁴⁷

Σήμερα από το κτήριο διασώζονται η θεμελίωση του στυλοβάτη, καθώς και ένα τμήμα του, οι κίονες της ΝΑ γωνίας της πρόσοψης, το κάτω μέρος των πλαϊνών και του οπίσθιου τοίχου, η θεμελίωση και διάφορα θραύσματα των εσωτερικών ιωνικών κιονοστοιχιών, ένα κορινθιακό κιονόκρανο και διάφορα άλλα θραύσματα κορινθιακής κιονοστοιχίας (που πιθανότατα προέρχονται από τις εξέδρες).¹⁴⁸ Η θεμελίωση και οι ορθοστάτες των τοίχων είναι κατασκευασμένα από κροκαλοπαγείς λίθους, οι στυλοβάτες, οι βάσεις και οι κίονες από λευκό ασβεστόλιθο, ενώ τα ιωνικά

144. *ARep* 2002-03, 28 και 2003-04, 26-7.

145. *AA* 1995, 122.

146. *AA* 1995, 126, *AA* 1998, 423.

147. Frazer 320-1.

148. *AA* 1998, 424.

κιονόκρανα από μάρμαρο και τα θραύσματα των κορινθιακών κίωνων από ασβεστόλιθο υπόλευκου-καφέ χρώματος (υλικό που δεν έχει εντοπιστεί ακόμα σε άλλα κτήρια της πόλης).¹⁴⁹ Οι ορθοστάτες έχουν ύψος 81,3 εκ. Πάνω από αυτούς σώζεται ακόμα μια σειρά από ασβεστόλιθο. Στην ανατολική πτέρυγα σώζεται το τμήμα του στυλοβάτη, το οποίο αποτελείται από δύο κρηπίδες πάνω σε μια σειρά από πλάκες ασβεστόλιθου.¹⁵⁰

Χάρη στις έρευνες των ετών 1994-1997 ήρθαν στο φως νέα αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από τη δωρική κιονοστοιχία και που επιτρέπουν την πλήρη αποκατάσταση της πρόσοψης της στοάς. Από τα ευρήματα προκύπτει ότι οι δωρικοί κίονες ήταν πολύ πυκνά τοποθετημένοι (το μετακίονιο διάστημα ήταν 1,17 μ.) και μάλιστα, η αναλογία προς την ιωνική κιονοστοιχία ήταν τρία δωρικά μεταξόνια προς ένα ιωνικό μεταξόνιο. Το ύψος των δωρικών κίωνων ήταν 5,64/65 μ. και των ιωνικών (από το επίπεδο του στυλοβάτη μέχρι το κιονόκρανο) 5,60/61 μ. Και οι δύο πτέρυγες διέθεταν αετώματα στη νότια πλευρά.¹⁵¹

Χάρη στα νέα ευρήματα κατέστη επίσης, εφικτή η ανασύνθεση του ιωνικού κίονα από τη Φιλίππειο στοά. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη του λεγόμενου «υβριδικού» κίονα, που στη μια πλευρά φέρει ταινίες -όπως ο ιωνικός- και στην άλλη ακμές -όπως ο δωρικός. Μέχρι σήμερα έχουν βρεθεί πέντε σπόνδυλοι αυτού του τύπου, ενώ βάσεις ή κιονόκρανα δεν έχουν εντοπιστεί ακόμα. Η ακριβής θέση των «υβριδικών» κίωνων παραμένει άγνωστη.¹⁵²

Τα ιωνικά κιονόκρανα της Φιλιππείου Στοάς (μέχρι σήμερα έχουν βρεθεί μόνο τέσσερα) είναι κατασκευασμένα από μάρμαρο και μπορούν να ενταχθούν σε δύο ομάδες ανάλογα με την ύπαρξη μιας πλάκας πάνω στον άβακα ή την απουσία της (πράγμα που δικαιολογεί το διαφορετικό ύψος τους). Άλλη ιδιομορφία αποτελεί η παρουσία ελίκων και στις τέσσερις πλευρές τους (περίπτερη μορφή), σύμφωνα με την παλαιά πελοποννησιακή παράδοση. Ο άβακας διαθέτει λέσβιο κυμάτιο και δεν είναι τετράγωνος, αλλά έχει κοίλες πλευρές (όπως το κορινθιακό κιονόκρανο), οι οποίες δεν συναντώνται σε αιχμηρές γωνίες, αλλά σε γωνίες που κατευθύνονται προς το εσωτερικό. Ο εχίνος αποτελείται από ένα ιωνικό κυμάτιο, που προεξέχει αρκετά. Όλα αυτά, μαζί με τα ανθήμια, προσδίδουν τρισδιάστατη εντύπωση στα κιονόκρανα. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα διακοσμητικά μέλη (ιωνικό, λέσβιο κυμάτιο και άλλα)

149. *AA* 1998, 424.

150. Frazer 320-1.

151. *AA* 1998, 420.

152. *AA* 1996, 271-3, 278.

δεν σκαλίστηκαν ποτέ. Τα ιωνικά κιονόκρανα ανήκουν στον μικρασιατικό-αττικό τύπο, με τη διαφορά ότι έχουν περίπτερη μορφή και τα διακοσμητικά μέλη τους δεν είναι σκαλισμένα. Επίσης, σε σχέση με το αττικό ιωνικό κιονόκρανο είναι πιο συμπαγή. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά (σε συνδυασμό με τη χρονολόγησή τους στα 340) οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα κιονόκρανα της Μεγάλης Πόλης αποτελούν τα πρωιμότερα δείγματα ενός νέου τύπου κιονόκρανου, ο οποίος επέζησε μέχρι τον 1^ο αι. π.Χ. και ανήκε στην ευρύτερη ομάδα του αττικού μικρασιατικού κιονόκρανου (εικ. 22-26).¹⁵³

Εν τω μεταξύ, στις ανασκαφές του 1993 βρέθηκε στη δυτική εξέδρα μια παραλληλεπίπεδη θεμελίωση κατά μήκος της βόρειας πλευράς της (εικ. 19). Στην ανατολική εξέδρα (εικ. 20) δεν υπήρξε ποτέ μια τέτοια θεμελίωση. Αποτελείται από μια σειρά λίθων, τοποθετημένων λίγο βαθύτερα από το επίπεδο του στυλοβάτη (επίπεδο δαπέδου). Με βάση την κεραμική, η κατασκευή μπορεί να χρονολογηθεί στη διάρκεια της ανέγερσης του κτηρίου και πιο συγκεκριμένα, κάπου μεταξύ 345 και 320 π.Χ. Η χρήση της παραμένει άγνωστη. Ίσως ήταν θρανίο, αλλά η θεμελίωση είναι πολύ ισχυρή για να υποβαστάζει μια τέτοια κατασκευή. Επίσης, δεν είναι περιμετρική, όπως θα περίμενε κανείς και δεν υπάρχει κάτι αντίστοιχο στην ανατολική εξέδρα. Το πιο πιθανό είναι ότι υποβάσταζε μια μεγάλη βάση για αγάλματα, πιθανώς μαρμάρινη, η οποία έχει εξαφανιστεί. Αν είναι έτσι, το μεγάλο μήκος της θεμελίωσης δικαιολογείται από το μεγάλο αριθμό αγαλμάτων, που πιθανότατα φιλοξενούσε η δυτική εξέδρα, πάνω στη βάση. Τα αγάλματα αυτά ίσως συνδέονται με το γεγονός της επιστροφής της Βελμινάτιδος από το Φίλιππο στη Μεγάλη Πόλη. Οι κίονες που υποβάσταζαν την είσοδο στις δύο εξέδρες ήταν, όπως φαίνεται, κορινθιακού ρυθμού (εικ. 27-28). Αυτοί αποτελούνται από ασβεστόλιθο υπόλευκου-καφέ χρώματος. Πάνω από τους ορθοστάτες στις δύο εξέδρες, οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από πλίνθους. Οι τοίχοι της δυτικής εξέδρας έφεραν κονίαμα και ήταν διακοσμημένοι με διάφορα μοτίβα, όπως κατακόρυφες ανάγλυφες γραμμές.¹⁵⁴

Στο εσωτερικό της στοάς υπήρχαν και άλλα αγάλματα, όπως φαίνεται από την ανακάλυψη στα έτη 1994 και 1995 μιας τετράγωνης θεμελίωσης βάθρου, διαστάσεων 1,90x1,10 μ., στην ανατολική πτέρυγα και μιας ερμαϊκής στήλης στη μέση της στοάς. Τα ευρήματα αυτά χρονολογούνται στην περίοδο κατασκευής του κτηρίου και ήταν

153. *AA* 1996, 278-82.

154. *AA* 1995, 124-5. *AA* 1998, 422, 424, 426.

τοποθετημένα με τρόπο, ώστε να προσφέρονται για θέαση μόνο από το εσωτερικό, καθώς δε φαίνονταν από έξω (και τα δύο βρέσκονταν πίσω από δύο κίονες). Το σύνολο της πλαστικής διακόσμησης της στοάς πρέπει να της προσέδιδε, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, βασιλικό χαρακτήρα.¹⁵⁵ Επίσης, και οι τοίχοι της στοάς πάνω από τους ορθοστάτες ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα και έφεραν διακοσμητικά στοιχεία. Στον ανατολικό τοίχο βρέθηκαν υπολείμματα κονιάματος χρώματος ανοικτού κόκκινου.¹⁵⁶

ε. Ιερό Διός Σωτήρος¹⁵⁷

Το ιερό, που αποκάλυψε σε μεγάλη έκταση η ανασκαφική έρευνα του 1890/91, βρίσκεται στην ΝΑ γωνία του χώρου της αγοράς και χρονολογείται στα 340 π.Χ. (εικ. 7, αρ. 2, εικ. 9).¹⁵⁸ Το νοτιότερο τμήμα του ιερού δυστυχώς, παρασύρθηκε από τον Ελισσόνα, αλλά έχουν διασωθεί αρκετά κατάλοιπα επιτρέποντάς μας την αποκατάσταση της κατόψεώς του. Επιπρόσθετες ερευνητικές τομές στο χώρο στα έτη 1991-93 και 1997 έφεραν στο φως νέα στοιχεία για το συγκρότημα.

Το ιερό έχει διαστάσεις 52,50μ. Α-Δ και 47μ. Β-Ν και είναι σχεδόν τετράγωνο σε κάτοψη (εικ. 29). Η είσοδος βρίσκεται στα ανατολικά και αποτελείται από ένα κεκλιμένο επίπεδο (μήκ. 9,20μ.)¹⁵⁹, που οδηγεί σε ένα πρόπυλο, το οποίο προεξέχει από τον περίβολο. Κάτω από τη ράμπα υπήρχαν τέσσερις τοίχοι-υποστηρίγματα, παράλληλοι μεταξύ τους (εικ. 30).¹⁶⁰ Στο πρόπυλο υπήρχαν πιθανότατα, τρεις θύρες, η μια δίπλα στην άλλη, που οδηγούσαν κατευθείαν στη διπλή κιονοστοιχία. Το ιερό βρισκόταν σε υψηλότερο επίπεδο από το έδαφος στα ανατολικά. Φαίνεται ότι το νότιο τμήμα του χώρου, που αρχικά βρισκίταν χαμηλότερα, υπερυψώθηκε με τεχνητές επιχώσεις, ώστε να φτάσει το βόρειο τμήμα.¹⁶¹ Στο κέντρο σχεδόν ανοιγόταν μια τετράγωνη αυλή, που περιβαλλόταν από κιονοστοιχία τριπλή στη δυτική πλευρά και διπλή στις υπόλοιπες τρεις. Πρόσφατες έρευνες έχουν δείξει ότι υπήρχε ακόμα μια είσοδος στα βόρεια, στο σημείο όπου οι Βρετανοί ανασκαφείς υπέθεταν ότι βρισκόταν μια εξέδρα (ή μια άλλη είσοδος), που προεξείχε από το

155. *AA* 1996, 273-5.

156. *AA* 1998, 424-6.

157. Frazer 323-5.

158. *AA* 1995, 121.

159. *AA* 1998, 417.

160. *AA* 1998, 418.

161. *AA* 1995, 121.

βόρειο τοίχο.¹⁶² Στη πραγματικότητα, η κατασκευή αυτή δεν ήταν εξέδρα, αλλά πρόπυλο και ήταν ίδιο σε κάτοψη με το ανατολικό πρόπυλο του ιερού (με τη διαφορά ότι οι πεσσοί του βόρειου πρόπυλου ήταν πιο λεπτοί).¹⁶³

Στη μέση της αυλής, ακριβώς απέναντι από το ναό και το ανατολικό πρόπυλο, διακρίνονται *in situ* (κατά χώραν) τα θεμέλια μιας μεγάλης ορθογώνιας βάσεως διαστάσεων 11,28μ. Β-Ν και 5,18μ. Α-Δ. Η θεμελίωση αποτελείται από έναν περιμετρικό τοίχο, μέσα στον οποίο υπάρχουν άλλοι επτά τοίχοι με κατεύθυνση Α-Δ. Διάφορες ενδείξεις για μεταγενέστερες επεμβάσεις στη θεμελίωση με σκοπό την αντοχή της, καθώς και ο τρόπος κατασκευής της οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πάνω στη βάση εδραζόταν ένα σύμπλεγμα γλυπτών (πράγμα που δικαιολογεί το μεγάλο βάρος, που προοριζόταν να υποβαστάζει η θεμελίωση). Είναι πιθανό τα αγάλματα να είναι τα ίδια με αυτά που περιγράφει ο Πausanias (VIII 30, 10), δηλαδή του Δία, της Μεγάλης Πόλεως και της Αρτέμιδος Σωτείρας (έργα του Κηφισόδοτου και του Ξενοφώντα). Διαφορετική άποψη για τη χρήση της βάσης είχε από όλους τους Βρετανούς ερευνητές μόνο ο Richards: πίστευε ότι η εν λόγω βάση ανήκε σε βωμό και ότι το σύμπλεγμα που αναφέρει ο περιηγητής βρισκόταν μέσα στο ναό.¹⁶⁴

Γύρω από την αυλή υπήρχε ένα ανοιχτό αυλάκι για την απορροή των υδάτων (εικ. 31). Το αυλάκι αυτό συνδεόταν στη βόρεια πλευρά με έναν οχετό κατασκευασμένο από πηλό. Ο οχετός βρισκόταν κάτω από το δάπεδο της διπλής κιονοστοιχίας και οδηγούσε σε έναν σωλήνα, έξω από το ιερό και δίπλα στο βόρειο πρόπυλο. Άγνωστη παραμένει η πορεία αυτού του σωλήνα. Μπροστά στη πρόσοψη του βόρειου πρόπυλου βρέθηκε στις νεότερες έρευνες μια κατασκευή για τη συλλογή του νερού (ίσως ήταν ρολόι νερού).¹⁶⁵

Όσο για τις περιμετρικές κιονοστοιχίες, πολύ λίγα είναι γνωστά. Από τα λίγα ευρήματα φαίνεται ότι η εξωτερική ήταν δωρικού ρυθμού, ενώ η εσωτερική πιθανότατα, ιωνικού. Άγνωστα παραμένουν ο αριθμός και η απόσταση μεταξύ των δωρικών κίωνων, ενώ η απόσταση των ιωνικών μπορεί να υπολογιστεί χάρη στην ανεύρεση *in situ* (κατά χώραν) πολλών βάσεων. Αυτές απέχουν μεταξύ τους περίπου 3,96μ., αρκετά μεγάλη απόσταση που υποδηλώνει ότι οι κίονες υποβάσταζαν ξύλινα δοκάρια και ότι η στέγη ήταν ξύλινη.

162. *AA* 1995, 121.

163. *AA* 1998, 418-9.

164. Frazer 323.

165. *AA* 1995, 121-2.

Ο ναός βρίσκεται στη δυτική πλευρά, όπου διακόπτει την τριπλή κιονοστοιχία στη μέση. Ο άξονας Α-Δ του ναού συμπίπτει με αυτόν του ανατολικού πρόπυλου. Αποτελείται από ένα προστώο που προβάλλει αρκετά μέσα στην αυλή, τον πρόναο και τον σηκό. Οι συνολικές διαστάσεις του είναι 21,34μ. Α-Δ και 11,58μ. Β-Ν. Στη πρόσοψη (του προστώου) υπήρχαν έξι δωρικοί κίονες και πίσω από αυτούς, στις γωνίες (και μπροστά στις παραστάδες του πρόναου) άλλοι δύο κίονες. Ο πρόναος είναι τετράστυλος εν παραστάσι και οι τοίχοι του έχουν από μια πόρτα. Στο εσωτερικό του σηκού υπήρχε μια περιμετρική ιωνική(;) κιονοστοιχία σχήματος Π (με 12 κίονες).¹⁶⁶ Κοντά στο νότιο τοίχο του ναού και στο σημείο, όπου θα βρισκόταν κάποτε η τρίτη βάση (κίονα), βρέθηκαν τα κατάλοιπα μιας ισχυρής θεμελίωσης κάθετα εφαπτόμενης με τον τοίχο. Ίσως ήταν το θεμέλιο για τη βάση αυτή. Ή ήταν μέρος της θεμελίωσης ενός μεγάλου βάθρου, πάνω στο οποίο θα βρισκόταν το άγαλμα του Δία.

Ένα τμήμα του κρηπιδώματος του ναού έχει το ίδιο σχήμα και την ίδια διακόσμηση με αυτά της Φιλιπείου στοάς. Επίσης, οι σπόνδυλοι που βρέθηκαν στο ιερό (και ανήκουν χωρίς αμφιβολία, σε αυτό) μοιάζουν με αυτούς από τη προαναφερθείσα στοά. Όλα αυτά αποτελούν σαφείς ενδείξεις για μαζική παραγωγή στην Αγορά και για παραγγελία μεγάλων ποσοτήτων προκατασκευασμένων αρχιτεκτονικών στοιχείων. Επίσης, είναι πιθανό ότι τα δύο κτήρια αποτελούν έργα του ίδιου αρχιτέκτονα.¹⁶⁷

Οι ανασκαφείς του ιερού, Η. Lauter-Bufe, Η. Lauter και Θ. Σπυρόπουλος πιστεύουν ότι η διαμόρφωση της Αγοράς έγινε βάσει προγράμματος, πολιτικών - πιθανότατα- προεκτάσεων. Η μαρτυρία του Πausanias (VIII 30, 10) ότι οι θεότητες που λατρεύονταν στο ιερό ήταν ο Δίας Σωτήρ, η Μεγάλη Πόλη και η Άρτεμη Σωτήρα δείχνει ότι το ιερό ήταν ένα «εθνικό» θρησκευτικό κέντρο. Οι υπάρχουσες ενδείξεις οδηγούν στην υπόθεση ότι η Αγορά αποτελεί έκφραση της «εθνικής» προπαγάνδας της Αρκαδίας. Επίσης, κάτι που μόνο στις νεότερες έρευνες έγινε αξιοπρόσεκτο είναι η παρουσία μιας ορθογώνιας θεμελίωσης (που κάποτε έφερε άγαλμα) βόρεια του προστώου του ναού (εικ. 31). Η βάση χρονολογείται στη φάση ίδρυσης του ιερού. Οι ανασκαφείς υποθέτουν ότι πρέπει να υπήρχε ένα ακόμα άγαλμα νότια του προστώου. Η ταυτότητα των αγαλμάτων παραμένει, φυσικά, άγνωστη, αλλά κρίνοντας από την τοποθέτησή τους εκατέρωθεν της προσόψεως του

166. Πετρονώτης 233.

167. *AA* 1995, 122.

ναού (κατά τα ρωμαϊκά πρότυπα) φαίνεται πιθανό η ταυτότητά τους να σχετίζεται με τις επικρατούσες πολιτικές συνθήκες. Οι ανασκαφείς πάντως κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι στο ιερό εφαρμόστηκε ένα σημαντικό καλλιτεχνικό πρόγραμμα.¹⁶⁸

στ. Μυρόπωλις Στοά¹⁶⁹

Το συγκεκριμένο κτήριο οριοθετεί την Αγορά στην ανατολική πλευρά της και χρονολογείται στα 262-252 π.Χ. (Παυσ. VIII 32, 4). Όπως υποδηλώνει και το όνομά της, εκεί λάμβανε χώρα το εμπόριο των αρωμάτων, που εκείνη την εποχή ήταν πολύ διαδεδομένο. Ίσως ήταν και τόπος συνάντησης λόγω της κεντρικής θέσης της στο χώρο της Αγοράς, σύμφωνα με τον Πετρονώτη.

Μόνο το νότιο άκρο της έχει ερευνηθεί, ενώ το βόρειο παραμένει σε μας άγνωστο (εικ. 9). Πάντως ο βόρειος τοίχος της πρέπει να γειτνιάζε με το κτήριο των «Αρχείων». Ανάμεσα στα δύο κτίσματα θα υπήρχε ένα πέρασμα προς την Αγορά, όπως και στη ΒΔ γωνία της, ανάμεσα στη Φιλίππειο στοά και το «Βουλευτήριο» (πριν την οικοδόμηση της λεγόμενης «Ρωμαϊκής» στοάς). Ο Πετρονώτης υπέθεσε ότι από τα δύο αυτά ανοίγματα περνούσε ένας σημαντικός δρόμος. Το συνολικό μήκος της στοάς υπολογίζεται σε 90-95μ. Στο νότιο άκρο της πρόβαλλε μια πτέρυγα προς τη πλευρά της Αγοράς στα δυτικά. Και στο βόρειο άκρο της πρέπει να είχε ακόμα μια πτέρυγα. Το συνολικό πλάτος της στοάς στη μέση είναι 22,14μ. (στα θεμέλια), ενώ οι προβολές προεξείχαν από το μέτωπο 3,67μ. και στη πρόσοψη είχαν μήκος 10,68μ. (στα θεμέλια). Η στοά είχε την ίδια μορφή με τη Φιλίππειο, ήταν δηλαδή πύσχημη. Το 2003 κατέστη δυνατή η απόδοση διασκορπισμένων ή σε δεύτερη χρήση αρχιτεκτονικών μελών σε αυτή τη στοά, που ήταν χωρίς αμφιβολία, διώροφη.

Στη δυτική πλευρά της βρέθηκε αυλάκι για την απορροή των όμβριων υδάτων (όπως και στο κτήριο των «Αρχείων»). Εκεί βρισκόταν φυσικά, η κιονοστοιχία της, ενώ στην ανατολική πλευρά της υπήρχε τοίχος. Ο τοίχος αυτός δεν ήταν τελειώς κλειστός, αφού κοντά στο νότιο άκρο βρέθηκε κατώφλι μιας πόρτας, ανοίγματος 1,50μ., καθώς και τμήμα της βόρειας παραστάδας της. Επομένως, μπορούσε κανείς να εισέλθει στο κτήριο ή να εξέλθει και από τα ανατολικά. Είναι πιθανό ότι πίσω από τον ανατολικό τοίχο της στοάς υπήρχε μια μικρότερη, εμπορικού χαρακτήρα, αγορά. Τότε οι δύο αγορές χωρίζονταν από τη Μυρόπωλιν στοά, αλλά και συνδέονταν μεταξύ τους μέσω κοινών εισόδων.

168. *AA* 1995, 122.

169. Πετρονώτης 223-4. *ARep* 2003-04, 26-7.

Στην πρώτη φάση το κτήριο αποτελούνταν από ένα είδος λίθου, που μοιάζει με τον τραβερτίνη. Όσο για τη κιονοστοιχία της, είναι πιθανό στην πρόσοψη να υπήρχαν δωρικοί κίονες και στο εσωτερικό μια σειρά ιωνικών (ή κορινθιακών;) κίωνων και καταστήματα στο βάθος, όπως συνηθίζεται στις στοές αυτού του είδους. Σύμφωνα με τον Frazer, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα βρέθηκαν κτισμένοι μέσα σε ένα μεταγενέστερο κτίσμα στην ίδια θέση πώρινοι επιχρισμένοι κίονες ιωνικού ή κορινθιακού ρυθμού με 20 ραβδώσεις, οι οποίοι μεταφέρθηκαν αργότερα στην «εκκλησία του Σινάνου» (Άγιος Νικόλαος στη Μεγαλόπολη). Είναι πιθανό οι κίονες αυτοί να ανήκαν στη στοά. Πάντως, στη δεύτερη οικοδομική φάση οι κιονοστοιχίες αποτελούνταν από λευκό ασβεστόλιθο καλής ποιότητας. Μερικοί ωοειδείς σπόνδυλοι κίωνων, που βρέθηκαν σε δεύτερη χρήση στο λεγόμενο “Spolienmauer” ή “Spolienbau” στη μέση της Αγοράς, θα μπορούσαν να ανήκουν στον επάνω όροφο στη δεύτερη φάση του κτηρίου, πιθανότατα στο πρώτο μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. (δηλαδή πιθανότατα μετά τη σπαρτιατική καταστροφή του 222 π.Χ.). Στον 1^ο αι. μ.Χ. ο αυτοκράτορας Δομιτιανός ανοικοδόμησε μια δημόσια στοά. Είναι πιθανό να πρόκειται για τη Μυρόπωλιν. Εξάλλου στην ίδια θέση βρέθηκαν τα κατάλοιπα ενός μεταγενέστερου κτίσματος.¹⁷⁰

ζ. «Ρωμαϊκή» Στοά¹⁷¹

Η στοά αυτή βρίσκεται στο χώρο ανάμεσα στη δυτική πτέρυγα της Φιλιπείου και το Βουλευτήριο, στο ΒΔ πέρασμα προς την Αγορά (εικ. 9,32). Οι Βρετανοί ανασκαφείς πίστευαν ότι επρόκειτο για μια διαμορφωμένη είσοδο στο χώρο της Αγοράς. Η αναγνώριση έγινε στη διάρκεια των γερμανικών ερευνών.¹⁷² Όπως έχει ήδη προαναφερθεί, το εν λόγω κτίσμα ανεγέρθηκε μετά την καταστροφή του 4^{ου}/5^{ου} αι. μ.Χ. και κατευθυνόταν αρκετά νοτιότερα, στο χώρο όπου κάποτε υπήρχε το προστώο του τοπικού βουλευτηρίου.

Το κτίσμα αποτελείται από δύο σειρές κίωνων, παράλληλων μεταξύ τους. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα προέρχονται, χωρίς αμφιβολία, από τη γειτονική Φιλίππειο στοά. Οι ανατολικοί κίονες στηρίζονταν σε συνεχή στυλοβάτη, το υλικό του οποίου προέρχεται από τη Φιλίππειο στοά, ενώ οι δυτικοί σε μεμονωμένες βάσεις και όχι σε στυλοβάτη. Από τα ευρήματα (μέλη των κιονοστοιχιών) φαίνεται ότι οι κίονες ήταν

170. Frazer 326. *ARep* 2003-04, 26.

171. Frazer 325.

172. *AA* 1998, 417, 429, 438.

δωρικού ρυθμού και ανήκαν παλαιότερα στην εξωτερική κιονοστοιχία της διπλανής στοάς.

η. Διάφορα κτίσματα στη μέση της Αγοράς

Σε κάθε αρχαία ελληνική Αγορά υπάρχουν βάθρα με γλυπτά, ψηφίσματα και άλλων ειδών επιγραφές, ναοί, ιεροί περίβολοι, βωμοί και άλλες κατασκευές που αποτελούν μέρος της ολοκληρωμένης εικόνας τους. Η Αγορά της Μεγάλης Πόλης δεν θα αποτελούσε εξαίρεση. Δυστυχώς, τα ευρήματα περιορίζονται σε όσα έχουν έως τώρα περιγραφεί, αλλά και σε μερικά άλλα κτίσματα που θα αναφερθούν στη συνέχεια, εκτός από το πολυάριθμο οικοδομικό υλικό διασπαρμένο σε όλη την έκταση του χώρου της και προερχόμενο από τα κτήριά της.

Κοντά στο κέντρο βρέθηκε ένας **βωμός** τετράγωνος σε κάτοψη, διαστάσεων 4,22x4,22μ. περίπου (εικ. 7, αρ. 12). Αποτελείται από μια σειρά ορθοστατών από κροκαλοπαγείς λίθους. Ίσως ανήκε στο ιερό του Διός Σωτήρος, που αναφέρεται από τον Πausανία (VIII 30, 2). Νοτιοδυτικά του βωμού και κοντά σε αυτόν βρέθηκαν αποσπασματικά θεμέλια μιας άλλης κατασκευής σε σχήμα τόξου, πιθανότατα από μια εξέδρα (ή κρήνη), στην οποία κατέληγε ένας υπόγειος αγωγός νερού (όπως η εξέδρα του Ηρώδη του Αττικού στην Ολυμπία). Πάντως, τα θεμέλια δεν ανήκουν σε βουλευτήριο, όπως είχε υποθέσει ο Richards, ειδικά μετά την ταύτιση του εν λόγω κτηρίου με το κτίσμα στο δυτικό όριο της Αγοράς (εικ. 7, αρ. 13).¹⁷³

Δίπλα στην ανατολική πτέρυγα της Φιλιπείου στοάς και στο δυτικό άκρο των «Αρχείων» και κατά μήκος του δρόμου που περνούσε από το ΒΑ πέρασμα στην Αγορά, βρέθηκαν το 1996 και το 1997 θραύσματα 16 ενεπίγραφων **βάσεων αγαλμάτων**, που ήταν στημένα στο σημείο εκείνο και χρονολογούνται στο διάστημα από τα τέλη του 3^{ου} μέχρι τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., καθώς και θραύσματα άλλων βάσεων συσσωρευμένων σε σωρό κοντά σε μια πύοσχημη βάση (εικ. 9, 33-35). Μερικές από τις βάσεις που βρέθηκαν in situ σε σειρά έφεραν αγάλματα ιππέων, ενώ σε μια άλλη εδραζόταν ίσως, το άγαλμα ενός αθλητή (Αντίοχος Νικασίππυ). Η σειρά των βάσεων αυτών εξαφανίζεται κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα στα ανατολικά, αλλά είναι πιθανό ότι έστριβε και συνέχιζε στα νότια, μπροστά από τη Μυρόπωλιν στοά. Πάντως, δεν έχουν βρεθεί θραύσματα βάσεων μπροστά στο νότιο τμήμα της στοάς αυτής. Ανάμεσα στις πιο σημαντικές που βρέθηκαν στο σωρό

173. Frazer 326.

συγκαταλέγονται: μια βάση για το άγαλμα του Φιλίππου Β΄ με επιγραφή *Φίλιππον Ἀμόντα*, καθώς και υπολείμματα της υπογραφής του καλλιτέχνη, η οποία ίσως βρισκόταν αρχικά στο εσωτερικό της ανατολικής πτέρυγας της Φιλιππείου στοάς και πολυάριθμα θραύσματα (μερικά ενεπίγραφα) από το μνημείο(;) της οικογένειας των Ευδαμιδών (μέλη της οποίας ήταν ο τύραννος Λυδιάδας Ι, ο Αριστοπάμων και ο Λυδιάδας ΙΙ), άγνωστης θέσεως (πιθανότατα μετά το 227 π.Χ.). Χάρη στα νέα ευρήματα έγιναν κάποια βήματα προς την ανασύνθεση της μεγαλοπολιτικής κοινωνίας στη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, καθώς στις επιγραφές εμφανίζονται μερικά ονόματα ιστορικών προσώπων.¹⁷⁴

Τέλος, στη μέση της Αγοράς και κοντά στη Φιλιππείο στοά βρέθηκε κατά τις γερμανικές ανασκαφές ένα κτίσμα, του οποίου οι τοίχοι αποτελούνται από υλικό σε δεύτερη χρήση (εικ. 36). Σε αυτό ακριβώς οφείλεται ο χαρακτηρισμός του από τους Γερμανούς ανασκαφείς ως “**Spolienbau**” (ή “Spolienmauer”). Ο ανατολικός τοίχος έχει μήκος 15,70μ., ο βόρειος 7,50μ. και ο νότιος 10,70μ. Τα spolia ανήκουν σε διάφορες κατηγορίες: βάσεις αγαλμάτων, επιγραφές, σπόνδυλοι δωρικών κίωνων, ένα δωρικό κιονόκρανο, δύο τμήματα δωρικής ζωφόρου με τρίγλυφα και μετόπες, καθώς και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη. Σε μερικά σημεία βρέθηκαν ίχνη συνδετικού υλικού κακής ποιότητας (πράγμα που σημαίνει ότι η κατασκευή δεν έγινε από τους Βρετανούς ανασκαφείς ως αποθήκη). Πολλά από τα κομμάτια του ανατολικού τοίχου είναι ανεπαίσθητα καμπύλα, πράγμα που ίσως σημαίνει ότι το κτήριο, από το οποίο προέρχονται είχε κυκλική μορφή μεγάλων διαστάσεων (εξέδρα, βάση για γλυπτά ή κάτι παρόμοιο). Είναι πιθανό να προέρχονται από την «εξέδρα», που βρίσκεται μερικά μέτρα πιο Α από το Spolienbau. Στο κτίσμα βρέθηκε επίσης, οικοδομικό υλικό προερχόμενο από άλλα κτήρια: οι δωρικοί κίονες πρέπει να ανήκαν στη Φιλιππείο στοά και στο ιερό του Διός Σωτήρος, ενώ ένα τμήμα δωρικής ζωφόρου ίσως προέρχεται από ένα βωμό. Σε αυτό το κομμάτι βρέθηκε μια επιγραφή για τον Σεπτίμιο Σεβήρο, γεγονός που κατεβάζει τη χρονολόγηση της κατασκευής στα 195 με 211 μ.Χ. Ορισμένα από τα αρχιτεκτονικά μέλη πρέπει να προέρχονται από παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Ωστόσο, δεν είναι εξακριβωμένο πότε ακριβώς (στο διάστημα από την ύστερη αρχαιότητα έως τον 19^ο αι. μ.Χ.) κατασκευάστηκε, αλλά

174. *AA* 1998, 444-51.

είναι πιθανή μια χρονολόγηση από τη Φραγκοκρατία και έπειτα (λόγω της κακής ποιότητας της κατασκευής).¹⁷⁵

Οικοδομήματα άγνωστης θέσεως, που αναφέρονται από τον Πausανία

Τα κενά που υπάρχουν στο σχέδιο της Αγοράς συμπληρώνονται με την προσθήκη ορισμένων ακόμα κτισμάτων, τα οποία μνημονεύει ο περιηγητής στα *Ἀρκαδικά* του (VIII 30, 2-10, 31, 1-9). Η περιγραφή του, αν και ανακριβής σε ορισμένα σημεία ως προς την τοποθέτησή τους, εξακολουθεί να είναι πολύτιμη σήμερα. Επιπρόσθετη βοήθεια μας προσφέρει η σχεδιαστική αποκατάσταση της Αγοράς με βάση την περιγραφή του Πausανία από τον E. Curtius (εικ. 37). Παρά το γεγονός ότι είναι λανθασμένη ως προς τη θέση και τη μορφή όσων κτισμάτων έχουν ανασκαφεί πλήρως, αποτελεί έναν χρήσιμο οδηγό για την ταυτότητα και την πιθανή θέση των άγνωστων κτηρίων, όπως και η αποκατάσταση της M. Jost (εικ. 40).

Στο χώρο της Αγοράς λοιπόν, υπήρχε **ιερό του Διός Λυκαίου** μέσα σε λίθινο περίβολο, κλειστό (δηλαδή χωρίς είσοδο) και στις τέσσερις πλευρές (εικ. 38-39). Όλα φαίνονταν από έξω: βωμοί του θεού, δύο τράπεζες με ισομεγέθη αετώματα, μαρμάρινο άγαλμα του Πανός Σινόεντος (η νύμφη Σινόη ήταν τροφός του Πανός). Πράγματι, στις βρετανικές ανασκαφές βρέθηκε βωμός, που πιθανότατα ανήκε στο ιερό. Μπροστά στο τέμενος βρισκόταν χάλκινο άγαλμα του Απόλλωνα, δώρο από τη Φιγάλεια για τον καλλωπισμό της πόλης. Στα δεξιά του Απόλλωνα υπήρχε μικρό άγαλμα της Μητρός των θεών. Στην εποχή του Πausανία ο **ναός της Μητέρας των Θεών** είχε καταστραφεί και το μόνο που είχε μείνει από αυτόν ήταν οι κίονες. Μπροστά στο ναό αυτό σώζονταν ακόμα στην εποχή του τα βάθρα, πάνω στα οποία είχαν στηθεί κάποτε ανδριάντες. Ίσως πρόκειται για τα βάθρα που ήρθαν στο φως στη διάρκεια των γερμανικών ανασκαφών στο βορειοανατολικό τμήμα του ανοιχτού χώρου της Αγοράς. Κοντά στη Φιλίππειο στοά υπήρχε κατεστραμμένος (στα χρόνια του περιηγητή) **ναός του Ακακησίου Ερμή**, από τον οποίο το μόνο που είχε διασωθεί ήταν μια λίθινη χελώνα. Πίσω από το ιερό του Διός Λυκαίου υπήρχε πάνω σε στήλη η προτομή του Πολύβιου, γιου του Λυκόρτα. Αριστερά της προτομής βρισκόταν, σύμφωνα με τον Πausανία, το Βουλευτήριο, το οποίο όμως ταυτίστηκε επιτυχώς με το κτήριο στο δυτικό όριο της Αγοράς. Η **Αριστάνδρειος στοά**

175. *AA* 1995, 126-8, 1996, 282-5.

οικοδομήθηκε από έναν ντόπιο πολίτη, τον Αρίστανδρο και βρισκόταν Δ και πολύ κοντά στο ιερό του Διός Σωτήρος (εικ. 7, αρ. 4).

Στο δυτικό άκρο της Αγοράς (εικ. 7, αρ. 5) υπήρχε **ιερός περίβολος των Μεγάλων Θεών** (Δήμητρα και Κόρη). Την είσοδο κοσμούσαν ανάγλυφο της Αρτέμιδος στη μια πλευρά και του Ασκληπιού και της Υγείας στην άλλη. Τα αγάλματα της Δήμητρας και της Κόρης (την οποία οι Αρκάδες ονόμαζαν Σώτεια) τα κατασκεύασε ο Δαμοφώντας. Ο ίδιος γλύπτης έφτιαξε επίσης, κόρες με ποδήρεις χιτώνες και καλαθίσκους με άνθη στο κεφάλι (ίσως ήταν η Αθηνά και η Άρτεμη, που μαζί με την Περσεφόνη μάζευαν άνθη). Δίπλα στη Δήμητρα υπήρχε άγαλμα του Ηρακλή. Μπροστά στα αγάλματα υπήρχε μια τράπεζα στολισμένη με διάφορα γλυπτά θεών και νυμφών. Μέσα στον περίβολο υπήρχε **ναός του Διός Φιλίου**. Το άγαλμα το κατασκεύασε ο Πολύκλειτος από το Άργος. Πίσω από το ναό αυτό υπήρχε περιτειχισμένο αλσύλλιο δέντρων, του οποίου η είσοδος ήταν απαγορευμένη στους ανθρώπους. Μέσα στον περίβολο υπήρχε ακόμα, **ιερό της Αφροδίτης και των Μεγάλων Θεών(;)** . Μέσα στο ναό βρισκόταν ένα ξόανο της Αφροδίτης, καθώς και ένα ξύλινο άγαλμα του Ερμή (και τα δύο έργα του Δαμοφώντα), ενώ μπροστά στην είσοδο ήταν τοποθετημένα αρχαία ξόανα της Ήρας, του Απόλλωνα και των Μουσών. Μέσα σε ένα οίκημα ήταν στημένοι ανδριάντες του Καλλιγνώτου, του Μέντα, του Σωσιγένους και του Πώλου. Σύμφωνα με την παράδοση, αυτοί πρώτοι καθιέρωσαν στη Μεγάλη Πόλη τη τελετή των Μεγάλων Θεών, τα δρώμενα της οποίας ήταν απομίμηση των Ελευσινίων μυστηρίων. Μέσα στον περίβολο υπήρχαν αγάλματα και άλλων θεών: του Αγήτορος Ερμή, του Απόλλωνα, της Αθηνάς, του Ποσειδώνα, του Σωτήρος Ηλίου και του Ηρακλή. Υπήρχε επίσης, ένα άλλο μεγάλο **ιερό** (μέσα στον περίβολο), όπου τελούσαν τη τελετή των Θεών. Δεξιά του ναού των Μεγάλων Θεών είχε οικοδομηθεί **ιερό της Κόρης**. Τέλος, ο Πausanίας ανέφερε ότι στο δυτικό τμήμα της Αγοράς βρισκόταν το **Γυμνάσιο**.

Η ύπαρξη όλων αυτών των οικοδομημάτων δεν έχει επιβεβαιωθεί προς το παρόν, από τις ανασκαφικές έρευνες και ο Pausanias αποτελεί τη μοναδική πηγή, στην οποία μπορούμε, έστω με κάποιες επιφυλάξεις, να βασιστούμε. Παρόλα αυτά, χάρη στο συνδυασμό αρχαιολογικών ευρημάτων και γραπτών μαρτυριών, κατέστη δυνατή η μερική αποκατάσταση της μορφής της Αγοράς. Η εικόνα ίσως συμπληρωθεί στο μέλλον, με νέες ανασκαφικές έρευνες στο χώρο αυτό πέρα από τη βόρεια όχθη του Ελισσόνα.

5. Δύο από τα λαμπρότερα μνημεία του ελλαδικού χώρου

Η Μεγάλη Πόλη υπήρξε πρωτεύουσα του Κοινού των Αρκάδων, ασχέτως από το γεγονός ότι οι συνελεύσεις του κύριου οργάνου τους, των Μυρίων, πραγματοποιούνταν και σε άλλες αρκαδικές πόλεις (όπως έχει επιβεβαιωθεί για την Τεγέα).¹⁷⁶ Εκεί βρίσκονται δύο από τα πιο αξιόλογα κτίσματα όλου του αρχαίου ελληνικού κόσμου: το Θερσίλειο (χώρος των συναντήσεων των Μυρίων κατά την παραδοσιακή άποψη) και το μεγαλύτερο θέατρο της αρχαίας Ελλάδας. Αυτά τα μνημεία βρίσκονται πολύ κοντά μεταξύ τους, στο νότιο τμήμα της πόλης, που θεωρείται η ομοσπονδιακή πρωτεύουσα (σε αντίθεση με την ίδια την αυτόνομη πόλη, που υποτίθεται ότι βρίσκεται στο βόρειο τμήμα). Τα δύο κτίσματα συνδέονταν στην αρχαιότητα μεταξύ τους με κάποιον τρόπο· στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι η περιγραφή τους και η διερεύνηση αυτής της σχέσης τους. Θα ξεκινήσουμε με την περιγραφή του Θερσιλείου, που προηγείται χρονολογικά.

Θερσίλειο¹⁷⁷

α. Περιγραφή

Το συγκεκριμένο κτήριο ήταν, όπως μπορούμε να δούμε από την κάτοψή του, μια μεγάλη ορθογώνια υπόστυλη αίθουσα (εικ. 41-44). Κατασκευάστηκε στα πρώτα χρόνια ύπαρξης της Μεγάλης Πόλης (370/60-περίπου 338/ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ.).¹⁷⁸ Οι εξωτερικές διαστάσεις της αίθουσας (στους ορθοστάτες) ήταν 66,65μ. Α-Δ και 52,43μ. Β-Ν. Στο νότιο τοίχο ανοιγόταν πρόπυλο διαστάσεων 34,44x7,19μ. (στη κατώτατη βαθμίδα του κρηπιδώματος)¹⁷⁹, που αποτελούσε τη κύρια είσοδο στο κτήριο. Υπήρχαν ωστόσο, από δύο είσοδοι ακόμη σε καθεμία από τις άλλες τρεις

176. Nielsen 479.

177. Frazer 338-45.

178. Πετρονάτης 228.

179. Πετρονάτης 228.

πλευρές του. Το εμβαδόν του έχει υπολογιστεί ότι υπερβαίνει τα 3.251,5 μ². Μέσα στην αίθουσα πρέπει να χωρούσαν 6.000 θεατές καθιστοί ή περίπου 10.000 όρθιοι.

Από τα κατάλοιπα των θεμελίων που έχουν διασωθεί φαίνεται ότι το κατώτερο τμήμα, τουλάχιστον, των τοίχων ήταν κατασκευασμένο από ασβεστόλιθο. Στο πάχος του τοίχου είναι τοποθετημένοι δύο λίθοι σε κάθε σειρά και κατά διαστήματα παρεμβάλλονται και διάτονοι λίθοι. Οι λίθοι του κατώτερου τμήματος που βρισκόταν κάτω από το αρχικό επίπεδο του εδάφους είναι ακατέργαστοι, ενώ αυτοί του εμφανούς τμήματος είναι τέλεια τετραγωνισμένοι (στους αρμούς) και η εξωτερική παρειά τους είναι τραχιά και προεξέχει. Ανάμεσα στα δύο αυτά τμήματα παρεμβάλλεται μια σειρά από πλάκες (δεν αναφέρεται το υλικό κατασκευής τους) και στις τέσσερις πλευρές, η οποία προεξέχει λίγο από την παρειά του τοίχου. Πάνω σε αυτές τις πλάκες εδράζεται μια σειρά ορθοστατών από ασβεστόλιθο (ύψ. 0,86μ.).

Το εσωτερικό του κτηρίου θυμίζει έντονα τη μορφή ενός αρχαίου ελληνικού θεάτρου. Το δάπεδο δεν είναι ομαλό, αλλά κλίνει προς τα κάτω σε τρεις πλευρές (Α, Β και Δ) και καταλήγει σε ένα επίπεδο τετράγωνο τμήμα σχεδόν στη μέση της αίθουσας. Το τετράγωνο αυτό (που θα μπορούσαμε να παραλληλίσουμε με την ορχήστρα) βρίσκεται χαμηλότερα από το υπόλοιπο δάπεδο και απέχει το ίδιο από τον ανατολικό και το δυτικό τοίχο, αλλά βρίσκεται πιο κοντά στο νότιο από ο, τι στο βόρειο τοίχο. Στο νότιο τμήμα της αίθουσας υψώνεται κατά 0,76μ. μια εξέδρα, η οποία αντιστοιχεί προς το προσκήνιο. Στο χώρο ανάμεσα στην εξέδρα και το κεκλιμένο επίπεδο (όπου βρίσκονταν τα καθίσματα) δύο «πάροδοι», δηλαδή διάδρομοι, οδηγούσαν από την «ορχήστρα» στο ΝΑ και το ΝΔ τμήμα των τοίχων, όπου υπήρχε από μια είσοδος.

Το δάπεδο ήταν πιθανότατα, ξύλινο, καθώς δεν έχουν βρεθεί καθόλου ίχνη από πλάκες, που να αποδεικνύουν ότι ήταν λιθόστρωτο. Αυτό φαίνεται επίσης, από μια κατασκευαστική λεπτομέρεια στις βάσεις των κιόνων: μόνο το κατώτερο τμήμα τους είναι ακατέργαστο και προεξέχει ελαφρά, πράγμα που σημαίνει ότι ήταν κατάλληλο για την τοποθέτηση ξύλινου πατώματος (αυτή η κατασκευαστική λεπτομέρεια θα ήταν άχρηστη αν το δάπεδο ήταν από χώμα). Ο Frazer υπέθεσε ότι υπήρχε ξύλινο κεκλιμένο δάπεδο που συγκρατούνταν από τη δέσμη των κιόνων. Ωστόσο, όπως παρατήρησε ο ίδιος, υπάρχουν ενδείξεις για το αντίθετο: κάτω από το στρώμα κεράμων βρέθηκε ένα άλλο στρώμα από θραύσματα λευκού ασβεστόλιθου σχεδόν σε όλη την έκταση του κτηρίου. Τα θραύσματα αυτά μάλλον δεν ανήκαν σε

κίονες που είχαν διασκορπιστεί σε όλη την έκταση του κτηρίου μετά την κατάρρευση της στέγης, αλλά σε λιθόστρωτο δάπεδο.

Εκτός από τα θεμέλια των τοίχων, σώζονται *in situ* πολλές από τις βάσεις των κίωνων. Τα θεμέλια αποτελούνται από δύο τετραγωνισμένους πώρινους λίθους, ενώ οι τετράγωνες βάσεις είναι από ασβεστόλιθο. Από τους κίονες δεν έχει διασωθεί τίποτα, εκτός από ένα κομμάτι ύψ. 1,22μ. και πάχ. 87 εκ., που στηρίζεται πάνω σε τετράγωνη πλάκα και όχι σε βάση. Οι κίονες ήταν τοποθετημένοι σε σειρές παράλληλες μεταξύ τους, αλλά και με τον ανατολικό, το βόρειο και το δυτικό τοίχο, σε σχήμα Π. Σε κάθε πλευρά (με εξαίρεση τη νότια) υπήρχαν από πέντε σειρές κίωνων, που απέχουν το ίδιο μεταξύ τους (περίπου 5,49μ.). Μόνο η εξωτερική σειρά απέχει λίγο περισσότερο από τον τοίχο (5,94μ.). Επίσης, διαφέρουν τα μεταξύονια (των κίωνων κάθε σειράς ξεχωριστά): στη πρώτη σειρά (εξωτερική) είναι 8,84μ., στη δεύτερη 7,01μ., στη τρίτη 5,18μ., στην τέταρτη 6,71μ., και τέλος, στην πέμπτη 8,84μ. Η τελευταία σειρά (πέμπτη) έχει μόνο τέσσερις κίονες, ο καθένας από τους οποίους βρίσκεται σε μια από τις γωνίες του τετραγώνου στη μέση της αίθουσας. Παράλληλα με την προηγούμενη, έχουμε εδώ και μια άλλη διάταξη: οι κίονες είναι τοποθετημένοι σε ακτινωτή διάταξη, όπως οι ακτίνες ενός τροχού, της οποίας το κέντρο βρίσκεται στη μέση του τετραγώνου. Χάρη σε αυτή τη διάταξη δημιουργείται η εντύπωση πολλών διόδων προς το κέντρο. Φαίνεται ότι οι θεατές που κάθονταν γύρω από την «ορχήστρα» έβλεπαν καλά, χωρίς να τους εμποδίζουν οι κίονες. Πιθανότατα στο κέντρο του τετραγώνου στεκόταν ο ομιλητής, ώστε να είναι θεατός και από τις τρεις πλευρές.

Η εξέδρα πρέπει να είχε διαφορετική χρήση. Ίσως εκεί ήταν η θέση μιας επιτροπής ή συμβουλίου, που ήταν επιφορτισμένη με διοικητικές λειτουργίες και προετοίμαζε τα θέματα προς συζήτηση. Μπροστά στην εξέδρα και στις δύο στενές πλευρές της υπήρχαν κίονες, που ανήκουν σε μια μεταγενέστερη οικοδομική φάση (περίπου 338/ύστερος 4^{ος} αι. –τέλος 4^{ου} αι. π.Χ.).¹⁸⁰

Οι κίονες πρέπει να είχαν διαφορετικό ύψος λόγω της κλίσης του εδάφους. Αυτό φαίνεται από το μέγεθος των βάσεων: οι μεγαλύτερες από αυτές βρίσκονται στις εσωτερικές σειρές, επομένως πρέπει να υποβάσταζαν ψηλότερους και συνεπώς, «παχύτερους» κίονες. Στο πάνω μέρος πολλών βάσεων βρέθηκαν δύο μικρές υποδοχές για γόμφους, αντί για μια μεγάλη. Οι πρώτες (με τις δύο υποδοχές) είναι

180. Πετρονώτης 228. Βλ. επίσης, εικ. 42.

μεταγενέστερες. Πολλές από τις παλαιότερες βάσεις επαναχρησιμοποιήθηκαν, όπως φαίνεται από τη δημιουργία δύο υποδοχών δίπλα στη μια κεντρική. Φαίνεται ότι αυτές οι αλλαγές έγιναν στη δεύτερη οικοδομική φάση του κτηρίου. Επίσης, στη τρίτη σειρά κιόνων σε κάθε δεύτερη βάση δε συναντάμε θεμέλια από πωρόλιθο της μορφής που περιγράφηκε, αλλά ένα μόνο κομμάτι από αμυγδαλόλιθο (breccia). Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι βάσεις αισθητικά είναι κατώτερης ποιότητας από τις υπόλοιπες, επομένως είναι μεταγενέστερες. Προφανώς στη φάση II ο αριθμός των κιόνων στη τρίτη σειρά διπλασιάστηκε. Η αιτία πρέπει να ήταν το πολύ μεγάλο μεταξόνιο (10,36μ.). Ίσως η στέγη ήταν ασταθής ή είχε ήδη καταρρεύσει και οι νέοι κίονες προστέθηκαν για να στηρίξουν είτε την υπάρχουσα στέγη είτε μια νέα. Από την εύρεση υποδοχών και σε άλλες βάσεις φαίνεται ότι η στέγη όντως είχε καταρρεύσει συνθλίβοντας πολλούς από τους κίονες. Η ανοικοδόμηση του κτηρίου πρέπει να έγινε στο διάστημα από το 338/ύστερο 4^ο μέχρι το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., σύμφωνα με τον Πετρονώτη ή μέσα στον 3^ο αι. π.Χ., όπως είχε υποθέσει ο Frazer.

Όσο για τη στέγη, τα μοναδικά υπολείμματα είναι ένα στρώμα κεράμων. Πιθανότατα ήταν ξύλινη κεραμωτή, όπως φαίνεται από το αρκετά μεγάλο άνοιγμα μεταξύ των κιόνων. Σύμφωνα με τον Schulz, μετά την προσθήκη και άλλων κιόνων στη τρίτη σειρά και συνεπώς, την ισχυροποίησή της, κατασκευάστηκε πάνω από αυτήν μια υπερυψωμένη στέγη, πιθανόν με παράθυρα, η οποία κάλυπτε το χώρο μέσα στη τρίτη σειρά. Το υπόλοιπο τμήμα της αίθουσας ίσως σκεπαζόταν χαμηλότερα με κεκλιμένη και στις τέσσερις πλευρές στέγη. Ο Bather υπέθεσε ότι η αρχική στέγη (δηλαδή πριν την προσθήκη των μεταγενέστερων κιόνων) θα είχε διαφορετικό σχήμα λόγω του μεγάλου ανοίγματος μεταξύ των κιόνων της τρίτης σειράς. Σύμφωνα με αυτόν, στην πρώτη οικοδομική φάση η εξέδρα στα νότια και το τετράγωνο στη μέση είχαν δική τους στέγη. Η κεντρική στέγη θα στηριζόταν στους τέσσερις κίονες του τετραγώνου, ενώ η στέγη του υπόλοιπου κτηρίου θα έκλινε προς τα μέσα και προς τα κάτω, από τους τοίχους προς το κέντρο σε διαδοχικά επίπεδα (ένα για κάθε σειρά κιόνων). Ανάμεσα στη κεκλιμένη και την κεντρική στέγη θα υπήρχε ένα κενό, από το οποίο τα όμβρια ύδατα θα έπεφταν μέσα σε ένα κυκλικό ή ημικυκλικό αυλάκι γύρω από την «ορχήστρα». Σε καθένα από τα διαδοχικά επίπεδα της κεκλιμένης στέγης θα υπήρχαν παράθυρα. Σε ένα κεραμίδι που βρέθηκε ανάμεσα στη τρίτη και τη τέταρτη σειρά κιόνων, είναι χαραγμένη η επιγραφή: «ΟΣΙΟΙΤΕΤΑΡΤΟΥ», που μπορεί να σημαίνει: «δημόσιοι κέραμοι της τέταρτης σειράς της στέγης». Η θεωρία αυτή είναι

αρκετά ενδιαφέρουσα, αλλά ένα σημείο παραμένει αδιευκρίνιστο: όντως είχε βρεθεί αυλάκι γύρω από το τετράγωνο επίπεδο ή έτσι υπέθεσε ο Bather;

Στα νότια προεξείχε, όπως αναφέρθηκε ήδη, ένα πρόπυλο (εικ. 48). Τα θεμέλια και οι κατώτερες βαθμίδες βρίσκονται ακόμα *in situ*. Τα θεμέλια αποτελούνται από τετραγωνισμένους πώρινους λίθους και πλάκες από ασβεστόλιθο πάνω από αυτούς. Στη συνέχεια, πάνω στις πλάκες εδράζονταν δύο βαθμίδες, οι οποίες οδηγούσαν στο εσωτερικό. Αργότερα προστέθηκαν μπροστά από αυτές άλλες τρεις, που εκτείνονται μόνο στο μέτωπο του πρόπυλου και όχι στις πλαϊνές πλευρές του. Όλες οι βαθμίδες αποτελούνται από λευκό ασβεστόλιθο, ενώ η κιονοστοιχία από πωρόλιθο επιχρισμένο με κονίαμα. Μπροστά υπήρχαν 14 δωρικοί κίονες και στις στενές πλευρές πιθανότατα, από δύο (μαζί με τους γωνιακούς). Το ύψος των κίωνων έχει υπολογιστεί σε 6 ή 6½ διαμέτρους ή περίπου 6,1μ. Το ύψος των κίωνων μαζί με το θριγκό πρέπει να ήταν περίπου 7,62μ. Το αρχιτεκτονικό στυλ του πρόπυλου ανήκει στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. Πάνω από τη δωρική ζωφόρο υπήρχε αέτωμα, του οποίου το τύμπανο κοιτούσε προς το θέατρο. Στον πίσω τοίχο του πρόπυλου (νότιος τοίχος Θερσιλείου) υπήρχαν τρεις θύρες (στη φάση II), που οδηγούσαν στο εσωτερικό της αίθουσας. Η κεντρική ήταν μεγαλύτερη από τις δύο πλαϊνές, όπως φαίνεται από τα ίχνη από κατώφλια. Στην πρώτη φάση δεν υπήρχε τοίχος πίσω, αλλά πέντε ανοίγματα που χωρίζονταν από τέσσερις κίονες (αυτοί βρίσκονταν ακριβώς απέναντι από τους κίονες της σειράς μπροστά στην εξέδρα), όπως φαίνεται από τα θεμέλια που έχουν βρεθεί. Ο οπίσθιος τοίχος είναι μεταγενέστερος, όπως δείχνει η απρόσεκτη οικοδόμησή του και η χρήση συνδέσμων διαφορετικού σχήματος (Π) από το συνηθισμένο. Επίσης, σύνδεσμοι σχήματος Π χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή των νέων βαθμίδων.

Το δάπεδο του προστώου πρέπει να ήταν ξύλινο, όπως φαίνεται από τις ακόλουθες ενδείξεις. Στο εσωτερικό του προστώου και σε βάθος 1,50μ. από το στυλοβάτη βρέθηκαν τρεις λίθοι λαξευμένοι με περίεργο τρόπο. Αυτοί οι λίθοι ίσως είχαν χρησιμοποιηθεί για να υποβαστάζουν τη σκηνή του θεάτρου. Ο χώρος στο εσωτερικό του προστώου πιθανότατα δεν ήταν γεμισμένος με χώμα και θα μπορούσε να είχε χρησιμεύσει ως αποθηκευτικός χώρος. Αν ήταν κοίλος, το δάπεδο της κιονοστοιχίας (στο επίπεδο του στυλοβάτη) πρέπει να ήταν ξύλινο και όχι λίθινο, λόγω του μεγάλου ανοίγματος (περίπου 6μ.). Επίσης, στα θεμέλια των εντοιχισμένων στον οπίσθιο τοίχο κίωνων βρέθηκαν μεγάλες ορθογώνιες οπές (διαστάσεων περίπου 20,32x12,7 εκ.), προσανατολισμένες προς τα νότια, προς το προστώο και βρίσκονται

στο ίδιο βάθος με τη δεύτερη βαθμίδα. Είναι πιθανό ότι σε αυτές στηρίζονταν οι ξύλινες δοκοί του πατώματος. Πάνω στις δοκούς ίσως ήταν τοποθετημένες άλλες σανίδες ή λίθινες πλάκες, που θα έφταναν μέχρι το επίπεδο του στυλοβάτη. Η συγκεκριμένη θεωρία είναι αρκετά ενδιαφέρουσα, αλλά ο Frazer δεν διευκρινίζει πουθενά στο κείμενο αν έχουν βρεθεί είσοδοι στο εσωτερικό του προστώου, στη περίπτωση που πιθανώς χρησίμευε ως αποθηκευτικός χώρος.

β. Χρήση και χρονολόγηση εγκατάλειψης

Η παραδοσιακή αντίληψη για τη χρήση του Θερσιλείου είναι αυτή της συγκέντρωσης των Μυρίων. Σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές, μια τόσο μεγάλη αίθουσα ήταν κατάλληλη για τις συνελεύσεις του κύριου οργάνου της Αρκαδικής Ομοσπονδίας. Το ρόλο αυτό του κτηρίου αμφισβητεί ο Τσιόλης στην σχετική μελέτη του,¹⁸¹ ειδικά μετά την ανακάλυψη ότι οι Μύριοι είχαν συναντηθεί μία φορά στη Τεγέα¹⁸² και το γεγονός ότι οι συνελεύσεις τους γίνονταν μία ή δύο φορές το χρόνο. Ο ερευνητής αναρωτιέται αν χρησιμοποιούσαν καθόλου το κτήριο, όταν δε γίνονταν οι συναντήσεις των Μυρίων. Όσον αφορά στη μαρτυρία του Πανσανία για τη χρήση του κτηρίου (ως έδρας των Μυρίων), ο Τσιόλης επισημαίνει ότι ο περιηγητής έζησε στο 2^ο αι. μ.Χ., δηλαδή πολλά χρόνια μετά την ύπαρξη του Αρκαδικού Κοινού και μπορούσε να είχε αναφέρει στο έργο του μόνο μια από τις διαφορετικές χρήσεις του κτηρίου. Μια από τις χρήσεις του ήταν, κατά τη γνώμη του, αυτή των συγκεντρώσεων των πολιτών της Μεγάλης Πόλεως με σκοπό τη λήψη αποφάσεων (όπως η Πνύκα στην Αθήνα) πριν την οικοδόμηση του θεάτρου, αλλά και όταν ο καιρός δεν ήταν καλός. Την υπόθεσή του ενισχύει το γεγονός ότι η πόλη ήταν δημοκρατική και χρειαζόταν φυσικά, ένα μέρος για τις συγκεντρώσεις των πολιτών. Όταν συνέρχονταν οι Μύριοι, η Μεγάλη Πόλη (όπως εξάλλου και η Τεγέα) μπορούσε να τους παραχωρεί το κτήριο για όσο διάστημα το χρειαζόνταν. Τον υπόλοιπο καιρό ήταν στη διάθεση των ίδιων των πολιτών.¹⁸³

Η υπόθεση αυτή έρχεται σε αντίθεση με τη θεωρία του Bury ότι στο βόρειο τμήμα της πόλης βρίσκονταν τα διοικητικά της κτήρια και στο νότιο οι εγκαταστάσεις της Αρκαδικής Ομοσπονδίας. Σύμφωνα με τον Τσιόλη, το Θερσίλειο (που βρίσκεται στο νότιο τμήμα) δεν ήταν στα χέρια του Κοινού, αλλά των ίδιων των

181. Tsiolis V., El "Thersilion" de Megalópolis: funciones y cronología, *Gerion* 13 (1995) 47-68.

182. IG V 2,1. Ξεν. Έλλ. VII 4, 36.

183. Tsiolis 51-4.

πολιτών της Μεγάλης Πόλεως. Εξάλλου, αυτή η ταξινόμηση του χώρου, κατά τον μελετητή, δεν έχει εντοπιστεί σε καμία άλλη αρχαία ελληνική πόλη. Ο ίδιος τονίζει ότι το Θερσίλειο βρίσκεται στο κέντρο της πόλης και έχει στενή σχέση όχι μόνο με το θέατρο, αλλά και με τα άλλα κτήρια της Αγοράς. Το μέγεθός τους είναι εξίσου ανάλογο και θα μπορούσαν να αποτελούν ένα σύνολο.¹⁸⁴ Ένα άλλο σημείο που πρέπει να προσέξουμε είναι η διάλυση του Κοινού. Σύμφωνα με την παραδοσιακή άποψη, αυτό διαλύθηκε μετά από διαταγή του Μεγάλου Αλεξάνδρου το 324. Οι περισσότεροι ερευνητές δέχονται ότι μετά τη διάλυσή του το Θερσίλειο πέρασε στα χέρια των πολιτών της Μεγάλης Πόλεως. Ωστόσο, δεν αποκλείεται η πιθανότητα να χρησιμοποιούνταν το κτήριο από τους πολίτες ήδη πριν από τη διάλυση της Ομοσπονδίας.¹⁸⁵

Ο Τσιόλης δεν προτείνει μόνο πολλαπλές χρήσεις για το κτήριο, αλλά και μεταθέτει τη χρονολόγηση εγκατάλειψής του μετά το 222 π.Χ. (παραδοσιακή άποψη). Το κτήριο καταστράφηκε στην επιδρομή του Κλεομένη και υποτίθεται ότι δεν ξανακατασκευάστηκε λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων, αλλά και επειδή δεν υπήρχαν πια οι Μύριοι. Όσο για το τελευταίο, ο μελετητής υποστήριξε ότι εάν το Θερσίλειο είχε μια μόνο χρήση, αυτή της έδρας των Μυρίων, τότε θα είχε εγκαταλειφθεί ήδη μετά τη διάλυσή τους το 324 π.Χ. Ωστόσο, το κτήριο είχε χρησιμοποιηθεί από τους πολίτες της Μεγάλης Πόλεως στο διάστημα από το 324 έως το 223. Ο Τσιόλης πιστεύει ότι ένα τόσο μεγάλο κτήριο θα ήταν χρήσιμο για τη πόλη, ακόμα και μετά τη λεηλασία της από τον Κλεομένη. Επίσης, το επιχείρημα της οικονομικής δυσπραγίας δεν ευσταθεί: στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. η πόλη γνώρισε μια άνθηση και είχε, σύμφωνα με τις πηγές, μια σημαντική θέση στην Αχαϊκή Συμπολιτεία (στην εποχή του Φλαμίνιου).¹⁸⁶ Επίσης, είχε μεγάλο πληθυσμό, όπως φαίνεται από τον αρκετά μεγάλο αριθμό των νομογράφων της Αχαϊκής Συμπολιτείας, που κατάγονταν από τη Μεγάλη Πόλη (δεδομένου ότι ο αριθμός των νομογράφων ήταν ανάλογος με τον πληθυσμό καθεμίας από τις πόλεις-μέλη). Στη συνέχεια, πολλές από τις συναντήσεις της Συμπολιτείας έγιναν στην ίδια τη Μεγάλη Πόλη.¹⁸⁷ Άλλες ενδείξεις για την οικονομική ανάκαμψή της είναι οι ακόλουθες: μετά το 222 ξανακατασκεύασε τα τείχη της, τα οποία είχε κατεδαφίσει ο Κλεομένης και ανακαίνισε διάφορα κτήρια (όπως η Φιλίππειος στοά και το ιερό του Διός Σωτήρος),

184. Tsiolis 55-6.

185. Tsiolis 56-7.

186. Πολύβ. II 44, 5. Στράβ. VIII 7, 3. Πaus. VIII 27, 12.

187. Τίτος Λίβιος XXXVIII 30, 1-6.

σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα και τις αρχαίες πηγές.¹⁸⁸ Εκείνη την εποχή εδραιώθηκαν νέες λατρείες στη πόλη, όπως η ελευσινιακή και διάφορες αιγυπτιακές, και συνεπώς, κατασκευάστηκαν νέα ιερά και ναοί¹⁸⁹ και ανακαινίστηκε το ιερό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα. Ο οικοδομικός οργανισμός που παρατηρείται την εποχή αυτή οφείλεται στη χρηματοδότηση από την Αchaϊκή Συμπολιτεία¹⁹⁰ και από ξένους βασιλείς.¹⁹¹ Επίσης, η Μεγάλη Πόλη απέκτησε μέρος των λαφύρων από τη νίκη της Συμπολιτείας επί της Σπάρτης το 186 π.Χ. Εφόσον λοιπόν η πόλη ήταν σε θέση να προχωρήσει σε ανακαινίσεις πολλών κτηρίων της, μπορούσε να κάνει το ίδιο και για το Θερσίλειο.¹⁹²

Υπάρχει ακόμα μια αρχαιολογική μαρτυρία τόσο για τις πολλαπλές χρήσεις του κτηρίου όσο και για τη χρονολόγηση εγκατάλειψής του. Στο στρώμα κεραμιδιών βρέθηκαν ορισμένες επιγραφές με το όνομα ενός αγωνοθέτη και δίπλα του, τη λέξη *δαμόσιοι*. Οι αγωνοθέτες ήταν δημόσιοι άρχοντες επιφορτισμένοι με την οργάνωση αγώνων για την πόλη και τη συντήρηση των εγκαταστάσεων, όπου πραγματοποιούνταν οι αγώνες αυτοί. Οι αγωνοθέτες αναφέρονται σε επιγραφές που σχετίζονται με το θέατρο¹⁹³ και τις γιορτές των Λυκαίων και Καισαρείων.¹⁹⁴ Φαίνεται ότι τα κεραμίδια του Θερσιλείου αγοράστηκαν από τους αγωνοθέτες και κατ' επέκταση, ότι στο συγκεκριμένο κτήριο γίνονταν αγώνες. Ο Τσιόλης πιστεύει ότι το Θερσίλειο χρησίμευε και ως ωδείο, καθώς μοιάζει πολύ σε κάτοψη με το Ωδείο του Περικλή στην Αθήνα. Υποστήριξε επίσης, ότι μοιάζει και με τη Σκιά στη Σπάρτη (οικοδόμημα με διπλή λειτουργία, αυτή του εκκλησιαστηρίου της πόλης και του χώρου διεξαγωγής συναυλιών). Ωστόσο, αν και δεν έχει βρεθεί, πιθανολογείται ότι η Σκιά ήταν κυκλικό οικοδόμημα. Ίσως το Θερσίλειο είχε μια πολύ καλή ακουστική. Σύμφωνα εξάλλου, με τους αρχαίους συγγραφείς, η μουσική ήταν αναπόσπαστο μέρος της παιδείας των Αρκάδων.¹⁹⁵

Σε μερικές από τις επιγραφές των κεραμιδιών συναντάμε επίσης, τη συντομογραφία BIB ως αγωνοθέτη. Ίσως πρόκειται για τα τρία πρώτα γράμματα του λατινικού ονόματος Βίβιος (VIBIUS στα λατινικά). Αυτός ο Βίβιος ήταν δημόσιος

188. Τίτος Λίβιος XXXVIII 34, 7. Πετρονώτης 227.

189. Πaus. VIII 31, 1-9.

190. Κόντος Κούρτιος VI 1, 20.

191. Τίτος Λίβιος XLI 20, 6. Πολύβ. XXII 7 κ.ε.

192. Tsiolis 58-61.

193. IG V 2, 450, 453.

194. IG V 2, 463.

195. Διον. Ώλ. I 33. Πλούτ. *Περί μουσικής*, 328-330. Πολύβ. IV 20, 4-12 και 21, 3-4.

άρχοντας της πόλης. Γνωρίζουμε ότι οι πρώτοι Λατίνοι εγκαταστάθηκαν στη Μεγάλη Πόλη μετά το 69 π.Χ. Υπάρχουν και άλλα στοιχεία για τη χρησιμοποίηση του Θερσίλειου μετά το 223. Η γραπτή μαρτυρία για μια στοά που ανακατασκευάστηκε από τον Φίλοποιμένα στα 189 π.Χ. ίσως αναφέρεται στο Θερσίλειο, που μοιάζει με στοά.¹⁹⁶ Επίσης, ο οπίσθιος τοίχος του πρόπυλου κατασκευάστηκε, όπως έχουμε ήδη δει, σε μια μεταγενέστερη οικοδομική φάση του κτηρίου. Με βάση τη χρήση συνδέσμων σχήματος Π στους λίθους, ο τοίχος μπορεί να χρονολογηθεί στο διάστημα από τον 4^ο έως τον 2^ο αι. π.Χ. Τέλος, οι βαθμίδες της δυτικής εισόδου στο κτήριο (εικ. 47) αποτελούνται από υλικό σε δεύτερη χρήση. Δε γνωρίζουμε την προέλευση του υλικού αυτού, αλλά είναι πιθανό να ανήκε αρχικά σε κτήρια που καταστράφηκαν στη διάρκεια της λεηλασίας του Κλεομένη. Ίσως οι βαθμίδες αυτές κατασκευάστηκαν μετά το 223 π.Χ. Με βάση και τα ευρήματα ενεπίγραφων κεραμιδιών από τη στέγη του Θερσίλειου, είναι πιθανό το οικοδόμημα να ήταν σε χρήση μέχρι τον 1^ο αι. π.Χ. ή 1^ο αι. μ.Χ.¹⁹⁷

Θέατρο

Δίπλα στο Θερσίλειο στη νότια πλευρά βρίσκεται το μεγαλύτερο θέατρο της αρχαίας Ελλάδας (με διάμετρο 129,5μ.),¹⁹⁸ ένα οικοδόμημα που διαθέτει ορισμένα ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά στοιχεία. Στην κάτοψή του δε διαφέρει καθόλου από τα άλλα θέατρα: αποτελείται από το κοίλο, την ορχήστρα και μια «σκηνή», που δεν είναι άλλη από το πρόπυλο του Θερσίλειου (εικ. 41-46,53). Το κοίλο κτίστηκε στη φυσική πλαγιά ενός λόφου, αλλά επεκτάθηκε περισσότερο με την κατασκευή αναχωμάτων πάνω στο λόφο αυτό και συγκρατούνταν στα άκρα από ισχυρά αναλήμματα (εικ. 49).¹⁹⁹ Τα αναλήμματα αυτά δε συνεχίζονταν γύρω από το κοίλο, ώστε να συγκρατήσουν τα τεχνητά αναχώματα. Κάτι τέτοιο δεν ήταν απαραίτητο, καθώς τα αναχώματα και η πλαγιά του λόφου χαμήλωναν σταδιακά.²⁰⁰ Και τα δύο αναλήμματα κατέληγαν σε δύο βάθρα από ασβεστόλιθο στην άκρη της ορχήστρας (εικ. 50, 52).²⁰¹

Ο ανατολικός αναλημματικός τοίχος σώζεται σε ύψος 7,25-8,70μ. και αποτελείται από ντόπιο κροκαλοπαγή λίθο (εικ. 49). Το δυτικό ανάλημα διατηρείται σε ύψος 6,65-9,50μ. και αποτελείται από δύο τοίχους κατασκευασμένους από

196. Τίτος Λίβιος XXXVIII 34, 7. Πλούτ. *Φιλ.* 16, 4.

197. Tsiolis 62-7.

198. Πετρονώτης 229.

199. Frazer 330.

200. Frazer 331.

201. Frazer 331, 332.

κροκαλοπαγή λίθο ο εξωτερικός και ασβεστόλιθο ο εσωτερικός. Το ανατολικό ανάλημμα σώζεται σε μήκος πάνω από 65μ. και έχει κατεύθυνση Δ/ΒΔ-Α/ΝΑ. Ο μετωπιαίος τοίχος εδράζεται απευθείας στο φυσικό έδαφος και το βάθος της θεμελίωσης αυξάνεται προς τα δυτικά. Ο τοίχος αυτός κτίστηκε σύμφωνα με το ορθογώνιο ισόδομο σύστημα. Ανά δύο στρώσεις παρεμβάλλεται ένας διάτονος λίθος μεταξύ των δρομικών. Επίσης, στον τοίχο αυτό συναντάμε το «έμπλεκτον» (σύστημα δόμησης που πρωτοεμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. σε οχυρωματικά έργα). Οι λίθοι συνδέονται μεταξύ τους με τóρμους πελεκίνων (δεν έχουν βρεθεί ίχνη συνδέσμων, οι οποίοι ίσως ήταν από ξύλο). Το ανατολικό ανάλημμα τοποθετείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., ως προς τη δομή και την όψη του.²⁰² Το ανατολικό τμήμα του σωζόμενου αναλήμματος (πάχους 0,60μ.) φέρει αντηρίδες (σε μήκος 19μ.), οι οποίες απέχουν μεταξύ τους 3,20μ. και βρίσκονται εναλλάξ στην εξωτερική και εσωτερική παρειά. Όσο προχωράμε προς τα Δ, ο τοίχος γίνεται διπλός και έχει μήκος 12,40μ. και πάχος 4μ. Ο εσωτερικός τοίχος είναι παράλληλος προς τον μετωπιαίο και απέχει από αυτόν 2,50μ. Φαίνεται ότι στο σημείο αυτό είναι μεγαλύτερη η πίεση που δέχεται το ανάλημμα από το γήλοφο. Ωστόσο, σύμφωνα με το Frazer, στο σημείο αυτό υπήρχε δυνατότητα πρόσβασης στο κοίλο μέσω κεκλιμένου επιπέδου από την ανατολική πάροδο. Στον εξωτερικό τοίχο (και πιο συγκεκριμένα, σε απόσταση 29μ. περίπου από το ανατολικό βάθρο και σε ύψος 7,62μ. από το επίπεδο της ορχήστρας) βρέθηκε στις βρετανικές ανασκαφές θραύσμα καταφλιού από λευκό ασβεστόλιθο. Είναι πιθανό ότι σε αυτό το σημείο υπήρχε (χαμηλότερο) διάζωμα, που διέτρεχε όλο το κοίλο και ότι η πρόσβαση στις θέσεις των θεατών ήταν εφικτή μέσω μιας κλίμακας ή κεκλιμένου επιπέδου από έξω (από τη πάροδο). Στο ανατολικό τμήμα του τοίχου (με τις αντηρίδες εναλλάξ εσωτερικά και εξωτερικά) ο Frazer είδε αρκετά ίχνη ενός εσωτερικού τοίχου και υπέθεσε ότι στο σημείο αυτό είτε θα υπήρχε είσοδος σε ένα άλλο διάζωμα, με πρόσβαση από τη πίσω πλευρά του κοίλου είτε θα ήταν μεγάλη η ανάγκη ενίσχυσης του εξωτερικού τοίχου.²⁰³ Στο μεσαίο τμήμα του αναλήμματος παρεμβάλλονται σε διαστήματα των 3,20μ. εγκάρσια τοιχάρια ανάμεσα στους δύο τοίχους, σχηματίζοντας έτσι διάχωρα, τα οποία γεμίστηκαν με χώμα. Ο εσωτερικός τοίχος, που είναι ορατός (λόγω κατάρρευσης), έχει ίδια δομή με τον εξωτερικό. Το υπόλοιπο τμήμα του αναλήμματος είναι αρκετά ασταθές και για το λόγο αυτό δεν έχει ερευνηθεί ακόμα.

202. *AA* 51 (1996), Χρονικά Β'1, 141.

203. Frazer 331.

Στη τομή IV (εικ. 49) ήρθαν στο φως οι εσωτερικοί τοίχοι ενός ορθογώνιου πύργου, οι οποίοι είναι κατασκευασμένοι από κροκαλοπαγείς λιθόπλινθους και έχουν στη κάτοψη το σχήμα σταυρού. Πρόκειται για μια ισχυρή υπόγεια αντηρίδα, για τη καλύτερη στήριξη του αναλήμματος. Πρέπει να κατασκευάστηκε λίγο αργότερα και πιο συγκεκριμένα, στο διάστημα από το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} έως τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁰⁴

Το δυτικό ανάλημμα αποτελούνταν στη πρώτη οικοδομική φάση από δύο τοίχους παράλληλους μεταξύ τους (αργότερα, το δυτικό τμήμα του εξωτερικού τοίχου αντικαταστάθηκε από το νότιο τοίχο της «σκηνοθήκης»). Ο μετωπιαίος τοίχος είναι κατασκευασμένος κατά το ορθογώνιο ισόδομο σύστημα. Αργότερα, στο χώρο της δυτικής παρόδου κατασκευάστηκε η *σκανοθήκη*, ένα μεγάλο ορθογώνιο κτίσμα. Ο εσωτερικός τοίχος του αναλήμματος απέχει 2,80μ. από τον εξωτερικό, έχει μήκος 25,50μ. και είναι κατασκευασμένος σύμφωνα με το ορθογώνιο ισόδομο σύστημα, με λίθους εναλλάξ διάτονους. Στο δυτικό άκρο του βρέθηκε μικρός κάθετος τοίχος σωζόμενου μήκους 4μ., κτισμένος κατά το ισόδομο σύστημα.²⁰⁵ Το συνολικό πάχος του διπλού τοίχου είναι 5,50μ.²⁰⁶ Σύμφωνα με το Frazer, ανάμεσα στους δύο τοίχους και δίπλα στη μεταγενέστερη «σκηνοθήκη», υπήρχε μια κλίμακα ή κεκλιμένο επίπεδο, που οδηγούσε στο χαμηλότερο διάζωμα, όπως και στον ανατολικό αναλημματικό τοίχο.²⁰⁷

Το κοίλο (όπως και η ορχήστρα) έχει κυκλική κάτοψη και μάλιστα, φαίνεται ότι το θέατρο είναι ένα από τα πρώτα μνημεία στον ελλαδικό χώρο με τέτοια κάτοψη.²⁰⁸ Τα λίθινα έδρανα έχουν εξαφανιστεί στο μεγαλύτερο μέρος τους, εκτός από τις πρώτες σειρές (έχουν διασωθεί κατάλοιπά τους μέχρι και τη δωδέκατη σειρά) και φυσικά, τους θρόνους περιμετρικά της ορχήστρας (εικ. 50-52). Οκτώ κλίμακες διαιρούσαν τα έδρανα σε εννέα κερκίδες. Άλλες δύο κλίμακες υπήρχαν, επίσης, δίπλα σε κάθε αναλημματικό τοίχο. Στο ανώτερο τμήμα του κοίλου (πάνω από το ψηλότερο διάζωμα) ο αριθμός των κερκίδων πρέπει να ήταν σχεδόν διπλάσιος, όπως συνηθιζόταν στα αρχαία ελληνικά θέατρα. Το κοίλο θα χωριζόταν επίσης, σε τρία τμήματα από δύο διαζώματα. Από τις ενδείξεις στα δύο αναλήμματα, φαίνεται ότι το ψηλότερο διάζωμα απείχε 30,48μ. από την άκρη της ορχήστρας και βρισκόταν σε

204. *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά Β'1, 137-9, 141.

205. *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά Β'1, 149.

206. *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά Β'1, 139-40.

207. Frazer 333.

208. *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά Β'1, 141.

ύψος 16,76μ. από το επίπεδό της. Το χαμηλότερο πρέπει να απείχε 15,24μ. και να βρισκόταν σε ύψος 7,62μ. από το επίπεδο της ορχήστρας. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς των Gardner και Loring, η κορυφή του κοίλου απείχε 45,72μ. από την ορχήστρα. Αντίθετα, ο Schulz υπέθεσε ότι το ανώτερο τμήμα του κοίλου (πάνω από το ψηλότερο διάζωμα) περιελάμβανε λιγότερες σειρές καθισμάτων από τα άλλα δύο (21 στο πρώτο τμήμα, δηλαδή κάτω από το χαμηλότερο διάζωμα, 20 ανάμεσα στα δύο διαζώματα και τέλος, 15 στο ανώτερο τμήμα). Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του, το θέατρο είχε χωρητικότητα 19.700 θεατές, σε αντίθεση με τους Gardner και Loring, που υπολόγισαν έναν αριθμό 17.000 ατόμων. Ο Πετρονώτης υπολόγισε ότι ο αριθμός των σειρών (με εξαίρεση αυτή των τιμητικών θέσεων) θα ήταν 55-59 και ότι το θέατρο θα χωρούσε 17.000-21.000 άτομα.²⁰⁹ Τα έδρανα αποτελούνται από μια πλάκα από ασβεστόλιθο ή κροκαλοπαγή λίθο που καλύπτει όλο το πλάτος της σειράς, καθώς και από ένα θρανίο από ασβεστόλιθο πάνω στην πλάκα.

Περιμετρικά της ορχήστρας βρίσκονται εννέα θρόνοι (ένας μπροστά από κάθε κερκίδα), δηλαδή τιμητικές θέσεις που προορίζονταν για τους επίσημους (*προεδρία*). Όλοι είναι κατασκευασμένοι από ασβεστόλιθο (εικ. 51-52). Οι δύο γωνιακοί αυξήθηκαν αργότερα σε μήκος κατά 1,52μ. από τους υπόλοιπους, με την προσθήκη ενός ακόμα κομματιού ασβεστόλιθου.²¹⁰ Οκτώ από τους θρόνους αυτούς έφεραν επιγραφές στο ερεισίνωτο, οι οποίες εντάσσονται σε δύο κατηγορίες: οι πρώτες (συνολικά τρεις) αναφέρονται στον αναθέτη των θρόνων (*Ἀντίοχος ἄγωνοθετήσας ἀνέθηκε το(ῶ)ς θρόνο(υ)ς πάντας καὶ τὸν ὀχετόν*). Πιθανότατα, ο αναθέτης ήταν ο Αντίοχος από το Λέπρεον, που κέρδισε το *παγκράτιον* στην Ολυμπία και που εκπροσώπησε το Αρκαδικό Κοινό σε μια πρεσβεία που εστάλη στα Σούσα το 367 π.Χ. Αυτός ο Αντίοχος έδρασε μέχρι το 330 π.Χ.²¹¹ Σύμφωνα με τον Πετρονώτη όμως, οι θρόνοι και ο οχετός πρέπει να κατασκευάστηκαν λίγο αργότερα (τέλος 4^{ου} αι. -260 π.Χ.).²¹² Οι υπόλοιπες επιγραφές αναφέρουν τα ονόματα των μεγαλοπολιτικών φυλών και υποδιαιρούνται σε δύο κατηγορίες: οι πρωιμότερες (*Αρκαδία, Απολλωνία, Παναθηναία, Ηράκλεια, Πάνια, Ηραία* ή *Λύκαια*) είναι σκαλισμένες στο πίσω μέρος του ερεισίνωτου και τοποθετούνται πιθανώς, στο 3^ο αι. π.Χ., ενώ οι μεταγενέστερες (*Μαιναλία, Λύκαια, Παρρασία, Πάνια, Απολλωνία*) είναι σκαλισμένες στο μπροστινό μέρος του ερεισίνωτου, αντικατέστησαν τα ονόματα των

209. Πετρονώτης 229.

210. Frazer 333-5.

211. Βλ. *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά Β'1, 141.

212. Πετρονώτης 230.

προηγούμενων φυλών και ανήκουν στα ρωμαϊκά χρόνια. Φαίνεται ότι τα ονόματα των φυλών αντιστοιχούσαν σε συγκεκριμένες κερκίδες.²¹³

Οι θρόνοι δεν υπήρχαν εξαρχής στο θέατρο, αλλά αποτελούν μεταγενέστερη προσθήκη. Αυτό φαίνεται τόσο από τις αναθηματικές επιγραφές όσο και από τη θέση τοποθέτησής τους (πολύ κοντά στην ορχήστρα). Επίσης, είναι πιθανό ότι ο διάδρομος πίσω από τη σειρά των θρόνων, ο οποίος βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με τα βήθρα, αποτελούσε το αρχικό όριο της ορχήστρας. Αν ήταν έτσι, τότε το επίπεδο της ορχήστρας πρέπει να ήταν ψηλότερο κατά 38 εκ.²¹⁴

Μπροστά στη σειρά των επίσημων θέσεων βρίσκεται ένας οχετός, που περιβάλλει την ορχήστρα και ανατέθηκε από τον Αντίοχο. Έχει πλάτος 50,8 εκ. και βρίσκεται σε βάθος 30,48 εκ. Κάτω από τους θρόνους υπήρχαν άλλα μικρότερα αυλάκια, που μετέφεραν νερό από μια πηγή, που σύμφωνα με τον Πausανία βρισκόταν κάτω από τις θέσεις του κοίλου.²¹⁵ Βόρεια του ανατολικού αναλήμματος βρέθηκε τμήμα πήλινου αγωγού μήκους 13μ., ο οποίος μάλλον κατέληγε στον οχετό της ορχήστρας, καθώς έχει κλίση προς τα Δ. Βόρεια του προηγούμενου αγωγού και σε απόσταση 2,50μ. από αυτόν βρέθηκε άλλος πήλινος αγωγός, ο οποίος κατέληγε στον αγωγό 1. Είναι πιθανό ότι μέσω των αγωγών αυτών το νερό μεταφερόταν στον οχετό της ορχήστρας.²¹⁶ Η ίδια η ορχήστρα ήταν ημικυκλική και είχε διάμετρο 30,21μ. (η μεγαλύτερη διάμετρος αρχαίου ελληνικού θεάτρου που έχει εντοπιστεί ποτέ).²¹⁷ Στην ανατολική και τη δυτική άκρη της βρέθηκαν δύο βήθρα αγαμάτων, τα οποία πιθανότατα, μεταφέρθηκαν εκεί σε κάποια μεταγενέστερη φάση. Στο δυτικό βήθρο πρέπει να εδραζόταν κάποτε το άγαλμα του Διονύσου, σύμφωνα με την επιγραφή που φέρει.²¹⁸

Το θέατρο της Μεγάλης Πόλεως διέθετε μια πάροδο μόνο, την ανατολική, μετά την οικοδόμηση της «σκηνοθήκης» στη θέση της δυτικής παρόδου. Δεν έχουν βρεθεί ίχνη θύρας στην αρχή της ανατολικής παρόδου. Η «σκηνοθήκη» είναι κατασκευασμένη από κροκαλοπαγείς γωνιόλιθους και εδράζεται απευθείας στο φυσικό έδαφος χωρίς υποθεμελίωση. Το μήκος της είναι 35,36μ. και το πλάτος της 8,23μ. Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος ήταν επενδεδυμένοι με ασβεστοκονίαμα. Στο εσωτερικό του κτίσματος βρέθηκε μια χαμηλή κατασκευή από ασβεστολιθικές

213. Frazer 335-6.

214. Frazer 336.

215. Πaus. VIII 32, 1.

216. *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά Β'1, 140-1.

217. Πετρονώτης 229.

218. Frazer 336-7.

λιθόπλινθους σε δύο στρώσεις. Στην επάνω επιφάνεια της ανώτερης στρώσης υπάρχουν πρόστυπα εξογκώματα.²¹⁹ Σύμφωνα με τον Schulz, αυτή η κατασκευή αποτελούσε θεμελίωση για την τοποθέτηση ενός κινητού σκηνικού (ζωγραφισμένο τοίχωμα ή κάποιου είδους ξύλινη κατασκευή), όταν δε γίνονταν παραστάσεις. Ο Schulz παρατήρησε ότι το μήκος του σκηνικού πρέπει ήταν 34,7μ., ίσο περίπου με το μήκος της κατώτερης βαθμίδας του πρόπυλου του Θερσιλείου (που είναι 34,44μ.). Υπέθεσε λοιπόν ότι, από τη στιγμή που το μέτωπο του πρόπυλου χρησίμευε ως βάθος, στη διάρκεια των παραστάσεων τραβούσαν έξω το σκηνικό και μετά το τέλος τους φυλασσόταν κρεμασμένο σε ξύλινους πασσάλους, οι οποίοι στηρίζονταν στη θεμελίωση αυτή. Η είσοδος στη «σκηνοθήκη» πρέπει να ήταν στο ΒΑ τμήμα του ανατολικού τοίχου (προς την ορχήστρα δηλαδή), επειδή ήταν πιο κοντά στο πρόπυλο. Το κτίσμα ίσως διέθετε, κεραμωτή στέγη, όπως φαίνεται από την εύρεση ενεπίγραφων κεραμιδιών. Ωστόσο, αυτά τα κεραμίδια ίσως να ανήκαν στη πραγματικότητα, σε έναν οχετό και όχι σε στέγη.²²⁰

Άλλη μια ιδιαιτερότητα του θεάτρου αποτελεί η απουσία μιας σκηνής. Στη θέση της συναντάμε το πρόπυλο του Θερσιλείου, το οποίο οι Βρετανοί ανασκαφείς θεωρούσαν αρχικά, ως τη σκηνή του θεάτρου. Μπροστά στις βαθμίδες του πρόπυλου είχαν προστεθεί, όπως έχει ήδη προαναφερθεί, τρεις νέες βαθμίδες. Σύμφωνα με τον Dörpfeld, οι μεταγενέστερες βαθμίδες προστέθηκαν στην πρώτη οικοδομική φάση του θεάτρου, ώστε να διευκολυνθεί η επικοινωνία ανάμεσα στην ορχήστρα και το πρόπυλο. Αντίθετα, ο Gardner υποστήριξε ότι οι νέες βαθμίδες τοποθετήθηκαν πολύ αργότερα, πιθανώς 2 αιώνες μετά. Στη θέση τους υπήρχε αρχικά, μια εξέδρα από χώμα ή ξύλο, που χρησίμευε ως σκηνή. Ο Gardner υπέθεσε ότι αυτή η μόνιμη σκηνή αντικαταστάθηκε από μια προσωρινή ξύλινη και συνεπώς, οι νέες βαθμίδες προστέθηκαν, ώστε να εξασφαλιστεί η πρόσβαση των ηθοποιών στο πρόπυλο στα διαλείμματά τους, στο διάστημα που δεν υπήρχε ακόμα σκηνή. Σύμφωνα με το Frazer όμως, μια τέτοια αντικατάσταση είναι απίθανη. Ο Loring, που αρχικά, είχε καταλήξει στο ίδιο συμπέρασμα με τον Gardner, αργότερα παρατήρησε ότι ο τρόπος κατεργασίας των λίθων των νέων βαθμίδων, που διέφερε από αυτό των πρωταρχικών βαθμίδων, αλλά έμοιαζε με αυτό του δυτικού βήθρου (του 2^{ου} ή 1^{ου} αι. π.Χ.) δεν

219. *AD* 51 (1996), Χρονικά Β'1, 140.

220. Frazer 337-8.

οφείλεται σε διαφορετική τεχνική, αλλά σε διαφορετικά στάδια κατεργασίας. Αν είναι έτσι, τότε οι νέες βαθμίδες δε πρέπει να προστέθηκαν πολύ αργότερα.²²¹

Σε μεταγενέστερη φάση, κατασκευάστηκε μπροστά από το πρόπυλο μια μόνιμη λίθινη σκηνή. Ο στυλοβάτης και μερικά θραύσματα κίωνων του μετώπου βρίσκονται ακόμα *in situ*. Το μήκος της σκηνής ήταν 32,11μ. και το πλάτος της 6,02μ. Ο στυλοβάτης αποτελείται από δύο σειρές πλακών λευκού-πορφυρού ασβεστόλιθου. Οι πλάκες της ανώτερης σειράς προέρχονται από άλλο κτίσμα. Πάνω σε αυτές εδράζεται στη πρόσοψη μόνο και όχι στις πλαϊνές πλευρές, μια σειρά από 14 μαρμάρινους κίονες, μαζί με μια παραστάδα και ένα τοιχάριο σε κάθε άκρο. Το μεταξόνιο ήταν παντού 1,79μ. Η κατώτατη διάμετρος της βάσης κάθε κίονα ήταν 44,45 εκ. Το ύψος της σκηνής μέχρι το θριγκό πρέπει να ήταν 3,05μ. Όλοι οι κίονες φέρουν ραβδώσεις στο κάτω μέρος τους (μέχρι ένα ύψος 6,35 εκ.), οι οποίες, όπως φαίνεται, δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ. Ανάμεσα στους κίονες υπήρχαν κιγκλιδώματα. Δεν έχουν βρεθεί ίχνη κάποιας εισόδου στη σκηνή (από τη πρόσοψη τουλάχιστον).²²² Στη δυτική στενή πλευρά της σκηνής υπήρχε ένα άνοιγμα. Είναι πιθανό το σκηνικό να μεταφερόταν από τη «σκηνοθήκη» μέσω του ανοίγματος αυτού πάνω στη σκηνή. Στην επάνω πλευρά της κατώτερης σειράς του στυλοβάτη βρέθηκαν ίχνη από κοιλώματα και αυλακιές, κατάλληλα προφανώς για την υποδοχή ξύλινων στύλων και σανίδων αντίστοιχα. Σύμφωνα με τον Dörpfeld, οι δύο σειρές ανήκουν σε διαφορετική χρονική φάση. Είναι πιθανό ότι στη θέση αυτή υπήρχε ξύλινο προσκήνιο (ή πόδιο). Πιο πιθανό φαίνεται η κατασκευή αυτή να χρησίμευε για τη στήριξη του σκηνικού, καθώς οι ηθοποιοί αρχικά, έπαιζαν στην ορχήστρα μπροστά από μια προσωρινή σκηνή. Αργότερα, φαίνεται ότι κατασκευάστηκε ρωμαϊκή σκηνή, με βάση την πιθανή εύρεση της γωνίας ενός μεταγενέστερου κτίσματος δυτικά της λίθινης σκηνής. Αυτή η ρωμαϊκή σκηνή πρέπει να κτίστηκε πολύ κοντά στη νοητή προέκταση των δύο αναλημμάτων στην ορχήστρα. Ίσως για το λόγο αυτό, τα βάθρα των αγαλμάτων μεταφέρθηκαν μπροστά από τα αναλήμματα, ώστε να κάνουν χώρο για την ανέγερση της ρωμαϊκής σκηνής.²²³

Ο Πετρονώτης επιχείρησε μια διαίρεση σε οικοδομικές φάσεις, τις οποίες θα παραθέσουμε στη συνέχεια: στη **φάση I** (περίπου 338-τέλος 4^{ου} αι. π.Χ.) ανήκουν

221. Frazer 344-5.

222. Σύμφωνα με τον Frazer, οι ηθοποιοί έπαιζαν πάνω στη σκηνή και όχι μπροστά από αυτήν, επειδή δεν έχει βρεθεί κάποια είσοδος σε αυτήν, ώστε να μπαινοβγαίνουν οι ηθοποιοί κατά τη διάρκεια των παραστάσεων.

223. Frazer 347-8.

όλα τα τμήματα του θεάτρου, μαζί με τις δύο παρόδους και χωρίς τη σκανοθήκη, τους θρόνους και τον οχετό. Εκείνη την εποχή πρέπει να προστέθηκαν οι τρεις νέες βαθμίδες μπροστά από το πρόπυλο, επειδή το επίπεδο της ορχήστρας ήταν χαμηλότερο κατά 1μ. Στη **φάση II** (τέλος 4^{ου} αι. -περίπου 260 π.Χ.) κατασκευάστηκαν οι θρόνοι και ο οχετός από τον Αντίοχο²²⁴ και στη **III** (περίπου 260-223 π.Χ.) η «σκηνοθήκη» στη θέση της δυτικής παρόδου.²²⁵ Η επόμενη φάση (**IVα:223-αρχές(;) 2^{ου} αι. π.Χ.**) είναι αυτή που ακολούθησε μετά την καταστροφή από τον Κλεομένη. Είναι πιθανό ότι τότε καταστράφηκε το Θερσίλειο και δε ξανακτίστηκε πια, αλλά παρέμεινε ή αποκαταστάθηκε το πρόπυλό του ως βάθος της ορχήστρας. Τότε πρέπει να ήταν που έπεσε σε αχρηστία η «σκηνοθήκη», αν δεν καταστράφηκε, καθώς οι απαιτήσεις της θεατρικής τέχνης ήταν αυξημένες εκείνη την εποχή. Επίσης, στη διάρκεια της φάσης αυτής κατασκευάστηκε προσκήνιο. Είναι πιθανό στην αρχή να ήταν προσωρινό ξύλινο και μετά να αντικαταστάθηκε από μόνιμο λίθινο. Ωστόσο, ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι είχε κατασκευαστεί εξαρχής ένα λίθινο προσκήνιο (3^{ου} αι.), χωρίς να έχει προηγηθεί ένα ξύλινο. Άλλοι τοποθετούν την κατασκευή του στο 2^ο αι. π.Χ. και άλλοι έναν αιώνα αργότερα.²²⁶ Ο Πετρονώτης θεωρεί ότι ανήκει στη φάση **IVβ** (αρχές(;) 2^{ου} αι. π.Χ.-4^{ου} αι. μ.Χ.) και πιο συγκεκριμένα, στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., στα χρόνια δηλαδή του Φιλοποίμενα και του βασιλιά Αντίοχου, τα ονόματα των οποίων συνδέονται με ανοικοδομήσεις κτισμάτων στη Μεγάλη Πόλη. Τέλος, έχει υποστηριχθεί ότι στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια κατασκευάστηκε ρωμαϊκό λογείο, αν και τα κατάλοιπα είναι πενιχρά. Το θέατρο ήταν σε καλή κατάσταση, όταν το επισκέφθηκε ο Πausανίας το 170 μ.Χ., ενώ από το Θερσίλειο είχαν απομείνει μόνο τα θεμέλια, το κάτω μέρος των τοίχων και οι ορθοστάτες.²²⁷

224. Πιο πιθανό φαίνεται να κατασκευάστηκαν λίγο νωρίτερα, καθώς ο Αντίοχος που αναφέρεται στις επιγραφές των θρόνων πρέπει να είναι αυτός που έδρασε στο διάστημα από το 367 έως το 330 π.Χ.

225. Ένα από τα θραύσματα ενεπίγραφου κεραμιδιού, που βρέθηκε στο χώρο της «σκηνοθήκης», χρονολογείται στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. (από τη μορφή των γραμμάτων). Βλ. *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά Β'1, 148.

226. Frazer 347.

227. Πετρονώτης 230-2.

6. Άλλα κτήρια που μνημονεύει ο Πausανίας, αλλά δεν έχουν ανιχνευθεί

Βόρειο τμήμα της πόλης

Εκτός από τα ευρήματα στο χώρο της Αγοράς, υπήρχαν πλήθος άλλα κτίσματα στο τμήμα αυτό της πόλης. Δυστυχώς, η εικόνα που έχουμε για ορισμένα από αυτά είναι αποσπασματική, ενώ την ύπαρξη άλλων την γνωρίζουμε μόνο από τον Pausanία. Σύμφωνα με τον περιηγητή λοιπόν, πίσω από τα «Αρχεία», στα βόρεια, υπήρχε **ναός της Τύχης** (εικ. 7, αρ. 10).²²⁸ Πίσω από τη Φιλίππειο στοά υπήρχαν πάνω σε δύο χαμηλούς λόφους ερείπια ενός **ιερού της Αθηνάς Πολιάδος** και ενός ναού της **Ήρας Τελείας**. Κάτω από το δεύτερο λόφο υπήρχε η πηγή *Βάθυλλος*, το νερό της οποίας κατέληγε στον Ελισσόνα.²²⁹ Πίσω από την Αγορά υπάρχει ένας μόνο λόφος (100 ποδών ή 30,48μ.), στη κορυφή του οποίου δεν έχουν βρεθεί ποτέ αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Είναι πιθανό ότι τα κτίσματα αυτά βρίσκονται λίγο πιο ΒΑ. Πιο συγκεκριμένα, πρώτος ο Curtius και έπειτα, ο Πετρονώτης ταύτισε τη πηγή Βάθυλλο με το «Κουμάσι», που βρίσκεται κοντά στο ανατολικό τείχος [ανάμεσα στο «Κουμάσι» και ένα άλλο ρέμα, το «Κληματάκι» (έξω από το ανατολικό τείχος), σχηματίζεται ένας χαμηλός λόφος, ο οποίος ταυτίζεται με τον *Σκολείτα* των αρχαίων (σχέδ. 6, Υ7-Χ9)]. Δυτικά του ρέματος «Κουμάσι» έχουν βρεθεί από τους Βρετανούς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία θα μπορούσαν να ανήκουν στο ναό της Ήρας Τελείας (εικ. 6, αρ. 2). Ακόμη πιο δυτικά και πάνω σε ένα έξαρμα ανιχνεύθηκαν από τους Γάλλους κατάλοιπα του σηκού ενός ναού (σήμερα έχουν εξαφανιστεί), πιθανώς του ιερού της Αθηνάς Πολιάδος (εικ. 6, αρ. 3). Στο πλάτωμα του Αγιάνη του Βαπτιστή (εικ. 6, Υ7-Χ8) έχουν βρεθεί διάφορα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, αλλά είναι πολύ μακριά από την Αγορά για να ταυτιστούν με κάποιο από αυτά τα ιερά. Ο Frazer,

228. Paus. VIII 30, 7.

229. Paus. VIII 31, 9-10.

σε αντίθεση με τους προηγούμενους ερευνητές ταύτισε τη πηγή Βάθυλλο με ένα ρέμα δυτικά της Αγοράς, που χυνόταν στον Ελισσόνα. Προφανώς εννοούσε το Κουτσόρεμα (εικ. 6, Υ6-Χ7). Το νερό ερχόταν από μια πηγή ανάμεσα σε δύο χαμηλούς λόφους περίπου 1,21 χλμ. βόρεια του Ελισσόνα. Ωστόσο, όπως παρατήρησε ο ίδιος, αυτοί οι δύο λόφοι δεν είναι ορατοί από την Αγορά. Σύμφωνα με τον Loring, η πηγή Βάθυλλος έχει εξαφανιστεί.²³⁰

Νότιο τμήμα της πόλης

Νότια του Ελισσόνα βρίσκονταν τα περισσότερα μνημεία (εκτός από το θέατρο και το Θερσίλειο), την ύπαρξη των οποίων γνωρίζουμε χάρη στον Πausανία. Το **στάδιο** βρισκόταν κοντά στο θέατρο και σε μια πηγή.²³¹ Σε απόσταση περίπου 100 βημάτων ανατολικά του θεάτρου υπάρχει μια πηγή σε ένα μικρό φαράγγι. Έχει υποστηριχθεί ότι στο φαράγγι αυτό βρισκόταν το στάδιο. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Loring, το έδαφος του φαραγγιού δεν ήταν κατάλληλο για τη κατασκευή ενός σταδίου και η πηγή βρίσκεται πολύ μακριά (91,44μ.) από το θέατρο. Ο ίδιος ταύτισε τη πηγή που αναφέρει ο περιηγητής με μια πηγή δυτικά του θεάτρου και πολύ κοντά στο ανάχωμα του κοίλου. Αυτή πρέπει να είναι η πηγή, η αφιερωμένη στους αρχαίους χρόνους, στο Διόνυσο, σύμφωνα με τον Πausανία. Δυτικά της πηγής αυτής το έδαφος είναι κατάλληλα διαμορφωμένο για την κατασκευή ενός σταδίου σε κατεύθυνση Α-Δ και μάλιστα, εκεί κοντά (δυτικά του Θερσίλειου) βρίσκεται ένας βωμός, πιθανώς του Άρη (εικ. 7, αρ. 26), ο οποίος σύμφωνα με τον Πausανία, βρισκόταν κοντά στο στάδιο (εικ. 7, αρ. 29). Παρόλα αυτά, στη περιοχή αυτή δεν έχουν βρεθεί καθόλου κατάλοιπα του σταδίου.²³² Ο **ναός του Διονύσου** (ερειπωμένος στα χρόνια του Πausανία) βρισκόταν στην άλλη άκρη του σταδίου.²³³ Ίσως θα μπορούσε να ταυτιστεί με τα λείψανα σηκού ενός ναού δυτικά της περιοχής, όπου υποτίθεται ότι βρισκόταν κάποτε το στάδιο (εικ. 6, αρ. 18). Κοντά στο στάδιο βρισκόταν επίσης, ένας κοινός **βωμός του Ηρακλή και του Ερμή**, η λατρεία των οποίων είναι συνδεδεμένη με αυτό. Βόρεια από το στάδιο είχε χτιστεί ένας **ναός της Αφροδίτης**, ερειπωμένος στα χρόνια του Πausανία.²³⁴ Από αυτόν είχαν απομείνει μόνο ο πρόναος και τρία αγάλματα της θεάς (Πάνδημος, Ουρανία και ένα άγνωστης

230. Πετρονώτης 134, 140-1. Frazer 329-30.

231. Πaus. VIII 32, 3.

232. Frazer 350.

233. Πaus. VIII 32, 3.

234. Πaus. VIII 32, 3.

ονομασίας). Στην περιοχή βόρεια της υποθετικής θέσης του σταδίου, οι Βρετανοί ανασκαφείς ανακάλυψαν διάφορα κατάλοιπα, κάποια από τα οποία ίσως ανήκουν στο ναό της Αφροδίτης. Κοντά στα λείψανα με αριθμό «130» στις βρετανικές εκθέσεις βρίσκεται ο βωμός που αποδίδεται από τους σύγχρονους ερευνητές στον Άρη, οπότε (λόγω της γνωστής σχέσης του θεού με την Αφροδίτη) εκεί κοντά θα ήταν ο ναός της θεάς. Σύμφωνα με τον Πausανία, στη περιοχή αυτή υπήρχε κάποτε **ναός του Άρη**, κατεστραμμένος στα χρόνια του περιηγητή. Κοντά στην περιοχή και πιθανώς, βόρεια του Θερσιλείου, ίσως είχε ανεγερθεί η λεγόμενη «**οικία του Αλεξάνδρου**», ένα οίκημα αφιερωμένο στη λατρεία του μεγάλου στρατηλάτη (ύστερα από διαταγή του). Δίπλα στο οίκημα αυτό βρισκόταν και άγαλμα του κερασφόρου Άμμωνα σε σχήμα ερμαϊκής στήλης (εικ. 7, αρ. 25). Κοντά στο προηγούμενο «Αλεξάνδρειο» και το Αφροδίσιο υπήρχε κοινό **ιερό Μουσών, Απόλλωνα και Ερμή**, από το οποίο είχαν απομείνει μόνο τα θεμέλια και δύο αγάλματα μιας Μούσας και του Απόλλωνα.²³⁵ Αυτά είναι τα κτίσματα, που σύμφωνα με τον Πετρονώτη, πρέπει να τοποθετηθούν δυτικά του θεάτρου.²³⁶

Τα υπόλοιπα μνημεία που αναφέρει ο περιηγητής πρέπει να βρίσκονται Α του θεάτρου. Ένα από αυτά είναι ο ναός της **Άρτεμης Αγροτέρας**,²³⁷ που πιθανότατα, βρίσκεται πάνω σε έναν λόφο αμέσως ανατολικά του θεάτρου ή σε έναν απότομο λόφο (ο λεγόμενος λόφος του «Γηροκομείου») ανατολικά του δημόσιου δρόμου. Σύμφωνα με τον Loring, ο ναός αυτός πρέπει να βρισκόταν στο πρώτο λόφο (εικ. 7, αρ. 35), καθώς εκεί έχουν εντοπιστεί τα περισσότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (τοιχών και κιόνων). Επίσης, ο Loring θεώρησε ότι η έκφραση του Πausανία *ἐν αὐτῷ* σημαίνει ότι ο ναός βρισκόταν στη πλαγιά του λόφου και όχι στην κορυφή του. Ο «λόφος του Γηροκομείου» είναι τόσο απότομος, που κανένα κτίσμα δε θα μπορούσε να είχε χτιστεί στη πλαγιά του παρά μόνο στην κορυφή του. Δεν έχουν βρεθεί κατάλοιπα αρχαίου ναού στη περιοχή ανάμεσα στο θέατρο και το δημόσιο δρόμο, αλλά τα άφθονα λείψανα βυζαντινών ναών ίσως υποδηλώνουν ότι στη θέση τους υπήρχαν κάποτε ειδωλολατρικοί ναοί.²³⁸ Ανατολικά του προηγούμενου ναού κατεβαίνοντας προς το ποτάμι, πρέπει να βρισκόταν το **ιερό του Ασκληπιού και της Υγείας** (εικ. 7, αρ. 34).²³⁹ Λίγο παρακάτω θα ήταν τα **αγάλματα των Εργατών θεών**

235. Πaus. VIII 32, 2.

236. Πετρονώτης 143-4.

237. Πaus. VIII 32, 4.

238. Frazer 350-1. Πετρονώτης 144-6.

239. Πaus. VIII 32, 4.

(Αθηνά, Απόλλωνας και Ερμής) σε σχήμα ερμαϊκών στηλών (εικ. 7, αρ. 33). Λίγο πιο πέρα βρισκόταν το **ιερό του Ασκληπιού Παιδός**, που διέθετε δική του πηγή, το νερό της οποίας χυνόταν στον Ελισσόντα.²⁴⁰ Επομένως, το ιερό πρέπει να ήταν κοντά στο ποτάμι. Δίπλα στον Ελισσόντα (εικ. 7, αρ. 19-20) υπάρχουν διάφορα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, καθώς και μια πηγή, που ταιριάζουν με την περιγραφή του Ασκληπιείου από τον Πausανία. Το μακρόστενο κτίσμα (εικ. 7, αρ. 19) θα μπορούσε να ήταν η *εγκοιμητήρια* στοά του ιερού. Σε απόσταση 30μ. περίπου δυτικά του προηγούμενου κτηρίου και παράλληλα προς αυτό υπάρχει ένας τοίχος από ωραία λαξευμένους κροκαλοπαγείς λίθους, που πρέπει να ανήκει στην πρωταρχική φάση του συγκροτήματος (εικ. 7, αρ. 20). Στο προηγούμενο κτίσμα βρέθηκε σπασμένο ένα ενεπίγραφο ανάγλυφο του 4^{ου} ή 3^{ου} αι. π.Χ., που υποστηρίζεται ότι αποτελεί αφιέρωμα στον Ασκληπιό και την Υγεία. Αν είναι έτσι και αν κατατέθηκε στο σημείο, όπου βρέθηκε, τότε ίσως θα έπρεπε να αλλάξει η τοποθέτηση των δύο Ασκληπιείων.²⁴¹

Επισημείωση

Στη Μεγάλη Πόλη υπήρχε ακόμη μια τοποθεσία, που δεν έχει ταυτιστεί: πρόκειται για τη θέση *Φωλεός*, που αναφέρει ο Πολύβιος (*τὸ τεῖχος...τὸ κατὰ τὸν Φωλεὸν καλούμενον*).²⁴² «Φωλεός» σημαίνει σχολείο, διδασκαλείο και είναι πιθανό ότι η τοποθεσία αυτή, καθώς και το αντίστοιχο τμήμα του τείχους, ονομάστηκαν έτσι λόγω της ύπαρξης ενός τέτοιου κτηρίου εκεί.²⁴³

240. Πaus. VIII 32, 5.

241. Πετρονώτης 144-7.

242. Πολύβ. IX 18, 1.

243. Πετρονώτης 238.

7. Κτίσματα των ρωμαϊκών χρόνων

Στο παρόν κεφάλαιο θα αναφερθούν περιληπτικά τα πιο αξιοσημείωτα κατάλοιπα ρωμαϊκής εποχής, τα οποία έχουν έρθει στο φως διεσπαρμένα σε μεγάλη έκταση κυρίως στο νότιο τμήμα της πόλης και ανατολικά του συγκροτήματος του Θερσιλείου και του θεάτρου (καθώς και ελάχιστα στο ΝΔ τμήμα της πόλης). Στην περιοχή αυτή Α του Θερσιλείου και του θεάτρου πρέπει να βρίσκονταν οι περισσότερες επαύλεις των Ρωμαίων ή και ντόπιων επιφανών πολιτών.²⁴⁴ Στα 1901 φαίνεται ότι βρέθηκαν εκεί μερικά υστερορρωμαϊκά κτήρια με μωσαϊκά δάπεδα, όπως αυτό μιας πύσης ιωνικής στοάς, στο οποίο απεικονιζόταν η Μεγάλη Πόλη στον τύπο της πολιούχου θεάς, με πυργωτό στέμμα και το κέρασ της Αμαλθείας στο αριστερό χέρι και το οποίο σήμερα έχει χαθεί πλέον. Στο σημείο «Κ» του γαλλικού τοπογραφικού (λίγο ανατολικότερα του αρ. 18 εικ. 7) βρέθηκαν κίονες, που μάλλον ανήκαν σε στοά αρχαίων χρόνων, ενώ δυτικά του αρ. 18 εντοπίστηκαν θεμέλια τοίχων, που ίσως ανήκαν σε ένα μεγαλύτερο οικοδομικό συγκρότημα μαζί με την προαναφερθείσα στοά. Πάνω σε αυτό το σύμπλεγμα κτίστηκαν αργότερα, διάφορα άλλα κτίσματα. Στο σημείο «144» του βρετανικού τοπογραφικού (μάλλον δυτικά και κοντά στον «Αγιοθανάση») βρίσκεται ο λεγόμενος ρωμαϊκός πύργος. Επίσης, διάσπαρτα στην περιοχή έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά μέλη ρωμαϊκών στοών και ναών.²⁴⁵

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διάνοιξης του οδικού δικτύου μέσα στα όρια του σύγχρονου οικισμού του προσωπικού της ΔΕΗ το 1973 ανασκάφηκαν δύο μεγάλα οικοδομήματα των υστερορρωμαϊκών χρόνων, που πιθανότατα ανήκαν σε ένα ενιαίο συγκρότημα (εικ. 7, αρ. 36, εικ. 54). Από το δυτικό κτήριο έχει αποκαλυφθεί ένα κεντρικό διαμέρισμα, το οποίο αποτελείται από μια αίθουσα διαστάσεων 11x7μ. και έναν συνεχή περιμετρικό, Α, Β και Δ, διάδρομο. Η είσοδος βρίσκεται στα Δ, όπου

244. Πετρονώτης 147, 150.

245. Πετρονώτης 148-9.

διασώζεται ανέπαφο το κατώφλι. Ψηφιδωτά δάπεδα βρέθηκαν μέσα στην αίθουσα και στο δυτικό τμήμα του διαδρόμου. Στο εσωτερικό της αίθουσας έχουμε παράσταση των Τριών Χαρίτων μεταξύ δύο ερωτιδέων στο κέντρο της σύνθεσης. Ο βόρειος διάδρομος είχε και αυτός ψηφιδωτό δάπεδο, κατεστραμμένο σήμερα. Από τις μορφές απουσιάζει η πλαστικότητα και η σωστή απόδοση ανατομικών λεπτομερειών και προοπτικής. Τα ψηφιδωτά χρονολογούνται στην εποχή του Ιουστινιανού, όπως φαίνεται και από την ανεύρεση στο δάπεδο δύο τεσσαρακοντανουμμίων του αυτοκράτορα αυτού. Βόρεια του προηγούμενου διαδρόμου υπήρχαν μικρά δωμάτια. Νότια της αίθουσας βρέθηκε ένας δεύτερος εξωτερικός τοίχος, παράλληλος προς τον νότιο τοίχο και σε απόσταση 1μ. από αυτόν. Ίσως σε αυτό το σημείο υπήρχε εξώστης, όπως και στον ανατολικό τοίχο της αίθουσας (στην πρώτη φάση του κτηρίου), ο οποίος αντικαταστάθηκε από τον κλειστό διάδρομο, μάλλον μετά την οικοδόμηση του ανατολικού κτηρίου. Τα διαμερίσματα προς βορρά του κεντρικού διαμερίσματος βρίσκονται σε κακή κατάσταση και η περιγραφή τους δεν είναι δυνατή. Στο ανατολικό κτήριο αποκαλύφθηκε μια αίθουσα διαστάσεων 11x9μ., στο κέντρο της οποίας υπήρχε κτιστός πεσσός για την στήριξη της στέγης. Την αίθουσα περιβάλλουν μεγάλα δωμάτια διαστάσεων 3,50x8,50 και 5x10μ. Η κακής ποιότητας κατασκευή, καθώς και η εύρεση πύλων καταδεικνύουν ότι πρόκειται για αποθήκες, εργαστήρια και άλλους βοηθητικούς χώρους της έπαυλης. Στη ΒΑ γωνία της κεντρικής αίθουσας βρέθηκε θησαυρός 50 μικροσκοπικών νομισμάτων (minimi) του 5^{ου} ή 6^{ου} αι. μ.Χ. Ο χώρος μεταξύ των δύο κτισμάτων (πλάτ. 3,70μ.) ήταν πιθανώς ακάλυπτος. Στο νότιο τμήμα του συγκροτήματος βρέθηκε αποχετευτικός αγωγός, κτισμένος και επιχρισμένος με κουρασάνι.²⁴⁶

Κατάλοιπα της περιόδου αυτής έχουν ανιχνευθεί και στο βόρειο τμήμα της πόλης, αλλά σε περιορισμένη έκταση. Τα πιο αξιοσημείωτα είναι μια στοά, την ύπαρξη της οποίας επισήμανε ο Ross στα 1834 και που πιθανότατα βρισκόταν στο χώρο νότια της Μυροπόλεως στοάς και ανατολικά του ιερού του Διός Σωτήρος· μια κατασκευή, ίσως λουτρό ή κατοικία, ανατολικά του προηγούμενου ιερού και πολύ κοντά στον Ελισσόντα (εικ. 7, αρ. 16)· και τέλος, διάφορα λείψανα στο σημείο «40» του βρετανικού τοπογραφικού, λίγο πιο βόρεια από τον «Αγιάννη» και ακριβώς πάνω στο μονοπάτι προς τις «Πορτίτσες» και το χωριό Ζώνη (εικ. 6, αρ. 1).²⁴⁷

246. *ΑΔ* 28 (1973), Β'1 Χρονικά, 175-8.

247. Πετρονώτης 138, 140, 141-2.

8. Προάστια –νεκροταφεία –οδικό δίκτυο

Προάστια

Βόρεια της Μεγάλης Πόλεως και σε απόσταση 13 σταδίων (περίπου 2,5χλμ.) έξω από τα τείχη υπήρχε μια τοποθεσία ονόματι Σκιάς, με ερείπια του **ιερού της Σκιάτιδος Αρτέμιδος**, που ανήγειρε ο Αριστόδαμος, τύραννος της πόλης. Την περιοχή αυτή αναφέρει ο Πausανίας²⁴⁸ στο δρόμο προς το Μεθύδριο, που ξεκινούσε από την πύλη, η οποία πρέπει να βρισκόταν στη θέση «Χάνι Μυρώνη» (εικ. 6, Y8-X9/10). Αν και ο περιηγητής δεν κάνει εκτενή λόγο για την περιοχή, αυτή πρέπει να ήταν σύσκιο άλσος. Η Σκιάς τοποθετείται στη θέση «Πηγάδια» (εικ. 5, Y7-X5), στη νότια όχθη του ποταμού Λιγατάρη (αρχαίου Αμινίου) και 1,5 χλμ. έξω από το τείχος, δεδομένου ότι στην παραδιδόμενη από τον Πausανία απόσταση δεν έχουν βρεθεί αρχαία. Σε αυτή τη θέση όμως, έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα κατασκευών και ταφών, ανάμεσα στα οποία ενός ναού και μιας στοάς. Πάνω στο ναό αυτό είχε κτιστεί η εκκλησία του «Αγιώργη», που δεν υπάρχει πια. Κοντά στην όχθη του Λιγατάρη έχουν αναφερθεί μικρές κτιστές κατασκευές διαστάσεων περίπου 1x2μ., πιθανώς λουτήρες. Έχει αναφερθεί επίσης, η εύρεση ενός παλιού κεραμικού καμινιού. Μάλλον στην ίδια περιοχή βρέθηκε βυζαντινό κτίσμα. Ο οικισμός ίσως συνεχιζόταν και στη βόρεια όχθη του Λιγατάρη, όπου ακούμε το τοπωνύμιο «Μάρμαρο» (εικ. 58).²⁴⁹

Ακόμα πιο βόρεια και στην περιοχή της Ζώνης (εικ. 5, Y8/9-X4/5), όπου υπάρχει κάμπος (με το ίδιο τοπωνύμιο), βρέθηκαν κοντά στη θέση «Εκκλησούλα» λείψανα αρχαίου ιερού και τάφων (Y9-X5). Πιθανότατα στην περιοχή της Ζώνης βρισκόταν ο αρχαίος οικισμός Ζοίτιον ή Ζοιτία των Ευτρησίων και στη θέση «Εκκλησούλα» ο **ναός της Δημητρός και της Αρτέμιδος**, που μνημονεύει ο Πausανίας.²⁵⁰ Στα ΒΔ της πόλης και κοντά στο δρόμο της Γόρτυνας (μέσω Θωκνίας) υπήρχε, σύμφωνα με τις πληροφορίες του περιηγητή, **ναός του Ποσειδώνα Επόπτου**

248. Πaus. VIII 35, 5.

249. Πετρονώτης 152-3.

250. VIII 35, 7. Βλ. Πετρονώτης 153-4.

(εικ. 6, Υ6-Χ6).²⁵¹ Ο ναός, ίχνη του οποίου δεν έχουν βρεθεί ακόμα, πρέπει να βρισκόταν στη δεξιά όχθη του Ελισσόνα. Ακόμα νοτιότερα και δυτικά της «Ορεστίας» πρέπει να βρίσκονταν άλλες αρχαίες γειτονικές(;) θέσεις, όπως το *Πύτιον*, η *Πέτρα*, ο *Κοιλαγγίτας* και η *Ικέτεια*, την ύπαρξη των οποίων γνωρίζουμε από τις επιγραφές IG V2.443, 444 και 445, αν η *οδος ἡ ἐπὶ Λυκόσουραν*, που αναφέρεται στην πρώτη επιγραφή (στ. 11) ταυτίζεται με την κύρια οδό που οδηγούσε στο ιερό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα. Από τα τοπωνύμια που έχουν προαναφερθεί, το *Πύτιον* πρέπει να προέρχεται από την ύπαρξη ενός Πυθίου, ιερού του Απόλλωνα. Αυτή η θέση ίσως βρισκόταν στη δεξιά όχθη του Αλφειού, αν η φράση *κατὰ τὸν ροῦν* της πρώτης επιγραφής (στ. 9/10) αναφέρεται σε αυτό το ποτάμι.²⁵² Λίγο πιο πέρα και σε έναν από τους δύο δρόμους που οδηγούσαν από την «Ορεστία» στη Μεσσήνη πρέπει να βρισκόταν ένα συγκρότημα ιερών και μνημείων, που συνδέονταν με τον ήρωα Ορέστη (τον Ατρείδη) και τα οποία περιγράφει λεπτομερώς ο Πausanίας. Διάφοροι περιηγητές του 19^{ου} αιώνα υποστήριξαν ότι είδαν κατάλοιπά τους, σε μορφή σωρών χώματος, σε απόσταση ενός τετάρτου της ώρας από το Σινάνου (σήμερα Μεγαλόπολη) και εκατέρωθεν του δρόμου για το Αγιάς-Μπέη (σήμερα Ψαθί). Σε αυτή την περιοχή και σε απόσταση 7 σταδίων (1200-1300μ.) από το νότιο τείχος υπήρχε κάποτε ένα **ιερό για τις θεές Μανίες** (Ευμενίδες), γιατί σύμφωνα με την παράδοση, στο σημείο εκείνο είχε «εκμανεί» ο Ορέστης για τη μητροκτονία του. Λίγο πιο πέρα ήταν σωρός χώματος, που ονομαζόταν **Δακτύλου Μνήμα**, γιατί εκεί ο Ορέστης είχε φάει ένα δάκτυλο του χεριού του μέσα στην τρέλα του. Υπήρχε ακόμη ένα ιερό των Ευμενίδων με το όνομα **Άκη** (δηλαδή γιατρεία), γιατί εκεί γιατρεύτηκε από την αρρώστια του. Τέλος, υπήρχε ένα άλλο ιερό, που μάλλον ονομαζόταν **Κουρεῖον**, γιατί εκεί έκοψε ο ήρωας τα μαλλιά του, όταν έγινε καλά.

Σύμφωνα με τον Pausanias, διασχίζοντας τον δρόμο που οδηγεί από την «Ορεστία» στο Παλλάντιο και τη Τεγέα και αμέσως έξω από τα τείχη της πόλης, υπήρχε το προάστιο *Λαδόκεια* (εικ. 6, Υ3-Χ9), όπου είχε δοθεί η μάχη εναντίον του Κλεομένη το 226 π.Χ. και είχε σκοτωθεί ο Λυδιάδας, τύραννος της πόλης.²⁵³ Το προάστιο αυτό υπήρχε ήδη πριν την ίδρυση της πόλης και μάλιστα εκεί είχε γίνει η μάχη μεταξύ Τεγέας και Μαντινείας το 423 π.Χ., σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, που το

251. Paus. VIII 30, 1. Βλ. Πετρονώτης 152.

252. Πετρονώτης 155.

253. Paus. VIII 44, 1.

ονομάζει *Λαοδίκιον τῆς Ὀρεσθίδος*.²⁵⁴ Νότια του προαστίου αυτού υπήρχε μια πεδιάδα, που πιθανώς ταυτίζεται με το *πεδῖον Πλείστ[ον ἢ ος]*, που αναφέρεται στην επιγραφή IG V2.443, 26, 38.²⁵⁵

Στη συνέχεια, διασχίζοντας το δρόμο που περνούσε από τις πύλες «ἐπὶ τὸ ἔλος» και οδηγούσε στο Μαίναλο και τη Μαντινεία, μπορούσε κανείς, σύμφωνα με τον Πausανία, να συναντήσει μια σειρά από ιερά και επίσημους τάφους (εικ. 6, αρ. 26-31).²⁵⁶ Ανάμεσα στα ιερά συγκαταλέγονται ο **ναός του Αγαθού Θεού**, το **ιερό της Αθηνάς Μαχανίτιδος**, το **τέμενος του Βορέα** και τέλος, σε απόσταση 5 σταδίων (περίπου 900μ.) από την πόλη το **άλσος** και ο **ναός της Δημητρός ἐν ἔλει**, ενώ ανάμεσα στους τάφους αυτός του τυράννου Αριστοδάμου και το μνήμα του Οἰκλέους, πατέρα του Αμφιαράου. Οι προαναφερθείσες πύλες πρέπει να βρίσκονταν στο ανατολικό τείχος και νοτίως του Ελισσόνα, μάλλον ανάμεσα στο λόφο του «Γηροκομείου» και την περιοχή του «Αγιοθανάση». Τα ιερά και οι τάφοι, που αναφέρει ο περιηγητής, θα βρίσκονταν τότε κατά μήκος της νότιας όχθης του ποταμού και μέχρι το «Αμπελόρεμα». Η περιοχή αυτή δεν έχει ερευνηθεί, αλλά στην περιοχή του «Αγιοθανάση» έχουν εντοπιστεί θραύσματα από ταφικά μνημεία και επιγραφές. Η εκκλησία αυτή, που διαδέχτηκε μια σειρά πρωιμότερων εκκλησιών, πιθανότατα οικοδομήθηκε πάνω σε αρχαίο ιερό. Επίσης, στη θέση «Αραδαργιές», 120μ. Δ από το «Αμπελόρεμα», βρέθηκαν κατάλοιπα αρχαίου κτίσματος. Η θέση αυτή απέχει 5 στάδια (περίπου 900μ.) από την πόλη, όπως και ο ναός της Δημητρός «ἐν ἔλει».²⁵⁷

Νεκροταφεία –Ταφές

Στη διάρκεια σωστικών ανασκαφών κατά τους μήνες Οκτώβριο έως Δεκέμβριο του 1978 στην οδό Πολυβίου στη σημερινή Μεγαλόπολη, ήρθε στο φως ένα από τα επίσημα νεκροταφεία της αρχαίας πόλης. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν καλυβίτες, αλλά υπήρχαν και μερικοί πλινθόκτιστοι, καμιά φορά διώροφοι. Πολύ λίγοι ήταν κτερισμένοι. Επίσης, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός μεγάλου ταφικού μνημείου ορθογώνιας κάτοψης, που αποτελεί και το μοναδικό μνημειώδες στο συγκεκριμένο νεκροταφείο. Οι ταφές χρονολογούνται στα ύστερα ελληνιστικά και

254. Θουκ. IV 134.

255. Πετρονώτης 156.

256. Πaus. VIII 36, 5-6.

257. Πετρονώτης 157-8.

ρωμαϊκά χρόνια (τέλη 3^{ου} αι. π.Χ. έως 1^ο αι. μ.Χ.). Τα ευρήματα καταδεικνύουν την οικονομική δυσπραγία των νεκρών.²⁵⁸

Ένα άλλο νεκροταφείο της πόλης πρέπει να βρισκόταν στην περιοχή του «Ελους», έξω από το ανατολικό τείχος και εκατέρωθεν του δρόμου που οδηγούσε στο Μαίναλο και τη Μαντινεία, στην αριστερή όχθη του Ελισσόνα (εικ. 6, Υ5-Χ9/10). Στην περιοχή αυτή έχουν βρεθεί πολλές ταφές και επιτύμβιες επιγραφές, πολλές από τις οποίες χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια. Εκεί βρισκόταν, σύμφωνα με τον Πausανία, ο τύμβος (γῆς χῶμα) του τυράννου Αριστοδάμου και το μνήμα Οϊκλέους, πατέρα του Αμφιαράου.²⁵⁹ Οι ταφές αυτές δεν έχουν ταυτιστεί ακόμη. Στη δεξιά όχθη του Ελισσόνα, δηλαδή απέναντι από το «Ελος», και έξω από το ανατολικό τείχος έχει εντοπιστεί ταφικός τύμβος, ονομαζόμενος «Αραπομαγούλα» (εικ. 6, αρ. 43, εικ. 7, αρ. 38). Αρχικά, υποστηρίχθηκε ότι ήταν του Αριστοδάμου, αλλά η έρευνα έδειξε ότι οι πολλαπλές ταφές του τύμβου ανήκουν στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια και συνεπώς, ήταν πρωιμότερες του τυράννου. Εξάλλου, σύμφωνα με την επικρατέστερη ερμηνεία του Πausανία, ο τύμβος του Αριστοδάμου βρισκόταν στην περιοχή του «Ελους», δηλαδή στη νότια όχθη του Ελισσόνα.²⁶⁰

Ο Πausανίας μνημονεύει επίσης, το πολυάνδριο της μάχης του 223 π.Χ., προς τιμήν των πεσόντων Μεγαλοπολιτών, που ονομάστηκε *Παραιβασίον*, λόγω της παρασπονδίας του Κλεομένη σε καιρό ειρήνης.²⁶¹ Αυτό το μνημείο βρισκόταν αρκετά μακριά από την πόλη και πιο συγκεκριμένα, πάνω στο δρόμο από τη Γόρτυνα προς τη Μεγάλη Πόλη και κοντά στην αρχαία Βρένθη (σημερινή Καρύταινα;).²⁶²

Σημαντικές ταφές έχουν εντοπιστεί και σε άλλα σημεία έξω από την πόλη και σχεδόν δίπλα σε κάθε αρχαίο δρόμο, όπως στην κύρια οδό προς τη Λυκόσουρα (εικ. 6, αρ. 35-37) και νοτιότερα στη θέση «Κυδωνιές», δίπλα σε έναν άλλο δρόμο που οδηγούσε και αυτός στη Λυκόσουρα (εικ. 6, αρ. 34). Στο δρόμο για τη Θωκνία φαίνεται ότι κάτω από το καλύβι του Γ. Κόπελλα υπήρχε ένας σημαντικός υπόγειος τάφος, ίσως μακεδονικού τύπου (εικ. 6, αρ. 39). Στην ίδια περιοχή και κοντά στη βόρεια όχθη του Λιγατάρη βρέθηκε στα χωράφια μια επιτύμβια στήλη με τα ονόματα «Ιερόκλεια» και «Αριστόδαμος». Σε έναν άλλο δρόμο προς τη Γόρτυνα, στα βόρεια της πόλης, εντοπίστηκε στη θέση «Κοτρωνάκι» μια σπουδαία ταφή(;) πάνω σε ένα

258. Πίκουλας 190-1.

259. Πaus. VIII 36, 5-6.

260. Πετρονώτης 154-5, 236-7.

261. Πaus. VIII 28, 7.

262. Πετρονώτης 158.

περίβλεπτο έξαρμα του εδάφους (εικ. 6, αρ. 40). Λίγο πιο βόρεια στη θέση «του Αντρειωμένου το Μνήμα» υπήρχε παλαιότερα σωρός λίθων, που τώρα έχει παραμεριστεί. Επίσης, το συγκεκριμένο τοπωνύμιο, καθώς και το υδρωνύμιο «Έλληνος» του παρακείμενου ρέματος υποδεικνύουν την ύπαρξη ταφικού σήματος στη θέση αυτή (εικ. 5, Υ8-Χ4).²⁶³

Σποραδικές ταφές, ακτέριστες και ασήμαντες, έχουν ανακαλυφθεί τόσο έξω όσο και μέσα στην πόλη, όπως στην Αγορά και στο θέατρο, αλλά και σε πολλά άλλα σημεία. Συνήθως είναι κεραμοσκεπείς και αποτελούνται από τρεις μεγάλες ελαφρά καμπυλωτές κεραμίδες, που σχηματίζουν ψευδοθόλο. Εξαίρεση αποτελεί το μνήμα και ο λευκόλιθος βωμός του Φιλοποίμενος, που βρισκόταν στο χώρο της Αγοράς και δεν έχει ταυτιστεί ακόμη.²⁶⁴ Τα λίθινα επιτύμβια (με εξαίρεση αυτά των νεκρών του πολέμου) είναι σπάνια και απαντώνται κυρίως στα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια.²⁶⁵

Οδικό δίκτυο (εικ. 4-7)²⁶⁶

Το έδαφος, γενικά ομαλό και χωρίς πολύ ψηλά υψώματα, ήταν κατάλληλο για την εφαρμογή του ιπποδάμειου συστήματος. Ωστόσο, δεν υπάρχουν στοιχεία ως προς αυτό, καθώς η έρευνα έχει περιοριστεί κυρίως στο κέντρο της αρχαίας πόλης. Πάντως, φαίνεται πιθανότερο να μην είχε εφαρμοστεί καθόλου η ιπποδάμεια λύση. Δυστυχώς, δεν έχουν βρεθεί καθόλου ίχνη δρόμων, γεφυρών και πυλών στην πόλη. Εντούτοις, με βάση διάφορες παρατηρήσεις και ενδείξεις, καθώς και τις αρχαίες πηγές κατέστη δυνατή η ανασύνθεση τμήματος του εσωτερικού οδικού δικτύου, που επεκτείνεται και έξω από την πόλη οδηγώντας σε γειτονικές περιοχές και πόλεις.

Μέσα στη Μεγάλη Πόλη πρέπει να υπήρχε μια βασική οδική αρτηρία με προσανατολισμό Β-Ν, η οποία αποτελούσε τμήμα της λεγόμενης *Πελοποννησιακής διαγωνίου*, που συνέδεε τη Σπάρτη με την Ολυμπία²⁶⁷ και πρέπει να περνούσε από τη θέση της σημερινής γέφυρας. Αυτό καταδεικνύεται από τα ακόλουθα: η σημερινή γέφυρα φαίνεται ότι οικοδομήθηκε πάνω σε βάθρα αρχαίας γέφυρας· τα θεμέλια του κτίσματος που ταυτίζεται με το ιερό του Ασκληπιού Παιδός (εικ. 7, αρ. 19, εικ. 8, αρ. 9) είναι λοξά τοποθετημένα· πριν κατασκευαστεί ο σημερινός δημόσιος δρόμος

263. Πετρονώτης 152, 237.

264. IG V 2, 432. Διόδ. XXIX 18.

265. Πετρονώτης 237. Βλ. επίσης, *ARep* 2002-03, 28 για διάσπαρτους μέσα στην αρχαία πόλη τάφους.

266. Πετρονώτης 239-42, 244-5.

267. Πίκουλας 215.

υπήρχε παλιό μονοπάτι που είχε σημασία κύριας σύνδεσης. Επίσης, ελήφθησαν υπόψη άλλα ενδεικτικά στοιχεία, όπως τα κατάλοιπα της λεγόμενης «ελληνικής οικίας» (εικ. 7, αρ. 32, εικ. 8, αρ. 20) και της ρωμαϊκής έπαυλης (εικ. 7, αρ. 36), η διαδρομή του σημερινού δημόσιου δρόμου στο νοτιότερο τμήμα του και φυσικά, η μορφή του εδάφους. Αυτή η βασική οδική αρτηρία λοιπόν, πριν φτάσει στο νότιο τείχος της «Ορεστίας», διακλαδιζόταν σε τρεις κύριους δρόμους (λεωφόρους),²⁶⁸ που οδηγούσαν στο Παλλάντιο και την Τεγέα μέσω της πεδιάδας της Ασέας ο ένας,²⁶⁹ στη Σπάρτη και τη Μεσσήνη ο δεύτερος και στη Μεσσήνη ο τρίτος, από άλλη διαδρομή. Ειδικά, ο δεύτερος πρέπει να ταυτιστεί με τῆ]ν ξενικὴν τῆ[ν ἐπὶ] Λακεδαίμονα του 2^{ου} αι. π.Χ., τμήμα της Πελοποννησιακής διαγωνίου. Η συγκεκριμένη οδός περνούσε από τους αρχαίους οικισμούς Φαλαισίαι και Λεύκτρον για να οδηγήσει στη Λακωνία και συνέδεε τον Κρώμνο και τη βόρεια Μεσσηνία με τη Σπάρτη.²⁷⁰ Επίσης, ο δρόμος που οδηγούσε στην Τεγέα είχε μιλιοδείκτες (μιλιάρια) στα 276 ή με βεβαιότητα στα 282 μ.Χ., με αφετηρία την Τεγέα. Φυσικά, στο νότιο τείχος θα ανοίγονταν τρεις πύλες, που θα αποτελούσαν την αφετηρία των δρόμων αυτών. Από αυτή την κεντρική αρτηρία θα ξεκινούσε επίσης, κοντά στη γέφυρα, ένας άλλος δρόμος με κατεύθυνση Α-Δ, ο οποίος θα περνούσε από τις πύλες «ἐπὶ τὸ ἔλος» και θα οδηγούσε στο Μαίναλο και τη Μαντινεία περνώντας μέσα από την περιοχή του «Ἐλους». Από τη βασική οδική αρτηρία θα ξεκινούσε η ιερή λεωφόρος, που οδηγούσε στο ιερό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα περνώντας πιθανότατα πίσω από το θέατρο. Αυτή η πομπική οδός βγαίνοντας από την πόλη περνούσε από τη Ζωοδόχο Πηγή του χωριού Μαραθούσα (εικ. 6, Y4-X5) και ύστερα κατέβαινε στον Αλφειό, στο σημείο όπου έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα γέφυρας και για το λόγο αυτό ονομάζεται «Κομμένο Γεφύρι» (εικ. 4 και 5, Y5-X3 και εικ. 6, Y1/Y2-X1). Ωστόσο, είναι πιθανό η ιερή λεωφόρος να ξεκινούσε από ένα κεντρικότερο σημείο της πόλης, όπως μια γέφυρα κοντά στο ιερό του Διός Σωτήρος, και περνώντας δίπλα από το θέατρο, το Θερσίλειο και το στάδιο να κατευθυνόταν στην πύλη της Λυκόσουρας. Φαίνεται ότι υπήρχε ένας άλλος δρόμος, που οδηγούσε στη Λυκόσουρα, πιο σύντομος από τον προηγούμενο, ο οποίος ενωνόταν με την ιερά οδό πριν τον Αλφειό. Ο δρόμος αυτός διέσχιζε τις ταφές στη θέση «Κυδωνιές» (εικ. 6, αρ. 34) και λογικά επεκτεινόταν μέσα στην πόλη.

268. Πίκουλας 217, 220.

269. Πίκουλας 201.

270. Πίκουλας 214-6.

Στο βόρειο τμήμα της πόλης η κεντρική οδική αρτηρία, που αναφέρθηκε προηγουμένως, περνούσε Α του χώρου της Αγοράς και κατόπιν, διακλαδιζόταν σε δύο δρόμους: ο ένας ήταν παράλληλος προς το ανατολικό τείχος και πολύ κοντά σε αυτό, περνούσε από μια πύλη που θα βρισκόταν στη θέση «Χάνι Μυρώνη» και κατευθυνόταν στους Τρικολώνους και στο Μεθύδριο· ο άλλος (τμήμα της Πελοποννησιακής διαγωνίου) περνούσε από τον «Αγιάννη» και κατόπιν, από μια άλλη πύλη «στις Πορτίτσες» και κατευθυνόταν στο ρέμα Λιγατάρη, στη θέση «Κοτρωνάκι» και στο χωριό Ζώνη, με προορισμό την αρχαία Γόρτυνα, την Ηραία και την Ολυμπία. Ο πρώτος ήταν αμαξιτός, όπως φαίνεται από τα ίχνη αρχαίων αρματροχιών στο έδαφος και ίσως μπορεί να ταυτιστεί με την *τῆς ἐπ' Εὐτρησίων ὁδοῦ*, που αναφέρει ο Ξενοφώντας.²⁷¹ Ο δεύτερος απέκτησε αύξοντα αριθμό (84) στην Tabula Peutingeriana, ενώ η συνέχειά του προς τη Σπάρτη είχε αύξοντα αριθμό 79. Τον ίδιο αριθμό (δηλαδή 79) είχε και ο δρόμος προς την Τεγέα, επειδή ήταν εκτροπή της οδού της Σπάρτης.²⁷² Στο βόρειο τμήμα και πιο συγκεκριμένα στη ΒΔ γωνία της Αγοράς θα κατέληγε ένας άλλος δρόμος, που ερχόταν από τη Θωκνία και την Τραπεζούντα. Αυτός είναι ο δρόμος που πήρε ο Πausανίας την πρώτη φορά που επισκέφθηκε την Αγορά της πόλης.²⁷³ Στη ΒΑ και ΝΑ ανοιχτή γωνία της Αγοράς θα υπήρχαν ακόμα δύο δρόμοι, πιθανότατα παράλληλοι μεταξύ τους και με το ποτάμι, με κατεύθυνση τη βασική οδική αρτηρία και κατά συνέπεια, τους Τρικολώνους και το Μεθύδριο ο πρώτος και τη γέφυρα ο δεύτερος. Αυτοί οι δύο δρόμοι, καθώς και η κεντρική οδική αρτηρία θα αποτελούσαν τα όρια της εμπορικής αγοράς σε βορρά, νότο και ανατολή αντίστοιχα (εικ. 7, αρ. 15). Πίσω από τη δυτική και την ανατολική εξέδρα της Φιλιππείου στοάς αποκαλύφθηκαν τμήματα δαπέδου από πήλινες πλάκες (πλάτ. 1,10-1,30μ.), που χρονολογούνται πιθανότατα γύρω στα 200 π.Χ. και αποδόθηκαν (πιθανώς λανθασμένα) στην ύπαρξη δρόμου πίσω από τη στοά (εικ. 55).²⁷⁴ Δυστυχώς, το εσωτερικό οδικό δίκτυο παραμένει άγνωστο. Πάντως, πέρα από τις βασικές οδούς, στην πόλη θα υπήρχαν και άλλοι δευτερεύοντες δρόμοι, τους οποίους ο Πλούταρχος αποκαλεί *στενωπούς*.²⁷⁵ Τέτοιοι δρόμοι δυστυχώς, δεν έχουν εντοπιστεί.

271. Ξεν. *Ελλ.* VII 1, 29.

272. Πίκουλας 227.

273. Πaus. VIII 29, 5 και 30, 1.

274. *ΑΑ* 1995, 125, 1996, 276.

275. Πλούτ. *Φιλ.* XIII 2.

Όπως παρατηρούμε, το οδικό δίκτυο συνέδεε τη Μεγάλη Πόλη με τις μεγαλύτερες πόλεις της Πελοποννήσου και στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, γεγονός που καταδεικνύει τη στρατηγική θέση της, καθώς και τη σημασία της ως οδικού κόμβου. Πράγματι, η Μεγάλη Πόλη ήταν ένα σταυροδρόμι, από το οποίο περνούσε ο δρόμος που οδηγούσε από την Τεγέα στη Μεσσήνη, καθώς και ο δρόμος από τη Σπάρτη προς την Ολυμπία (η λεγόμενη Πελοποννησιακή διαγώνιος).

Με βάση την ανασύνθεση μέρους του οδικού δικτύου της πόλης, μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη πυλών (συνολικά οκτώ) στα τείχη, αν και δεν έχουν βρεθεί καθόλου ίχνη τους. Αυτές θα είναι: η Πύλη Μαινάλου-Μαντινείας, η Πύλη Παλλαντίου-Τεγέας, η Πύλη Σπάρτης (και Μεσσήνης), η Πύλη Μεσσήνης και η Πύλη Λυκόσουρας στο νότιο τμήμα, ενώ στο βόρειο η Πύλη Θωκνίας-Τραπεζούντας, η Πύλη Γόρτυνας-Ηραίας-Ολυμπίας και τέλος, η Πύλη Μεθυδρίου-Ορχομενού. Όπως μπορούμε να υποθέσουμε από την ύπαρξη ενός δευτερεύοντος δρόμου που οδηγούσε στη Λυκόσουρα, θα υπήρχαν και άλλες μικρότερες πύλες στο τείχος (*πυλίδες*). Το γεγονός ότι πρέπει να υπήρχαν δύο πύλες για τη Μεσσήνη δε σημαίνει ότι υπήρχαν δύο δρόμοι (παράλληλοι μεταξύ τους για 3 περίπου χλμ.) που κατευθύνονταν στην ίδια πόλη. Απλώς, ο ανατολικότερος οδηγούσε και στη Σπάρτη και διακλαδιζόταν πιο κάτω.

Τέλος, τα δύο τμήματα της πόλης πρέπει να συνδέονταν μεταξύ τους με γέφυρες, οι οποίες θα διευκόλυναν τη διάβαση, ειδικά κατά τους χειμερινούς μήνες. Στη θέση της σημερινής γέφυρας, παρατηρήθηκαν παλαιότερα ίχνη μιας αρχαίας (εικ. 8, αρ. 7). Εξάλλου, το σημείο αυτό ήταν κατάλληλο για γεφύρωση. Μια δεύτερη γέφυρα ίσως υπήρχε μεταξύ Θερσιλείου και του ιερού του Διός Σωτήρος, με βάση πάλι, παλιές παρατηρήσεις. Ακόμα δυτικότερα μπορεί να υπήρχε και άλλη γέφυρα, όπως θα περίμενε κανείς. Τέλος, έχει υποστηριχθεί ότι υπήρχαν λείψανα μιας άλλης γέφυρας στο ρέμα Βάθυλλος. Όσο για την ύπαρξη λίθινης γέφυρας στην πόλη, αν και δεν υπάρχουν ίχνη και μια τέτοια υπόθεση αμφισβητείται, υπάρχουν επιγραφικά στοιχεία για μια γέφυρα-χορηγία στην πόλη, του Ιταλού Ταυρίσκου (IG V 2, 456).

Επισημείωση

Στην παρούσα εργασία έχουν αναφερθεί ελάχιστες ιδιωτικές κατοικίες, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι ο χώρος εντός των τειχών δε γέμισε ποτέ με σπίτια, όπως έχει υποστηριχθεί. Ενδείξεις για την ύπαρξή τους αποτελούν τα κατάσπαρτα σε όλη την έκταση της πόλης, όστρακα. Επίσης, πίσω από τη Φιλίππειο στοά βρέθηκαν στα έτη

1994 και 1995, δωμάτια σπιτιών (σε ένα από αυτά αποκαλύφθηκε δάπεδο λουτρού των ελληνιστικών χρόνων). Η κεραμική που βρέθηκε στα δωμάτια ανήκει στα ύστερα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια (εικ. 56-57).²⁷⁶ Οι ιδιωτικές ζώνες δόμησης πρέπει να εκτείνονταν κυρίως στην περιοχή ανατολικά και νότια από το θέατρο (όπου και η λεγόμενη «ρωμαϊκή συνοικία»), καθώς και πάνω στα ελαφρά υψώματα βόρεια της Αγοράς.

276. *AA* 1996, 276-8.

9. Ύδρευση-αποχέτευση

Ύδρευση

Ελάχιστα είναι γνωστά για τα συστήματα υδρεύσεως της πόλης κατά χρονικές περιόδους, καθώς δεν έχουν επεκταθεί οι ανασκαφικές έρευνες στις υπόγειες σωληνώσεις, ορατές σήμερα αποσπασματικά. Μια από αυτές, μήκους περίπου 18μ., είναι πιθανό ότι παροχέτευε νερό στο άλσος του τεμένους των Μεγάλων Θεών, ενώ στο ιερό του Διός Σωτήρος βρέθηκαν σκεπασμένα πήλινα λούκια, καθώς και τμήματα μολυβδοσωλήνων. Έξω από το ανατολικό τείχος (δεν διευκρινίζεται σε ποιο σημείο ακριβώς) βρέθηκαν πήλινα λούκια, ίδια με αυτά του τελευταίου ιερού, που θα παροχέτευαν νερό σε κήπους στην περιοχή. Στη μέση της Αγοράς αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια μιας κατασκευής σε σχήμα τόξου, πιθανότατα κρήνης υπό μορφή εξέδρας (εικ. 7, αρ. 13), η οποία έχει υποτεθεί ότι συνδεόταν με το τέμενος του Διός Σωτήρος, μέσω των πήλινων σωλήνων, που έχουν ήδη αναφερθεί. Είναι πιθανό η κρήνη αυτή να τροφοδοτούσε το συγκεκριμένο ιερό. Η περιοχή της Αγοράς πρέπει να υδρευόταν κανονικά, όπως μπορούμε να υποθέσουμε από παρόμοιες περιπτώσεις σε άλλες πόλεις. Το νερό θα ερχόταν άφθονο όλο το χρόνο από τον Ελισσόνα.²⁷⁷ Ωστόσο, υπήρχαν μικρά ποτάμια, όπως ο Αμίνιος (σήμερα Λιγατάρης) έξω από τα τείχη, ο Βάθυλλος και ο Έλαφος. Εδώ πρέπει να προσθέσουμε και μερικές πηγές μέσα στην πόλη, όπως αυτή κάτω από τα εδώλια του θεάτρου και μια άλλη στο ιερό του Ασκληπιού Παιδός στο νότιο τμήμα και η πηγή στο λόφο Σκολείτα, καθώς και ο Βάθυλλος στο βόρειο. Επίσης, υπήρχαν στην πόλη πηγάδια με μικρό βάθος.²⁷⁸

Στα ρωμαϊκά χρόνια φαίνεται ότι κατασκευάστηκε υδραγωγείο, που εξασφάλιζε την υδροδότηση της πόλης με νερό από τις πηγές του Αλφειού. Ίχνη του υδαταγωγού αυτού, που ξεκινούσε από το Κεφαλόβρυσο στον Αϊ-Γιάννη, έχουν βρεθεί στα ΝΑ της πόλης. Η πορεία του πρέπει να τοποθετηθεί δυτικότερα από αυτήν

277. Πετρονώτης 248.

278. Πετρονώτης 163-4.

που προτείνει ο Πετρονώτης (εικ. 4 και 5). Το συνολικό μήκος του είναι σχεδόν 10 χλμ. Στη θέση «Άγιος Αθανάσιος» ΝΔ του χωριού Μαλλωτά αποκαλύφθηκε μια ρωμαϊκή κατασκευή, ίσως υδατοδεξαμενή, που μάλλον τροφοδοτούσε τον υδαταγωγό λίγες εκατοντάδες μέτρα δυτικότερα. Στα Ποτιστικά εντοπίστηκε ακόμα μια ρωμαϊκή υδατοδεξαμενή, η οποία ίσως παροχέτευε νερό στον υδαταγωγό, αν όχι στη γειτονική αγροικία.²⁷⁹

Αποχέτευση

Σε πολλά σημεία της πόλης έχουν βρεθεί τμήματα πήλινων σωλήνων, που ανήκουν στο αποχετευτικό της δίκτυο και χρονολογούνται από τον 3^ο αι. π.Χ. έως τον 1^ο αι. μ.Χ. Ο Ελισσών πρέπει να ήταν ο τελικός κεντρικός αποχετευτικός αγωγός. Ο οχετός της ορχήστρας του θεάτρου συνεχιζόταν προς το ποτάμι και μάλιστα έχουν βρεθεί δύο πήλινοι αγωγοί Β του ανατολικού αναλήμματος με κατεύθυνση πιθανότατα προς τον οχετό.²⁸⁰

279. Πίκουλας 179.

280. Πετρονώτης 249. *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά Β'1, 140-1.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η Μεγάλη Πόλη αποτέλεσε τον πρόδρομο των ελληνιστικών πόλεων, ως προς τις τεράστιες διαστάσεις και τη δημιουργία με συνοικισμό (*πολισμό* στην περίπτωση της αρκαδικής πρωτεύουσας). Επίσης, υπήρξε η πρώτη πόλη της Αρκαδίας, αντάξια των φημισμένων πόλεων του ελληνικού κόσμου, με θαυμαστά οικοδομήματα, όπως το Θερσίλειο με τη μοναδική ακτινωτή διάταξη των εσωτερικών υποστυλωμάτων του, το μεγαλύτερο θέατρο της Ελλάδας, η μνημειώδης Φιλίππειος στοά και το ιερό του Διός Σωτήρος, με την παν-αρκαδική ακτινοβολία του.²⁸¹ Οι πολεοδομικές ιδιομορφίες της, όπως η επέκτασή της και στις δύο όχθες του Ελισσόνα, η απουσία ακρόπολης και η τεράστια έκταση των τειχών της, δεν την αποδυνάμωσαν, αλλά ενίσχυσαν τον χαρακτήρα της ως *διπλής πόλεως*, με άλλα λόγια διευκόλυναν τον διττό ρόλο της ως πρωτεύουσας της Αρκαδίας (βόρειο τμήμα) και ως έδρας του Αρκαδικού Κοινού (νότιο τμήμα), σύμφωνα με την παραδοσιακή άποψη. Πράγματι, είναι αξιοθαύμαστο το πώς προβλέφθηκαν στο σχεδιασμό της τυχόν προβλήματα που μπορούσαν να προκληθούν από έναν πληθυσμό που δυσανασχετούσε με τη μετεγκατάστασή του από τη μια πλευρά και από την απειλητική δύναμη της Σπάρτης από την άλλη, προβλήματα που μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο όχι μόνο την πόλη, αλλά και το Αρκαδικό Κοινό.

Είναι αξιοπερίεργο το ότι παρά τις καινοτομίες, που συναντάμε σε αυτή την πόλη, δεν υπάρχουν ίχνη ρυμοτομικού σχεδίου, γεγονός που οδήγησε στην υπόθεση ότι δεν εφαρμόστηκε το υποδάμειο σύστημα. Τη μοναδική ένδειξη για την εφαρμογή του αποτελεί η έκφραση του Πλούταρχου *στενωποί*,²⁸² πολεοδομικός όρος που χρησιμοποίησε ο Διόδωρος, αναφερόμενος στους στενούς δρόμους που παρεμβάλλονταν ανάμεσα στις *πλατείας* (δηλαδή οδούς), σχετικά με το υποδάμειο

281. Πετρονώτης 253.

282. Πλούτ. Φιλ. XIII 2.

σύστημα των Θουρίων.²⁸³ Ωστόσο, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν ο όρος αυτός είχε την ίδια σημασία και για τον Πλούταρχο. Θα πρέπει να περιμένουμε να επεκταθεί η αρχαιολογική έρευνα στην πόλη, για να μας δώσει απαντήσεις. Πάντως, η απουσία ενός υποδάμειου σχεδίου, που συνδέεται με τα δημοκρατικά ιδανικά και με την άριστη οργάνωση της πολιτείας, όπως το είδε ο εμπνευστής του, ο Ιππόδαμος, σε μια πόλη κατεξοχήν δημοκρατική δεν δικαιολογείται, ειδικά αν λάβουμε υπόψη την απουσία ακρόπολης, μηχανισμού που διευκολύνει την πραγματοποίηση πραξικοπήματος, όπως την ερμήνευσε ο Αριστοτέλης: *ἄκρόπολις ὀλιγαρχικὸν καὶ μοναρχικόν, δημοκρατικὸν δ' ἁμαλότης*.²⁸⁴ Η πιθανή απουσία ρυμοτομίας μπορεί να οφείλεται, κατά τον Πετρονώτη, στην επικράτηση των συντηρητικότερων στοιχείων στους κόλπους του Αρκαδικού Κοινού μετά το θάνατο του Λυκομήδη.²⁸⁵

Ένα τόσο μεγαλεπήβολο σχέδιο, όπως η προγραμματική δημιουργία της Μεγάλης Πόλης, στο οποίο ελήφθησαν όλα τα απαραίτητα μέτρα για την άμυνα και ανάπτυξή της, στο τέλος απέτυχε. Οι λόγοι της παρακμής της πρέπει να αναζητηθούν στην πολυτάραχη ιστορία της πόλης. Όπως έχουμε δει, ο βασικός λόγος ίδρυσής της ήταν η αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του σπαρτιατικού κινδύνου. Όταν αυτός έπαψε να υφίσταται, η πόλη εκπλήρωσε το ιστορικό χρέος της και δεν ήταν πλέον απαραίτητη, γεγονός που σιγά-σιγά οδήγησε στην παρακμή της και στην ασημαντότητα, ειδικότερα μετά τη διάλυση της Ομοσπονδίας και τη διαίρεση της Αρκαδίας σε δύο αντίπαλες παρατάξεις, με κέντρο τη Μαντινεία το βόρειο και τη Μεγάλη Πόλη το νότιο. Η τελευταία δεν ήταν πλέον έδρα της Ομοσπονδίας και πρωτεύουσα της Αρκαδίας, την οποία είχε αποτύχει να κρατήσει ενωμένη. Υπό τις τότε επικρατούσες συνθήκες, ήταν απομονωμένη και αποδυναμωμένη, καταλυτικά στοιχεία που οδήγησαν στο μαρasmus της. Ο πληθυσμός της μειωνόταν συνεχώς, καθώς όλο και περισσότεροι επέστρεφαν στις παλιές τους πατρίδες. Η προσχώρηση της πόλης στην Αχαϊκή Συμπολιτεία και η καταστροφή της Μαντινείας αντέστρεψαν για λίγο την κατάσταση, αλλά στη Ρωμαϊοκρατία συμπαρασύρθηκε στην κατάρρευση και την εξαθλίωση, μαζί με τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις. Όντας στο κέντρο της ορεινής Αρκαδίας και επομένως, μακριά από τις θαλάσσιες οδούς, ήταν αποξενωμένη από τον υπόλοιπο κόσμο ήδη από την ελληνιστική εποχή. Οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες είχαν αλλάξει και η Μεγάλη Πόλη αδυνατούσε να συμβαδίσει με το ρεύμα

283. Διόδ. XII 10, 6.

284. Αριστοτέλους *Πολιτικά* VII 11.

285. Πετρονώτης 254-5.

της εποχής. Η ρωμαϊκή κατοχή επιδείνωσε στο έπακρο την κατάσταση και δυσχέρανε τις συνθήκες διαβίωσης των υποδουλωμένων κατοίκων, οι οποίοι όχι μόνο δεν κατείχαν πλέον το οικονομικό κεφάλαιο από την εκμετάλλευση της γης, την κτηνοτροφία και το εμπόριο, αλλά ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν δυσβάστακτες φορολογίες.

Πέρα από τους ιστορικούς παράγοντες, πρέπει να τονίσουμε ορισμένες αδυναμίες στη σχεδιάσή της. Καταρχάς, φαίνεται ότι απουσίαζε η αίσθηση του μέτρου σε μια πόλη τεραστίων διαστάσεων με σχετικά μικρό πληθυσμό, ο ζωτικός χώρος της οποίας ποτέ δε γέμισε. Ο περίβολός της, όντας τεράστιος σε έκταση, δεν ήταν εύκολο να προστατευτεί. Σύμφωνα με τα λόγια του Πετρονώτη, «το μεγαλοδιάστατό της κατάντησε άσκοπη και επικίνδυνη πληθωρική». ²⁸⁶ Έχει υποστηριχθεί επίσης, ότι η παρακμή της Μεγάλης Πόλης οφείλεται κυρίως στην ερήμωση της επικράτειάς της, μετά τη μεταφορά του πληθυσμού από τους συνοικισθέντες οικισμούς στη νέα πόλη. Γεγονός είναι πάντως, ότι χωρίς αρχαιολογική έρευνα δεν μπορεί να προσδιοριστεί η κατάσταση, στην οποία περιέπεσαν οι οικισμοί αυτοί μετά τον πολισμό (εάν δηλαδή έπαψαν να υπάρχουν ή διατήρησαν την προηγούμενη θέση τους ή υποβαθμίστηκαν). Φαίνεται πιθανότερο όμως, η επικράτεια της πόλης να μην ερήμωσε τελείως, αλλά να εξακολούθησαν να υπάρχουν οικισμοί σε αυτήν. Τέλος, η απουσία μιας φυσικής οχυρής θέσης την έκανε ευάλωτη σε μια εποχή, όπου οι Μακεδόνες άρχισαν να κτίζουν φρούρια και όπου οι πολεμικές και αμυντικές τακτικές έχουν εξελιχθεί πολύ. Η επίπεδη θέση της δεν ήταν πλέον ασφαλής. Πράγματι, στην ύστερη αρχαιότητα δεν μπόρεσε να προστατευτεί από τις βαρβαρικές επιδρομές και αργότερα, αντικαταστάθηκε από δύο οχυρά, την Καρύταινα και το Λιοντάρι. ²⁸⁷

Σε γενικές γραμμές, μπορεί να ειπωθεί ότι από τη στιγμή που οι δύο βασικοί λόγοι ύπαρξής της, δηλαδή ως βάσεως εναντίον της Σπάρτης και ως συνεκτικού ιστού όλης της Αρκαδίας, έπαψαν να υπάρχουν, η πόλη δεν ήταν πλέον σημαντική και σιγά-σιγά εξαφανίστηκε. Σε αυτό συνέτειναν επίσης, οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν στον ελλαδικό χώρο από τα ελληνιστικά χρόνια και έπειτα, καθώς και η αδυναμία της να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις των νέων καιρών.

286. Πετρονώτης 256.

287. Πετρονώτης 255-9.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κατάλογος κοινοτήτων που ήταν υποχρεωμένες να ενσωματωθούν στη Μεγάλη Πόλη, σύμφωνα με τον Πausανία (VIII 27, 3-4)²⁸⁸

Μαιναλία	Παρρασία
1. ῥΑσέα	22. Λυκοσουρεῖς
2. Παλλάντιον	23. Θωκνεῖς
3. Εὔταια	24. Τραπεζούντιοι
4. Σουμάτειον	25. Προσεῖς
5. ῥΙασαία	26. ῥΑκακήσιον
6. Περαιθεῖς	27. ῥΑκόντιον
7. ῥΕλισσών	28. Μακαρία
8. ῥΟρεσθάσιον	29. Δασέα
9. Διπαία	
10. Λύκαια	Κυνουρία
	30. Γόρτυς
Εὔτρησία	31. Θεισόα <ῥ> πρὸς Λυκαίῳ
11. Τρικόλωνοι	32. Λυκαῖᾶται
12. Ζοίτειον	33. ῥΑλίφηρα
13. Χαρισία	
14. Πτολέδερμα	ἐκ τῶν συντελούντων ἐς ῥΟρχομενὸν
15. Κναῦσον	34. Θεισόα
16. Παράρεια	35. Μεθύδριον
	36. Τεῦθις
Αἰγύτις και Σκιρίτις	
17. Οἶον	Οικισμοί της Τρίπολης
18. Μαλέα	37. Καλλία
19. Κρῶμοι	38. Δίποινα
20. Βλένινα	39. Νώνακρις
21. Λεῦκτρον	

288. Σύμφωνα με τη νέα έκδοση Teubner της M. H. Rocha-Pereira.

Κατάλογος του Moggi

Εὐτρησία

1. Τρικόλωνι
2. Ζοίτειον
3. Χαιρισία
4. Πτολέδεσμα
5. Κναῦσον
6. Παρώρεια

Μαιναλία

7. Ὀρεσθάσιον
8. Περαιθεῖς
9. Λύκαια
10. Σουμάτειον
11. Αἰμονιαί*

Παρρασία

12. Λυκόσουρα
13. Θωκνεῖς
14. Τραπεζοῦς
15. Προσεῖς
16. Ἀκακήσιον
17. Ἀκόντιον
18. Μακαρία
19. Δασέα
20. Θεισόα
21. Βάσιλις*

* Οι οικισμοί με αστερίσκο δε συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο του Πανσανία.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- AA** Archäologischer Anzeiger.
- AΔ** Αρχαιολογικόν Δελτίον.
- ARep** Archaeological Reports.
- Bury** J. B. Bury, The double city of Megalopolis, *JHS* 18 (1898) 15-22.
- Dušanić** S. Dušanić, *The Arcadian League of the IVth century*, Belgrade 1970, σσ. 269-345.
- Frazer** J. G. Frazer, *Pausanias's Description of Greece*, London 1898, vol. IV (ανατ. 1965).
- Hornblower** S. Hornblower, When Was Megalopolis Founded?, *BSA* 85 (1990) 71-77.
- JHS** Journal of Hellenic Studies.
- Nielsen** Th. H. Nielsen, *Arkadia and its Poleis in the Archaic and Classical Periods*, Hypomnemata, τόμ. 140, Göttingen 2002.
- ΠΑΕ** Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.
- Πετρονώτης** Α. Πετρονώτης, *Ἡ Μεγάλη Πόλις τῆς Ἀρκαδίας*, ΑΤΟ, Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς Πόλεις, ἀρ. 23, Ἀθήνα 1973.
- Πίκουλας** Γ. Α. Πίκουλας, *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτικὴ Χώρα, ἀπὸ τὸν 8^ο π.Χ. ὡς τὸν 4^ο μ.Χ. αἰώνα. Συμβολὴ στὴν τοπογραφία της*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἡόρος: Ἡ Μεγάλη Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1988.
- Roy 1971** J. Roy, Arcadia and Boiotia in Peloponnesian Affairs 370-362 B.C., *Historia* 20 (1971) 569-599.
- Roy 1974** J. Roy, Postscript on the Arcadian League, *Historia* 23 (1974) 505-507.
- Tsiolis** V. Tsiolis, El "Thersilion" de Megalópolis: funciones y cronología, *Gerion* 13 (1995) 47-68.
- ZAnt** Živa Antika.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bury, J. B., The Double City of Megalopolis, *JHS* 18 (1898) 15-22.
- Dušanović, S., *The Arcadian league of the IVth century*, Belgrade 1970 [με αγγλική περίληψη, σσ. 269-345].
- Dušanović, S., When Megalopolis was founded, *ZAnt.* 19 (1969) 263-283 [*non vidi*].
- Frazer, J. G., *Pausanias's Description of Greece*, London 1898, vol. IV (ανατ. 1965).
- Gardner, E. A. – Loring, W. – Richards, G. C. – Woodhouse, W. J., Excavations at Megalopolis 1890-1891. With an architectural description by W. Schultz, London 1892 (*JHS* Suppl. Paper αρ. 1) [*non vidi*].
- Hiller von Gaertringen, Fr., *IG V 2*, Berlin 1913.
- Hiller von Gaertringen, Fr., s.v. Megala polis, *RE* XV (1931) 127-140.
- Hornblower, S., When Was Megalopolis founded?, *BSA* 85 (1990) 71-77.
- Καραπαναγιώτου, Αν. Βασιλ., Αρχαίο θέατρο Μεγαλόπολης, *ΑΔ* 50 (1995) [2000] Β' 1, 137-148.
- Καραπαναγιώτου, Αν. Βασιλ. Μεγαλόπολη. Θέατρο, *ΑΔ* 51 (1996) [2001] Β' 1, 137-144.
- Καραπαναγιώτου, Αν. Βασιλ., Θέατρο Μεγαλόπολης, *ΑΔ* 52 (1997) [2002] Β' 1, 202-206.
- Lauter, H. *et al.*, *AA* 1995, 121-128.
- Lauter, H. *et al.*, *AA* 1996, 269-286.
- Lauter, H. *et al.*, *AA* 1998, 415-451.
- Nielsen, Th. H., *Arkadia and its Poleis in the Archaic and Classical Periods*, *Hypomnemata* τόμ. 140, Göttingen 2002, 413-42, 474-99.
- Παπαχατζής, Ν., *Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις*, τόμ. 4, Ἀθήνα 1976.
- Πετρονώτης, Α., *Ἡ Μεγάλη Πόλις τῆς Ἀρκαδίας*, ΑΤΟ, Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς Πόλεις αρ. 23, Ἀθήνα 1973.

Πίκουλας, Γ. Α., ^εΗ Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα, ἀπὸ τὸν 8^ο π.Χ. ὡς τὸν 4^ο μ.Χ. αἰώνα. Συμβολὴ στὴν τοπογραφία της, Διδακτορική Διατριβή, Ἡόρος: ^εἩ Μεγάλη Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1988.

Roy, J., Arcadia and Boiotia in Peloponnesian Affairs 370-362 B.C., *Historia* 20 (1971) 569-599.

Roy, J., Postscript on the Arcadian league, *Historia* 23 (1974) 505-507.

Tsiolis, V., El “Thersilion” de Megalópolis: funciones y cronología, *Gerion* 13 (1995) 47-68.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1. Γεωφυσικός χάρτης της Αρκαδίας. Ηλεκτρονική διεύθυνση:
www.missouri.edu.
- Εικ. 2. Γεωφυσικός χάρτης της Αρκαδίας. Ηλεκτρονική διεύθυνση:
www.missouri.edu.
- Εικ. 3. Χάρτης της Αρκαδίας. Ηλεκτρονική διεύθυνση:
www.ellada.com/pelomap3.html.
- Εικ. 4. Τοπογραφικός χάρτης ευρύτερης περιοχής σημερινής Μεγαλόπολης.
Πετρονώτης, εικ. 3.
- Εικ. 5. Τοπογραφικός χάρτης ευρύτερης περιοχής Μεγάλης Πόλεως. Πετρονώτης,
εικ. 4.
- Εικ. 6. Τοπογραφικός χάρτης Μεγάλης Πόλεως και ευρύτερης περιοχής. Πετρονώτης,
εικ. 6.
- Εικ. 7. Τοπογραφικό διάγραμμα Μεγάλης Πόλεως. Πετρονώτης, εικ. 7.
- Εικ. 8. Τοπογραφικό διάγραμμα τμήματος της Μεγάλης Πόλεως. Πετρονώτης, εικ. 8.
- Εικ. 9. Κάτοψη Αγοράς. *ARep* 2003-04, 27, εικ. 34.
- Εικ. 10. Κάτοψη «Βουλευτηρίου». *AA* 1998, 430, εικ. 15.
- Εικ. 11. Κάτοψη «Βουλευτηρίου». *AA* 1998, 430, εικ. 16.
- Εικ. 12. Σχεδιαστική αναπαράσταση προσόψεως «Βουλευτηρίου». *AA* 1998, 430, εικ.
17.
- Εικ. 13. Υπόστυλη αίθουσα «Βουλευτηρίου». *AA* 1998, 434, εικ. 25.
- Εικ. 14. «Αρχαία» και βάθρα αγαλμάτων, από ΝΑ. Στο βάθος, η Φιλίππειος στοά. *AA*
1998, 439, εικ. 32.
- Εικ. 15. «Αρχαία». Κρηπίδωμα και αυλάκι απορροής υδάτων. *AA* 1998, 443, εικ. 39.
- Εικ. 16. Ιερό Διός (Ομαρίου;). Το λεγόμενο “fish’s well”. *ARep* 2003-04, 26, εικ. 33.
- Εικ. 17. Ιερό Διός (Ομαρίου;). Δωμάτιο με «εστία», από Ν. *ARep* 2002-03, 28, εικ.
45.
- Εικ. 18. Κάτοψη Φιλιπείου και «Ρωμαϊκής» στοάς και «Βουλευτηρίου».
Πετρονώτης, εικ. 16.
- Εικ. 19. Φιλίππειος στοά. Δυτική εξέδρα, από ΝΔ. *AA* 1995, 123, εικ. 6.

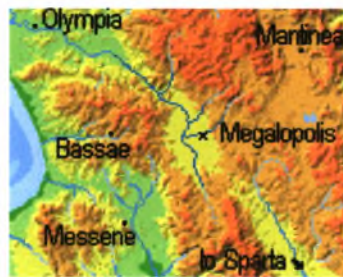
- Εικ. 20. Φιλίππειος στοά. Ανατολική εξέδρα, από ΝΔ. *AA* 1995, 126, εικ. 10.
- Εικ. 21. Φιλίππειος στοά. Ανατολική πτέρυγα, από ΝΔ. *AA* 1996, 270, εικ. 1.
- Εικ. 22. Φιλίππειος στοά. Ιωνικό κιονόκρανο. *AA* 1996, 279, εικ. 22.
- Εικ. 23. Φιλίππειος στοά. Ιωνικό κιονόκρανο από το ανατολικό τμήμα της στοάς. *AA* 1996, 281, εικ. 23.
- Εικ. 24. Φιλίππειος στοά. Πλάγια όψη προηγούμενου κιονόκρανου. *AA* 1996, 281, εικ. 24.
- Εικ. 25. Φιλίππειος στοά. Ιωνικό κιονόκρανο από το εσωτερικό. *AA* 1996, 281, εικ. 25.
- Εικ. 26. Ιωνικό κιονόκρανο. Ορέστιο, Άγ. Γεώργιος, *AA* 1996, 281, εικ. 26.
- Εικ. 27. Φιλίππειος στοά. Κορινθιακό κιονόκρανο Nr 208. *AA* 1998, 425, εικ. 8.
- Εικ. 28. Φιλίππειος στοά. Κορινθιακό κιονόκρανο Nr 208. *AA* 1998, 425, εικ. 9.
- Εικ. 29. Κάτοψη ιερού Διός Σωτήρος. Πετρονώτης, εικ. 15.
- Εικ. 30. Ιερό Διός Σωτήρος. Κεκλιμένο επίπεδο στο ανατολικό πρόπυλο. *AA* 1998, 418, εικ. 2.
- Εικ. 31. Ιερό Διός Σωτήρος. Βάση αγάλματος στα βόρεια του προστώου, από Β. *AA* 1995, 121, εικ. 3.
- Εικ. 32. «Ρωμαϊκή» στοά. Στο βάθος, η δυτική πτέρυγα της Φιλίππειου στοάς. *AA* 1998, 421, εικ. 4.
- Εικ. 33. Η βάση του Νικήρατου (αριστερά) και του Αντίοχου (δεξιά). *AA* 1998, 448, εικ. 45.
- Εικ. 34. Η βάση του Λυδιάδα ΙΙ (αριστερά). *AA* 1998, 450, εικ. 47.
- Εικ. 35. Η επιγραφή του Λυδιάδα ΙΙ. *AA* 1998, 450, εικ. 48.
- Εικ. 36. Κάτοψη του λεγόμενου “Spolienbau” ή “Spolienmauer”. *AA* 1996, 284, εικ. 31.
- Εικ. 37. Σχεδιαστική αποκατάσταση Αγοράς κατά E. Curtius. Frazer, 321, εικ. 34.
- Εικ. 38. Ζευς Λυκαίος. M. Jost, *Sanctuaires et cultes d' Arcadie*, ÉFA, Paris 1985, pl. 63, εικ. 4.
- Εικ. 39. Παν. M. Jost, *Sanctuaires et cultes d' Arcadie*, ÉFA, Paris 1985, pl. 63, εικ. 4.
- Εικ. 40. Τοπογραφικός χάρτης τμήματος Μεγάλης Πόλεως. M. Jost, *Sanctuaires et cultes d' Arcadie*, ÉFA, Paris 1985, pl. 62.

- Εικ. 41. Κάτοψη Θερσιλείου (φάση Ι). 370/360-περ. 338/ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ.
Πετρονώτης, εικ. 9.
- Εικ. 42. Κάτοψη Θερσιλείου (φάση ΙΙ) και θεάτρου (φάση Ι). Περ. 338/ύστερος 4^{ος}
αι. -τέλος 4^{ου} αι. π.Χ. Πετρονώτης, εικ. 10.
- Εικ. 43. Κάτοψη Θερσιλείου (φάση ΙΙ) και θεάτρου (φάση ΙΙ). Τέλος 4^{ου} αι. -περ. 260
π.Χ. Πετρονώτης, εικ. 11.
- Εικ. 44. Κάτοψη Θερσιλείου (φάση ΙΙ) και θεάτρου (φάση ΙΙΙ). Περ. 260-223 π.Χ.
Πετρονώτης, εικ. 12.
- Εικ. 45. Κάτοψη θεάτρου (φάση ΙVα). Το Θερσίλειο σε ερείπια. 223-2^{ος} αι. π.Χ.
Πετρονώτης, εικ. 13.
- Εικ. 46. Κάτοψη θεάτρου (φάση ΙVβ). Το Θερσίλειο σε ερείπια. 2^{ος} αι. π.Χ.-4^{ος} αι.
μ.Χ. Πετρονώτης, εικ. 14.
- Εικ. 47. Κάτοψη Θερσιλείου. Tsiolis 68, εικ. 1.
- Εικ. 48. Προστώο και κυρίως αίθουσα Θερσιλείου, από ΝΔ. Ηλεκτρονική διεύθυνση:
www.perseus.tufts.edu.
- Εικ. 49. Κάτοψη θεάτρου. *AA* 51(1996), Χρονικά Β'1, 138, σχέδ. 18.
- Εικ. 50. Το θέατρο της Μεγάλης Πόλεως, από Δ. Ηλεκτρονική διεύθυνση:
www.culture.gr.
- Εικ. 51. Το θέατρο της Μεγάλης Πόλεως, από ΒΑ. Ηλεκτρονική διεύθυνση:
www.perseus.tufts.edu.
- Εικ. 52. Ανατολικό τμήμα θεάτρου. Πρώτες σειρές καθισμάτων, από Β. Ηλεκτρονική
διεύθυνση: www.perseus.tufts.edu.
- Εικ. 53. Αεροφωτογραφία Θερσιλείου και θεάτρου, από Β. Ηλεκτρονική διεύθυνση:
www.perseus.tufts.edu.
- Εικ. 54. Κάτοψη τμήματος της λεγόμενης «ρωμαϊκής» οικίας. Οικισμός ΑΗΣ-ΔΕΗ.
AA 28(1973), Χρονικά Β'1, 176, σχέδ. 8.
- Εικ. 55. “Hellenistische Straße” με πήλινες πλάκες πίσω από τη δυτική εξέδρα της
Φιλιππείου στοάς, από Ν. *AA* 1995, 125, εικ. 9.
- Εικ. 56. Κατοικίες πίσω από τη δυτική εξέδρα της Φιλιππείου στοάς. 370-περ. 350
π.Χ. *AA* 1996, 275, εικ. 14.
- Εικ. 57. Κατοικίες πίσω από την ανατολική εξέδρα της Φιλιππείου στοάς. 370-περ.
350 π.Χ. *AA* 1996, 276, εικ. 15.
- Εικ. 58. Τοπογραφικό διάγραμμα περιοχής Σκιάτιδος(;). Πετρονώτης, εικ. 18.

EIKONEΣ

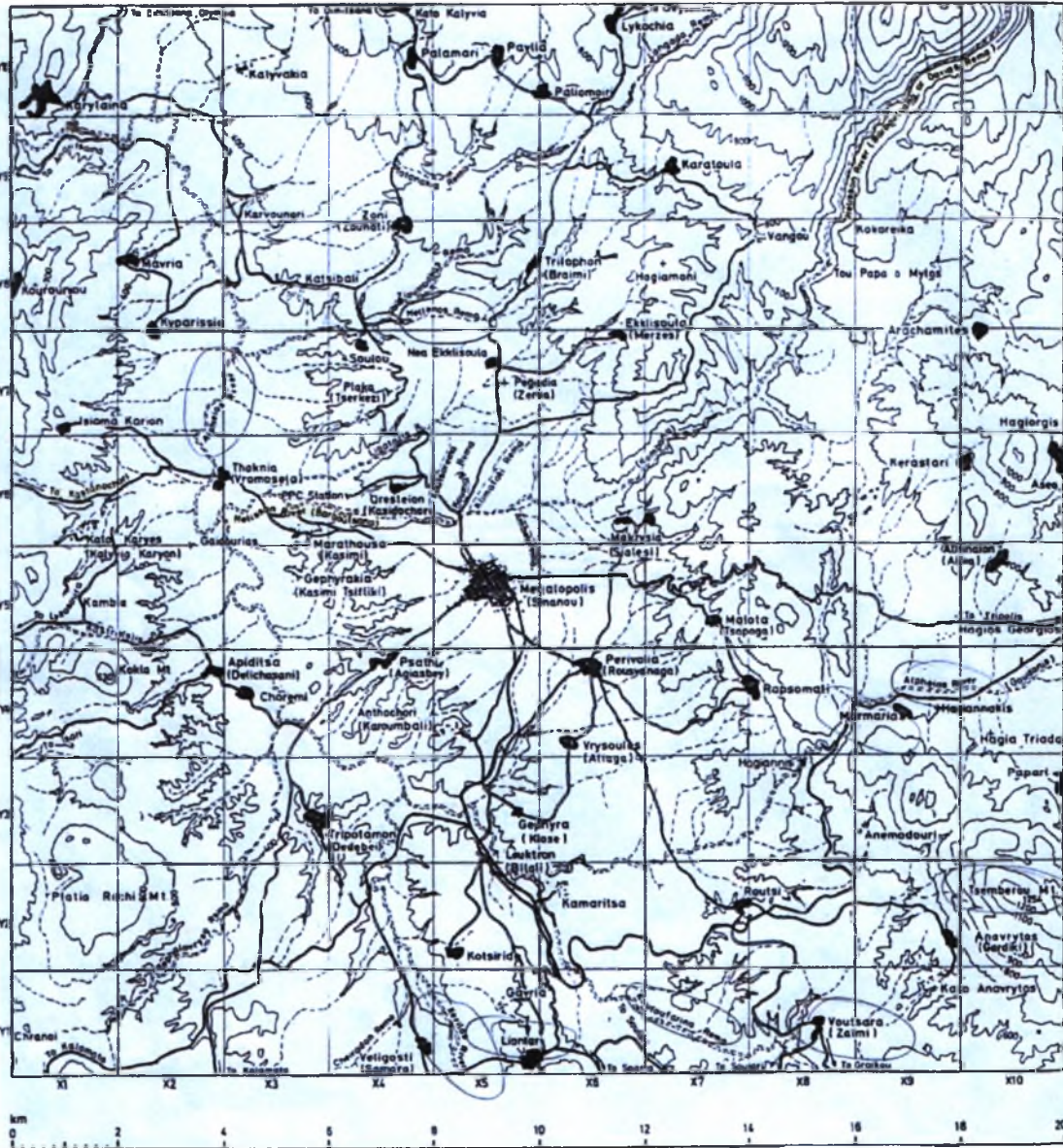
Εικ. 1. Γεωφυσικός χάρτης της Αρκαδίας

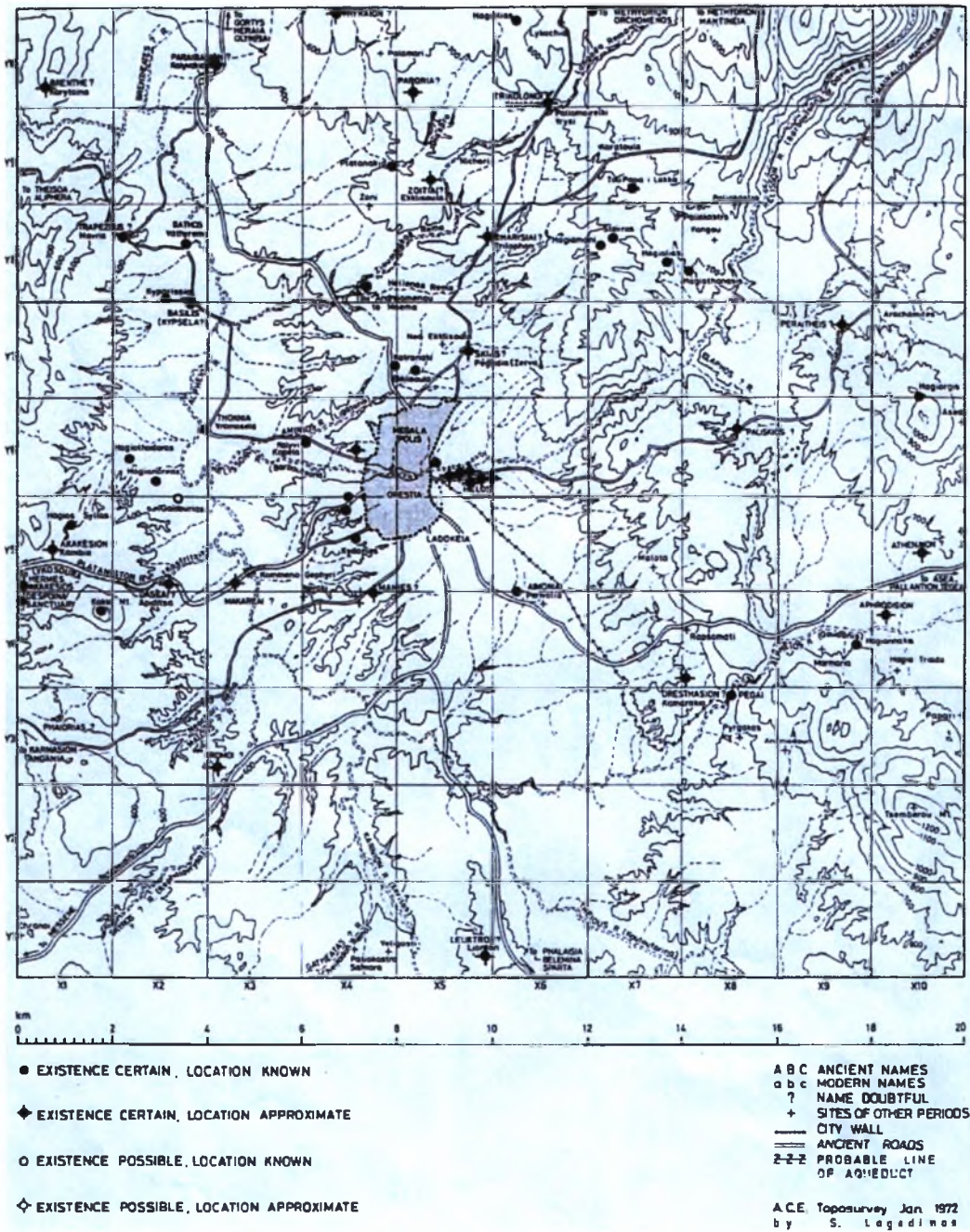
Εικ. 2. Γεωφυσικός χάρτης της Αρκαδίας

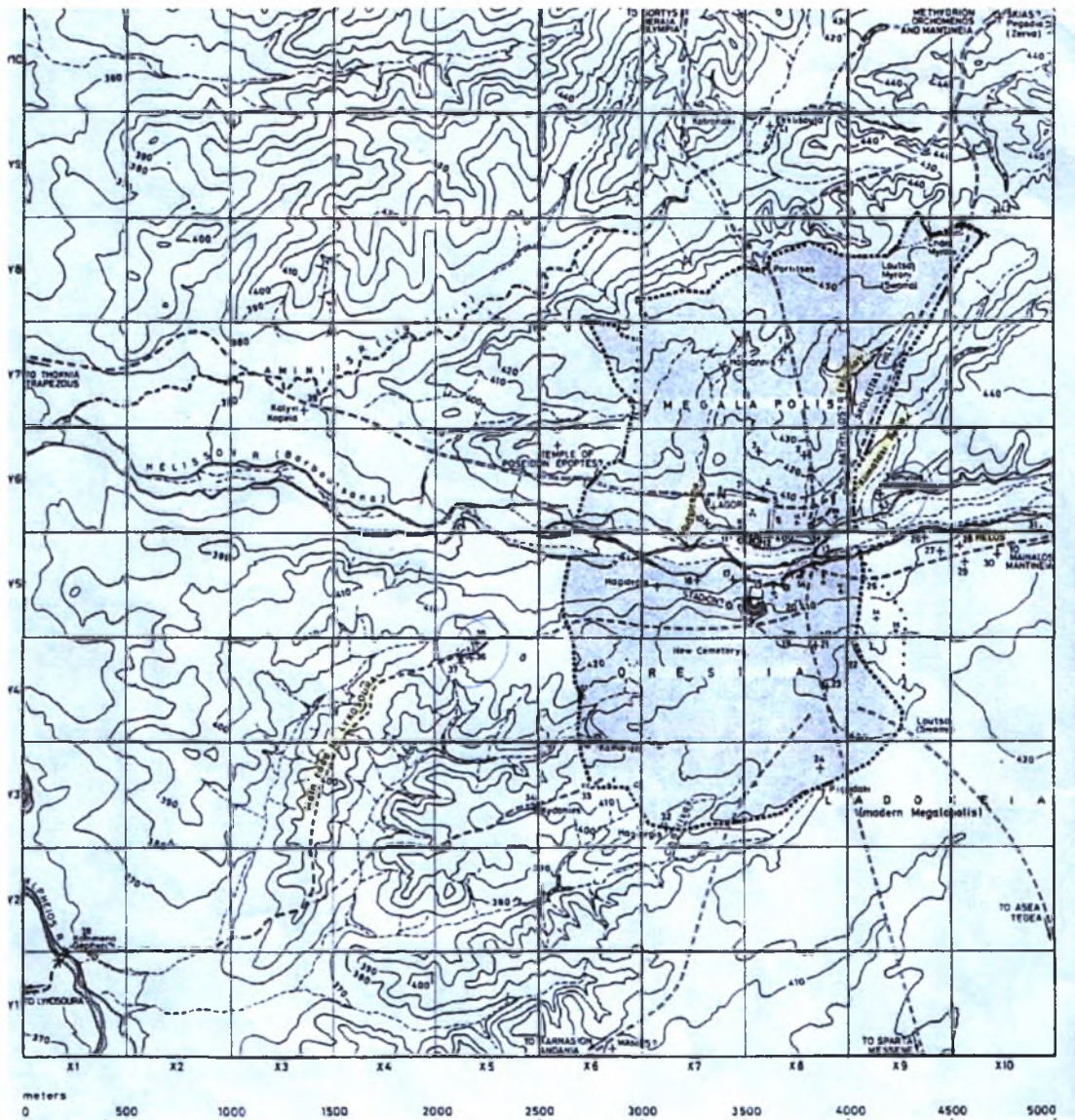
Εικ. 3. Χάρτης της Αρκαδίας

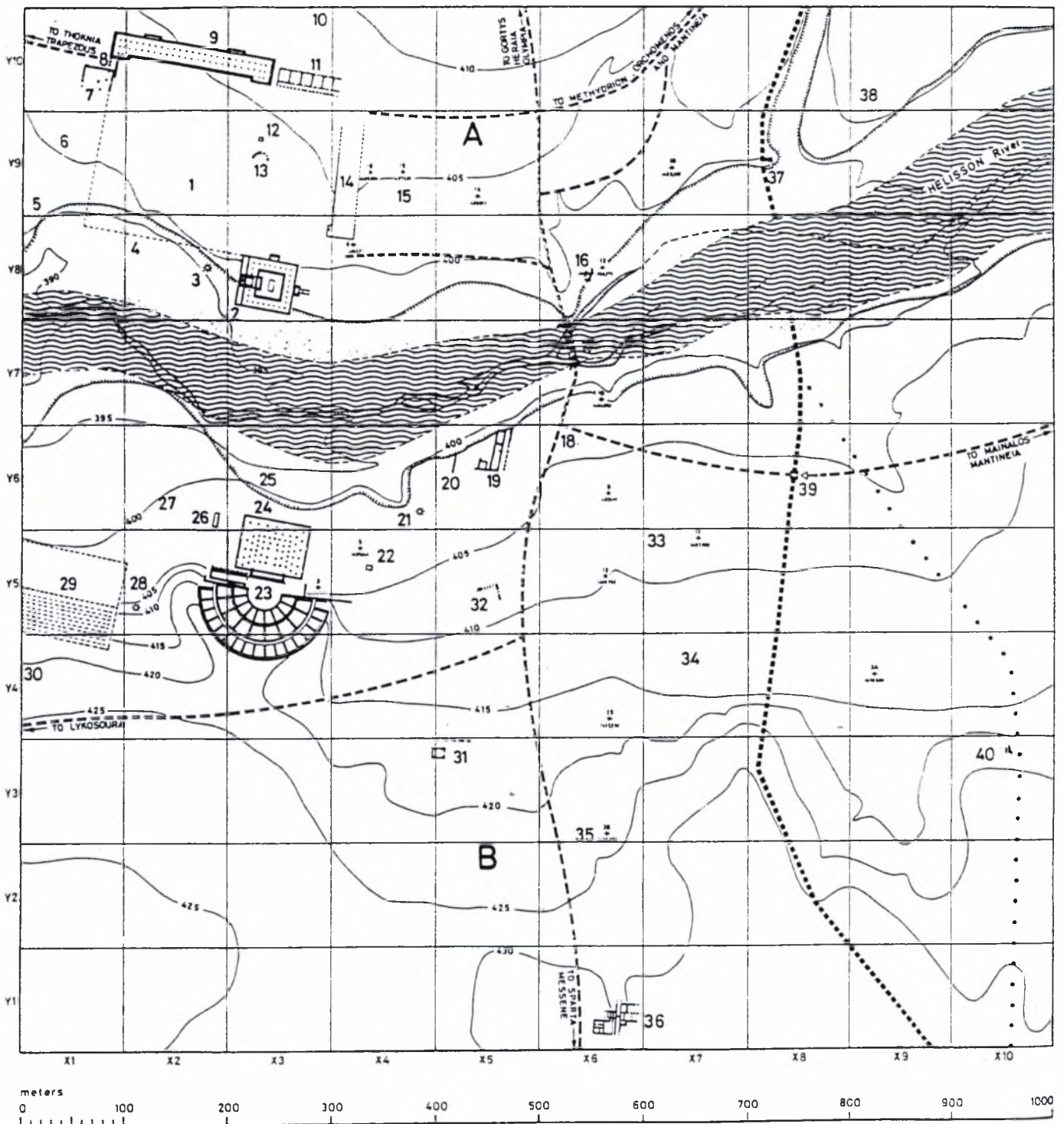
Εικ. 4. Τοπογραφικός χάρτης ευρύτερης περιοχής σημερινής Μεγαλόπολης

Εικ. 5. Τοπογραφικός χάρτης ευρύτερης περιοχής Μεγάλης Πόλεως

Εικ. 6. Τοπογραφικός χάρτης Μεγάλης Πόλεως και ευρύτερης περιοχής

MEGALA POLIS, THE DOUBLE CITY
 A. MEGALA POLIS PROPER:
 THE FEDERATE CITY
 B. ORESTIA: THE FEDERAL CAPITAL
 (numbers in parenthesis refer to PAUSANIAS, Book 8)

- 1 AGORA (30.2)
- 2 SANCTUARY OF ZEUS SOTER (30.10)
- 3 FOUNTAIN (ANCIENT?)
- 4 ARISTANDREIOS STOA (30.10)
- 5 ENCLOSURE OF THE GREAT GODDESSES (31.1-8)
- 6 GYMNASION? (31.8)
- 7 BOULEUTERION? (30.9)
- 8 LATER STOA
- 9 STOA OF PHILIPPOS (30.6)
- 10 TEMPLE OF TYCHE (30.7)
- 11 "ARCHAIA" (30.6)
- 12 ALTAR (OF ZEUS?) (30.2)

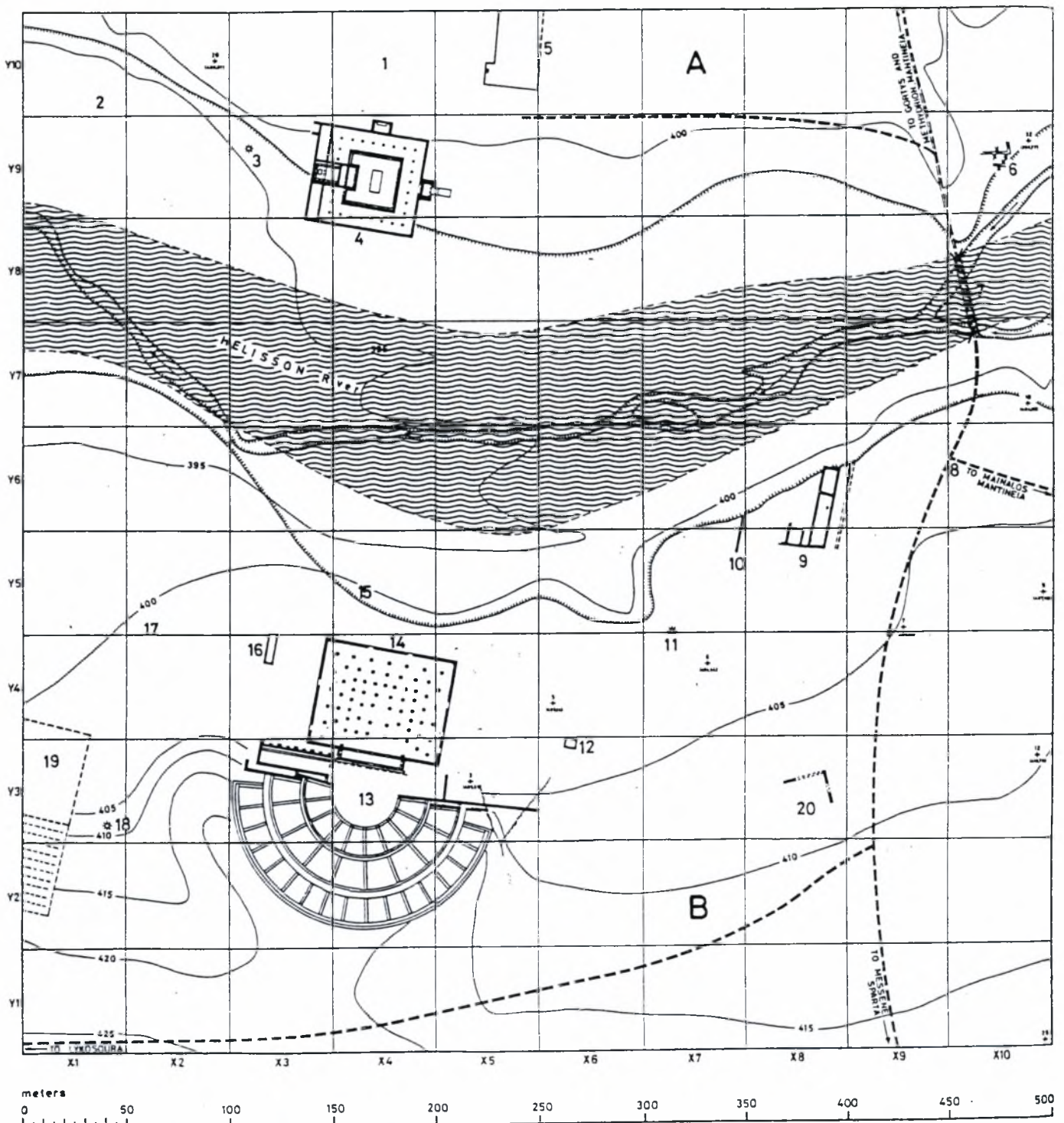
- 13 APSE OF A FOUNTAIN (OR OF THE BOULEUTERION?) (30.9)
- 14 MYROPOLIS STOA (30.7)
- 15 SECOND MARKETPLACE?
- 16 ROMAN BATH OR HOUSE
- 17 ANCIENT BRIDGE UNDER THE MODERN ONE?
- 18 REMAINS OF AN HYPOCAUST
- 19 SANCTUARY OF ASCLEPIOS PAIS? (32.5)
- 20 BRECCIA BUILDING
- 21 SPRING OF ASCLEPIOS PAIS? (32.5)
- 22 SMALL ALTAR
- 23 THEATER (32.1)
- 24 THERSILEION (32.1)
- 25 AREA OF THE "HOUSE" OF ALEXANDER THE GREAT? (32.1)
- 26 GREAT ALTAR (OF ARES?) (32.3)

- 27 SHRINE OF MUSES, APOLLO AND HERMES, & TEMPLE OF APHRODITE? (32.2-3)
- 28 SPRING OF DIONYSOS? (32.3)
- 29 STADION AREA? (32.3)
- 30 TEMPLE OF HERMES AND HERAKLES? (32.3)
- 31 ROMAN HOUSE
- 32 GREEK HOUSE
- 33 SHRINE OF GODS ERGATAI? (32.4)
- 34 SANCTUARY OF ASCLEPIOS AND HYGEIA? (32.4)
- 35 TEMPLE OF ARTEMIS AGROTERA? (32.4)
- 36 LARGE ROMAN HOUSE WITH MOSAIC PAVEMENTS
- 37 TOWER F OF CITY WALL
- 38 TUMULUS
- 39 GATE TO THE MARSH? (36.5)
- 40 EXTENSIVE MORTAR FOUNDATIONS

A.C.E. Toposurvey Jan. 1972
 by S. Lagodimos

- ✦ Ground survey stations
- ☼ SPRINGS
- CITY WALL - MOST PROBABLE
- CITY WALL - LESS PROBABLE
- PROBABLE LINE OF ANCIENT ROADS
- ===== PRESENT RIVER BED
- ===== PROBABLE ANCIENT RIVER BED

Εικ. 7. Τοπογραφικό διάγραμμα Μεγάλης Πόλεως.

MEGALE POLIS, THE DOUBLE CITY
 A MEGALA POLIS PROPER:
 THE FEDERATE CITY
 B ORESTIA: THE FEDERAL CAPITAL
 (numbers in parenthesis refer to PAUSANIAS, Book 9)

- 1 AGORA (30.2)
- 2 ARISTANDREIOS STOA (30.10)
- 3 FOUNTAIN (ANCIENT?)
- 4 SANCTUARY OF ZEUS SOTER (30.10)
- 5 MYROPOLIS STOA (30.7)

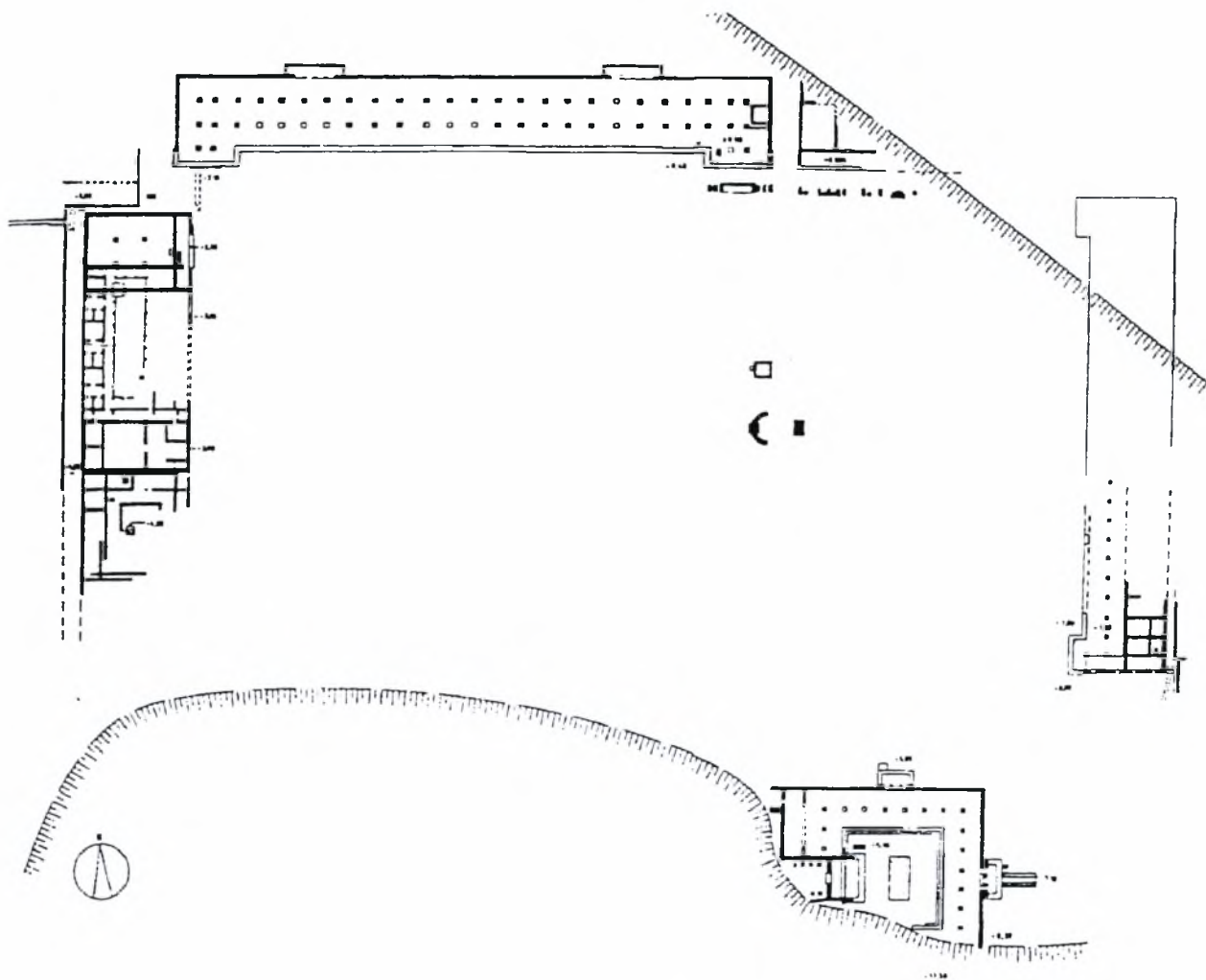
- 6 ROMAN BATH OR HOUSE
- 7 ANCIENT BRIDGE UNDER THE MODERN ONE?
- 8 REMAINS OF AN HYPOCAUST
- 9 SANCTUARY OF ASCLEPIOS PAIS? (32.5)
- 10 BRECCIA BUILDING
- 11 SPRING OF ASCLEPIOS PAIS? (32.5)
- 12 SMALL ALTAR
- 13 THEATER (32.1)

- 14 THERSILEION (32.1)
- 15 AREA OF THE 'HOUSE' OF ALEXANDER THE GREAT? (32.1)
- 16 GREAT ALTAR (OF ARES?) (32.3)
- 17 SHRINE OF MUSES, APOLLO AND HERMES, AND TEMPLE OF APHRODITE? (32.2-3)
- 18 SPRING OF DIONYSOS? (32.3)
- 19 STADION AREA? (32.3)
- 20 GREEK HOUSE

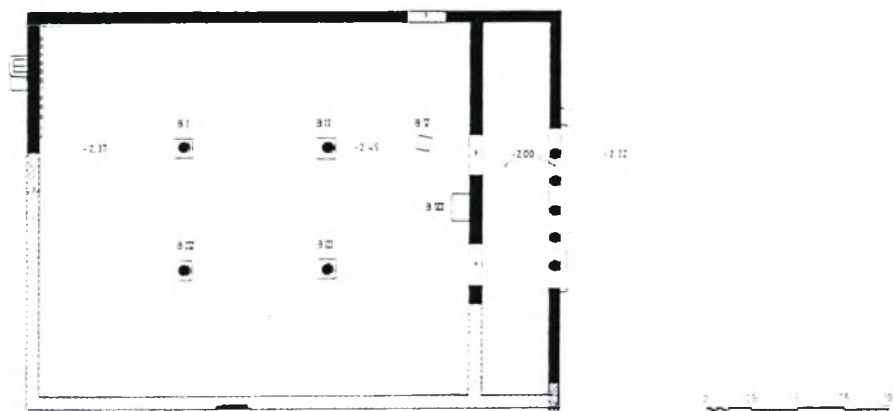
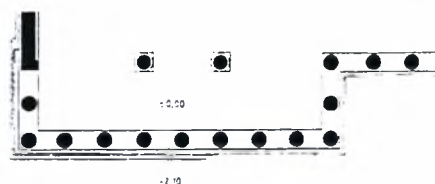
A.C.E. Toposurvey Jan. 1972
 by S. Lagodimas
 ♦ Ground survey stations

- === PROBABLE LINE OF ANCIENT ROADS
- PRESENT RIVER BED
- ~~~ PROBABLE ANCIENT RIVER BED
- ☆ SPRINGS

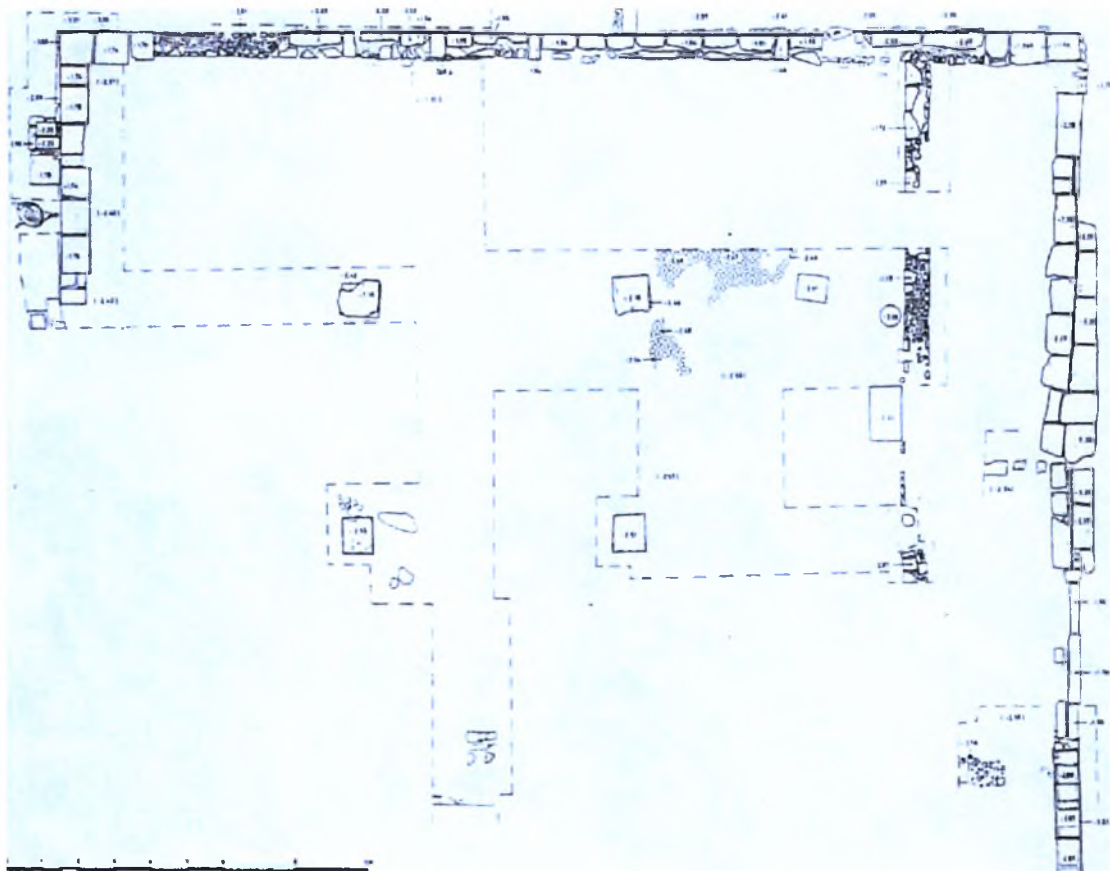
Εικ. 8. Τοπογραφικό διάγραμμα τμήματος της Μεγάλης Πόλεως.

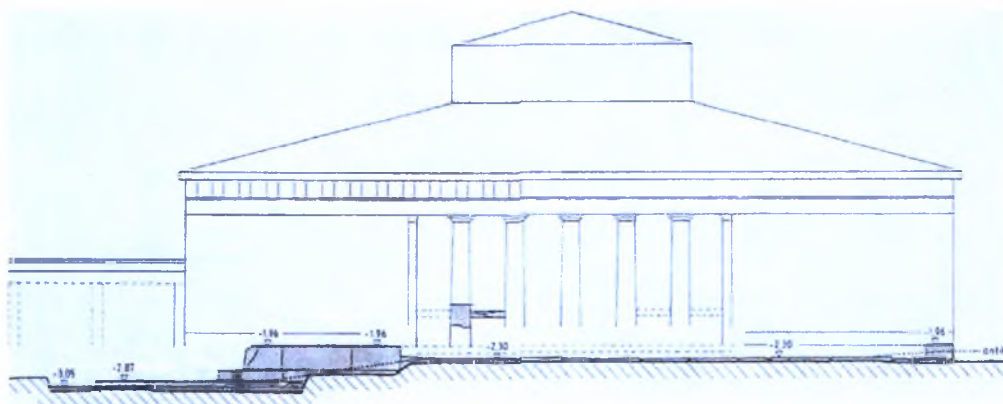
Εικ. 9. Κάτοψη Αγοράς.

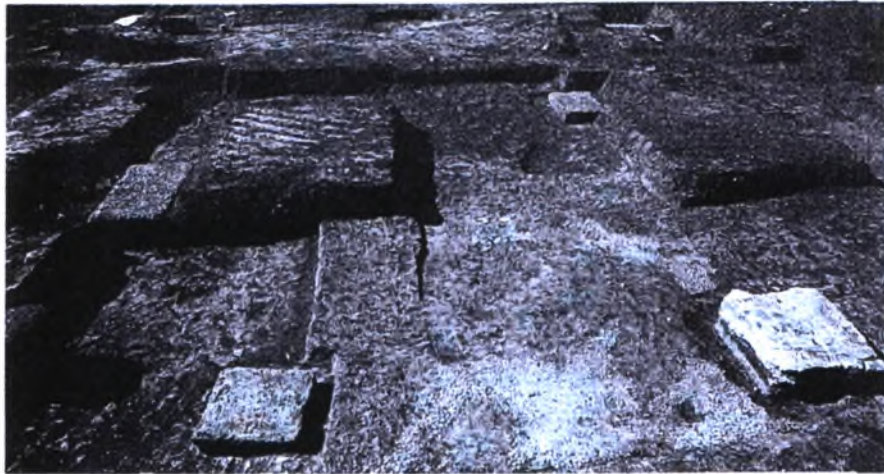
Εικ. 10. Κάτοψη Βουλευτηρίου.

Εικ. 11. Κάτοψη «Βουλευτηρίου»

Εικ. 12. Σχεδιαστική αναπαράσταση προσόψεως «Βουλευτηρίου»

Εικ. 13. Υπόστυλη αίθουσα «Βουλευτηρίου»

Εικ. 14. «Αρχεία» και βάθρα αγαλμάτων, από ΝΑ. Στο βάθος, η Φιλίππειος στοά

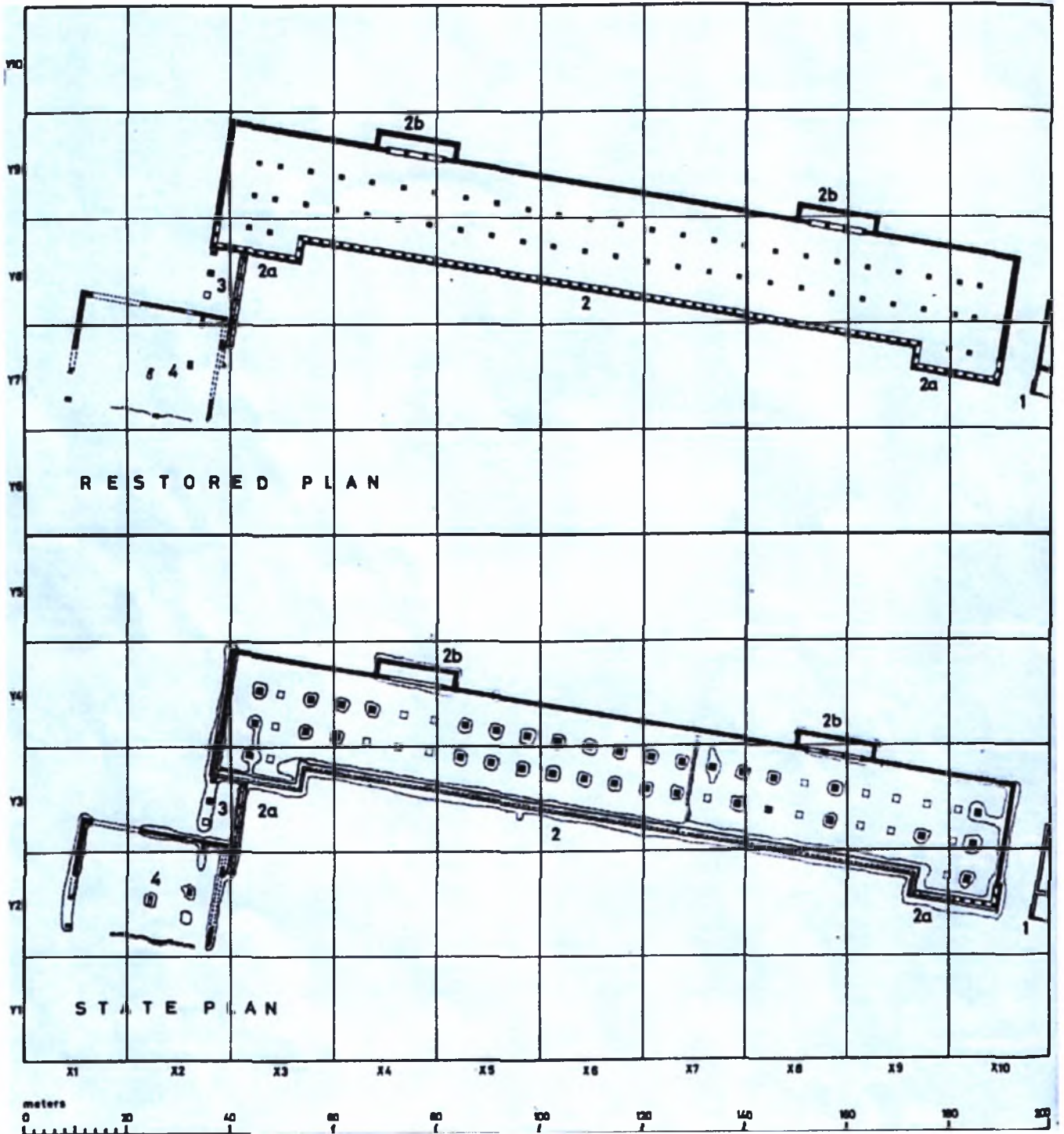
Εικ. 15. «Αρχεία». Κρηπίδωμα και αυλάκι απορροής υδάτων

Εικ. 16. Ιερό Διός (Ομαρίου;). Το λεγόμενο “fish’s well”

Εικ. 17. Ιερό Διός (Ομαρίου;). Δωμάτιο με «εστία», από Ν

Εικ. 18. Κάτοψη Φιλιππείου και «Ρωμαϊκής» στοάς και «Βουλευτηρίου»

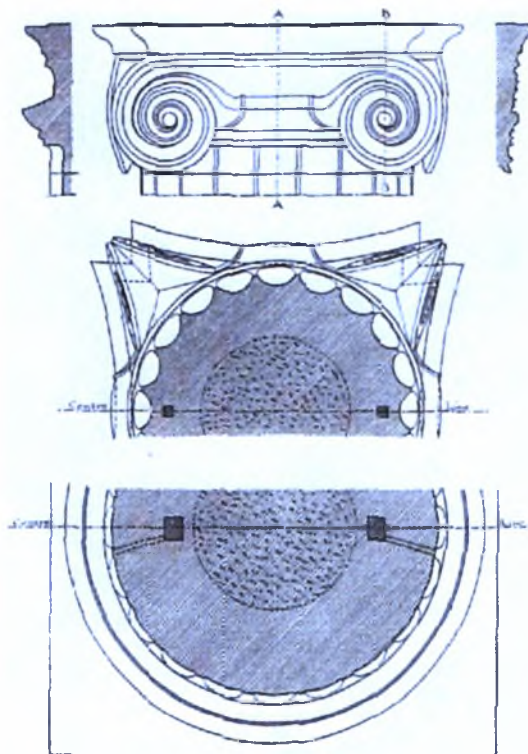
Εικ. 19. Φιλίππειος στοά. Δυτική εξέδρα, από ΝΔ

Εικ. 20. Φιλίππειος στοά. Ανατολική εξέδρα, από ΝΔ

Εικ. 21. Φιλίππειος στοά. Ανατολική πτέρυγα

Εικ. 22. Φιλίππειος στοά. Ιωνικό κιονόκρανο

Εικ. 23-24. Φιλίππειος στοά. Ιωνικό κιονόκρανο από το ανατολικό τμήμα

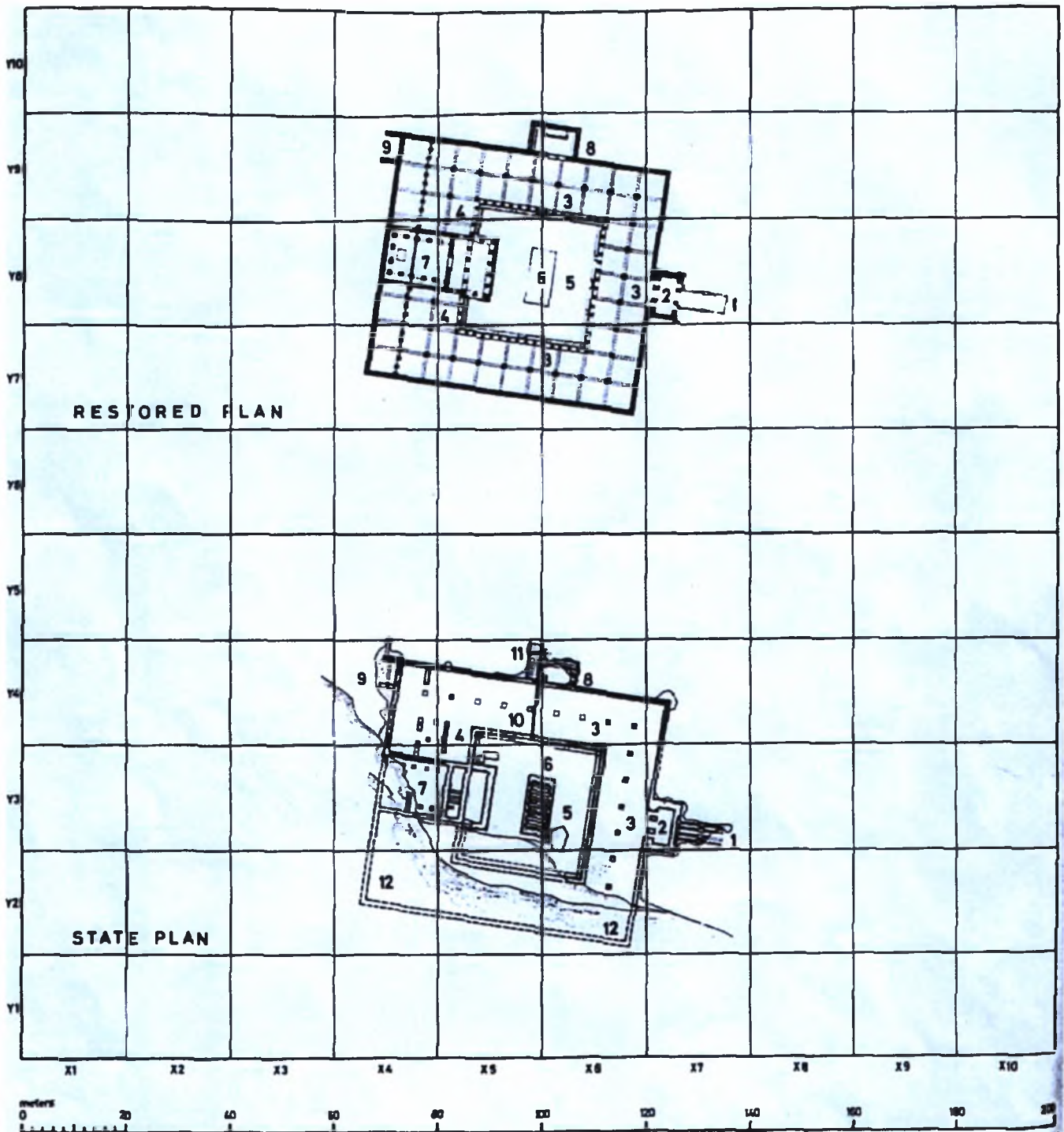
Εικ. 25. Φιλίππειος στοά. Ιωνικό κιονόκρανο από το εσωτερικό

Εικ. 26. Ιωνικό κιονόκρανο. Ορέστιο, Άγ. Γεώργιος

Εικ. 27-28. Φιλίππειος στοά. Κορινθιακό κιονόκρανο Nr 208

- 1 ENTRANCE RAMP
- 2 MAIN ENTRANCE
- 3 DOUBLE STOA
- 4 TRIPLE STOA
- 5 COURTYARD
- 6 BASE (OF AN ALTAR OR STATUARY GROUP OF ZEUS, MEGALE POLIS, AND ARTEMIS)
- 7 TEMPLE OF ZEUS

- 8 EXEDRA (OR ADDITIONAL ENTRANCE)
- 9 PROJECTING WALLS (RELATED TO THE STOA ARISTANDREIOS ?)
- 10 TILE DRAIN
- 11 LEAD PIPE
- 12 SECTION CARRIED AWAY BY THE HELISSON RIVER

- STANDING PARTS
- == FOUNDATIONS
- - - - PRESUMED PARTS
- ▨ LATER ADDITIONS

Basic dimensions checked by A. Petronidis and S. Logodimos - A.C.E. Toposurvey Feb. 1977

Εικ. 29. Κάτοψη ιερού Διός Σωτήρος

Εικ. 30. Ιερό Διός Σωτήρος. Κεκλιμένο επίπεδο στο ανατολικό πρόπυλο

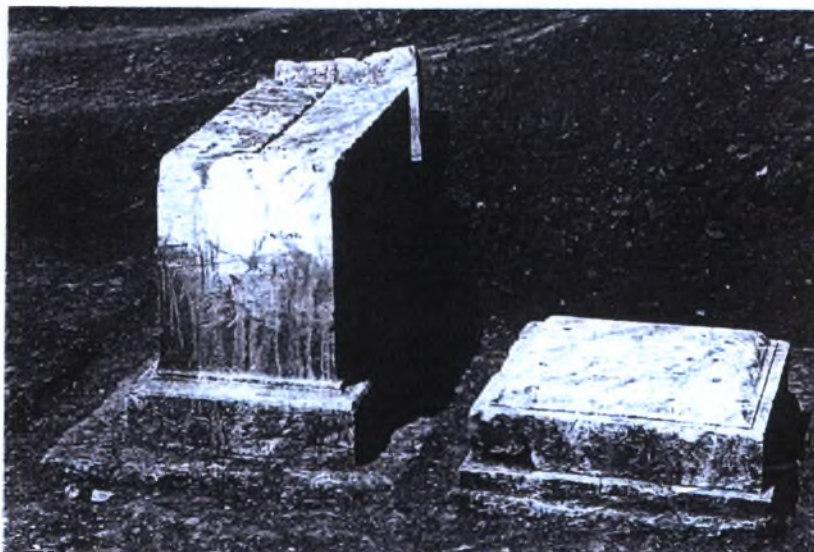
Εικ. 31. Ιερό Διός Σωτήρος. Βάση αγάλματος στα βόρεια του προστώου, από Β

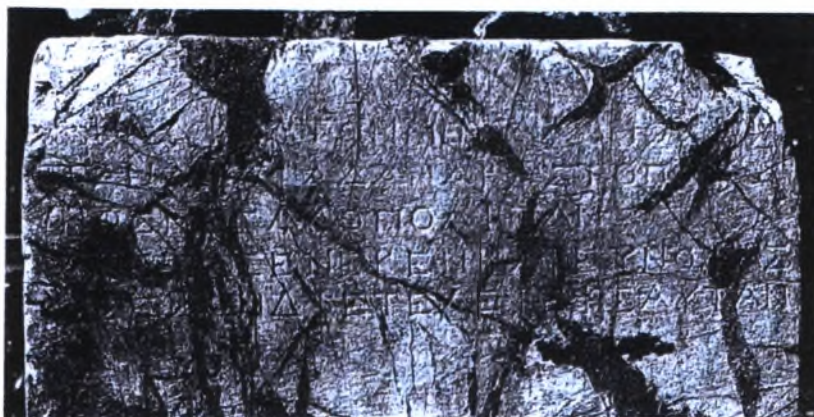
Εικ. 32. «Ρωμαϊκή» στοά. Στο βάθος, η δυτική πτέρυγα της Φιλιπείου στοάς

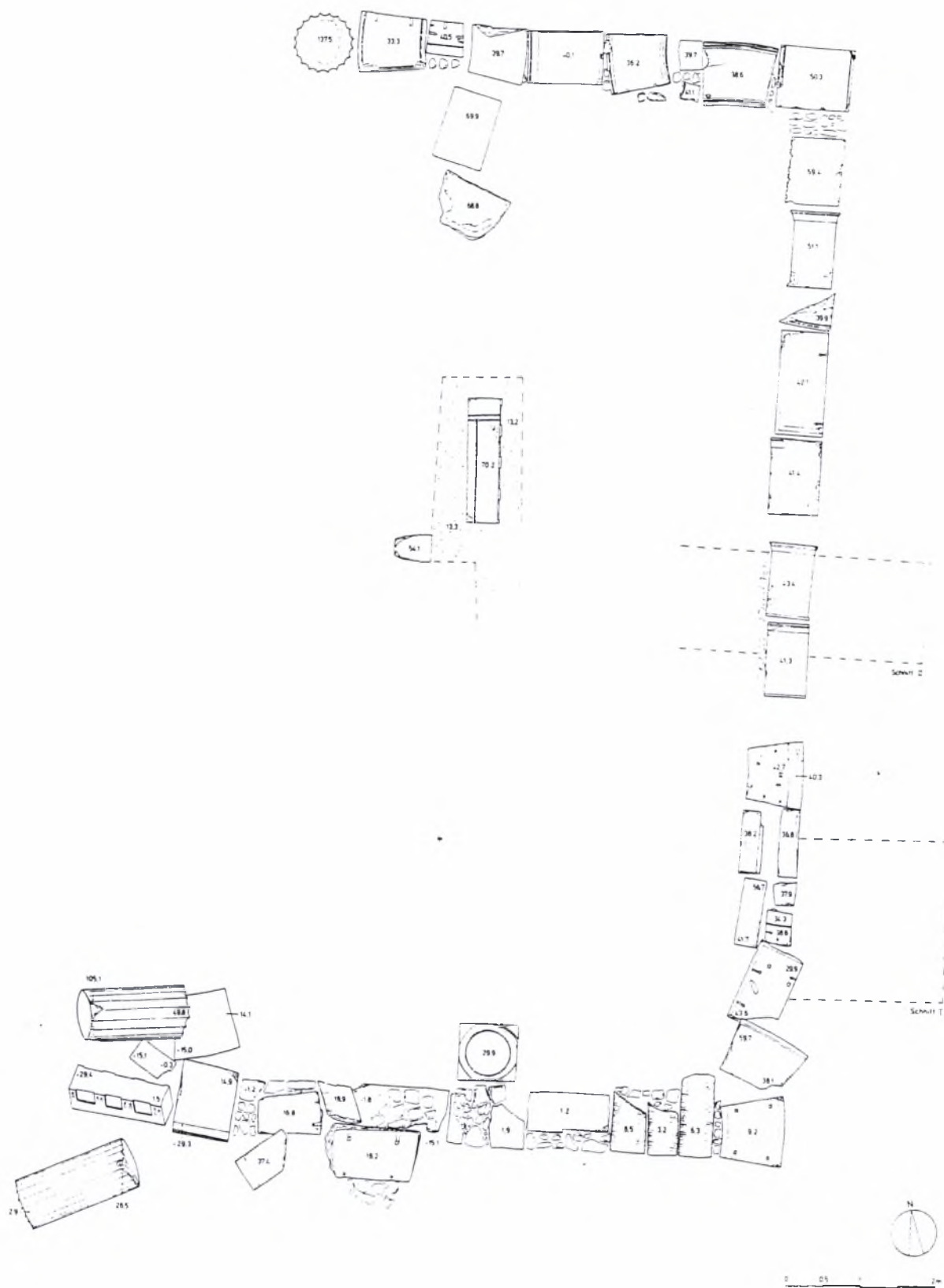
Εικ. 33. Η βάση του Νικήρατου (αριστερά) και του Αντίοχου (δεξιά)

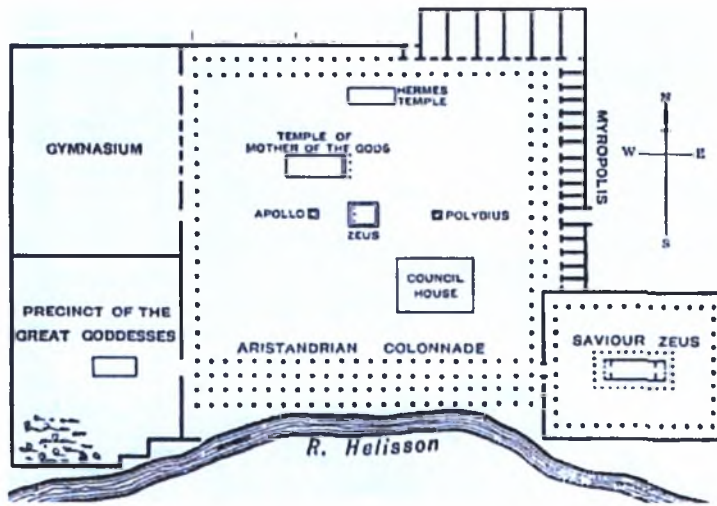
Εικ. 34. Η βάση του Λυδιάδα II (αριστερά)

Εικ. 35. Η επιγραφή του Λυδιάδα II

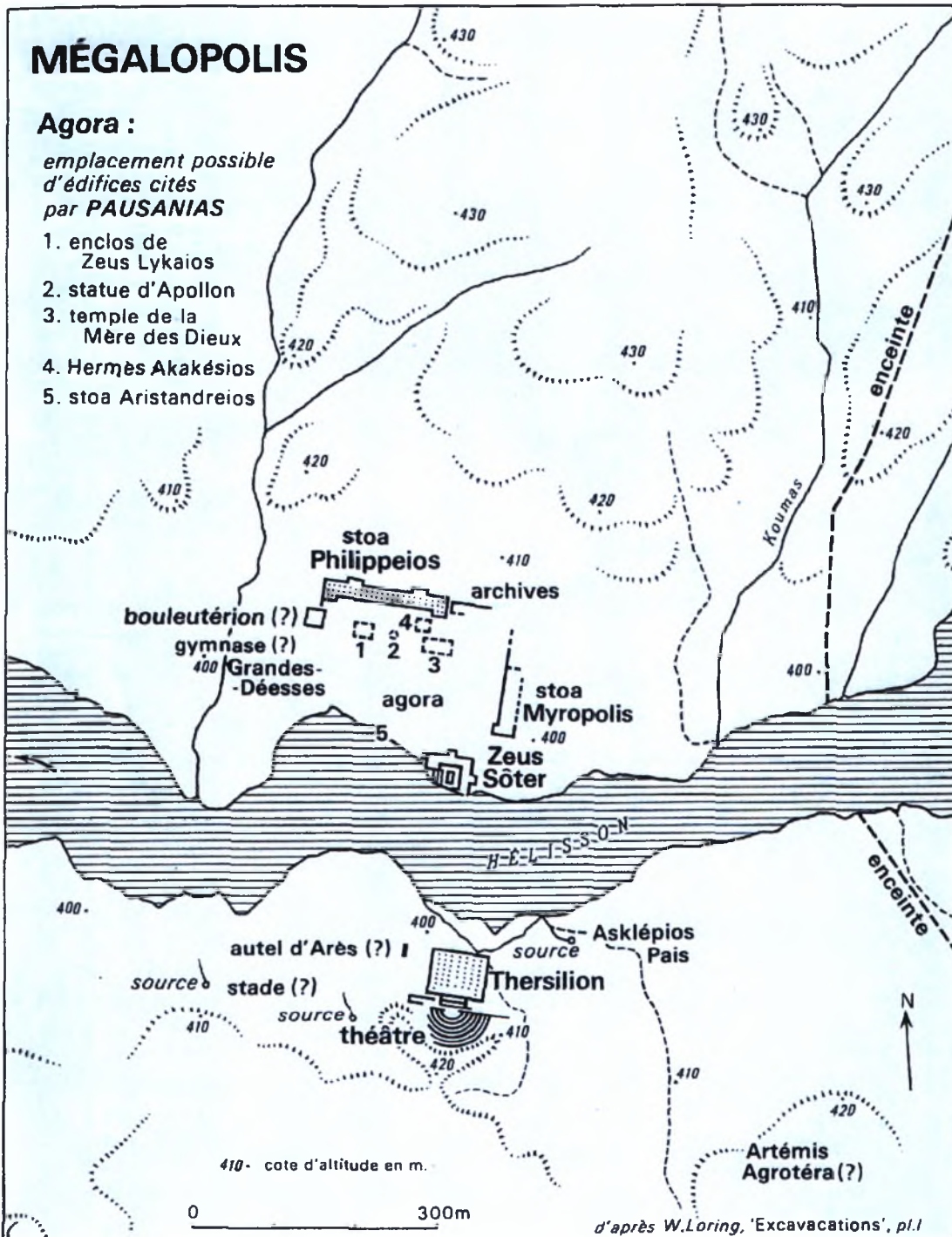
Εικ. 36. Κάτοψη του λεγόμενου «Spolienbau» ή «Spolienmauer».

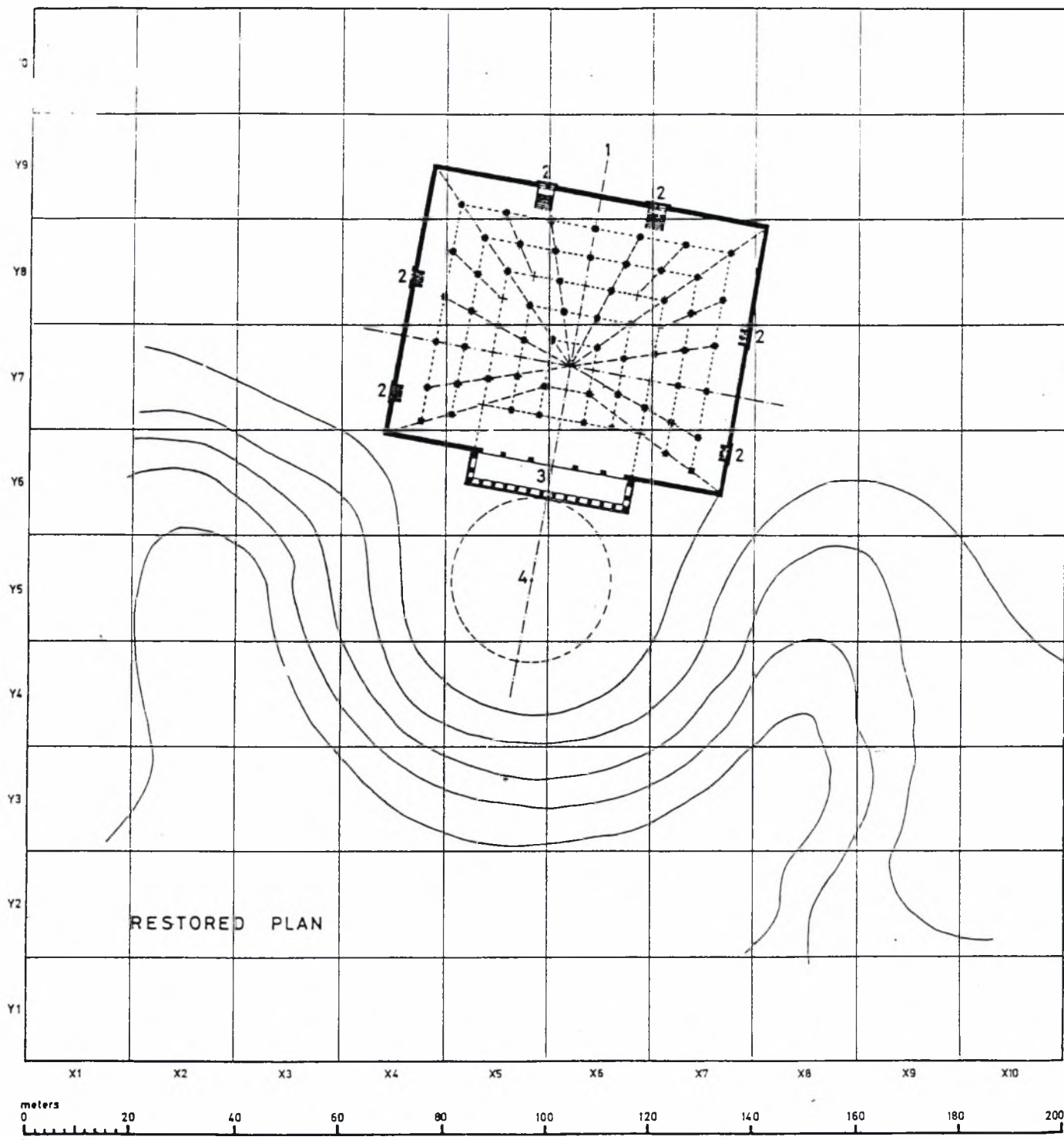
Εικ. 37. Σχεδιαστική αποκατάσταση Αγοράς κατά Ε. Curtius

Εικ. 38-39. Ζευς Λυκαίος (επάνω) και Παν (κάτω). Πολιούχοι θεοί της Μεγάλης Πόλεως και των αρκαδικών φυλών Λυκαία και Πανία. Υιοθετήθηκαν ως σύμβολα της παν-αρκαδικής ενότητας (M. Jost, *Sanctuaires et cultes d' Arcadie*, ÉFA, Paris 1985, 222)

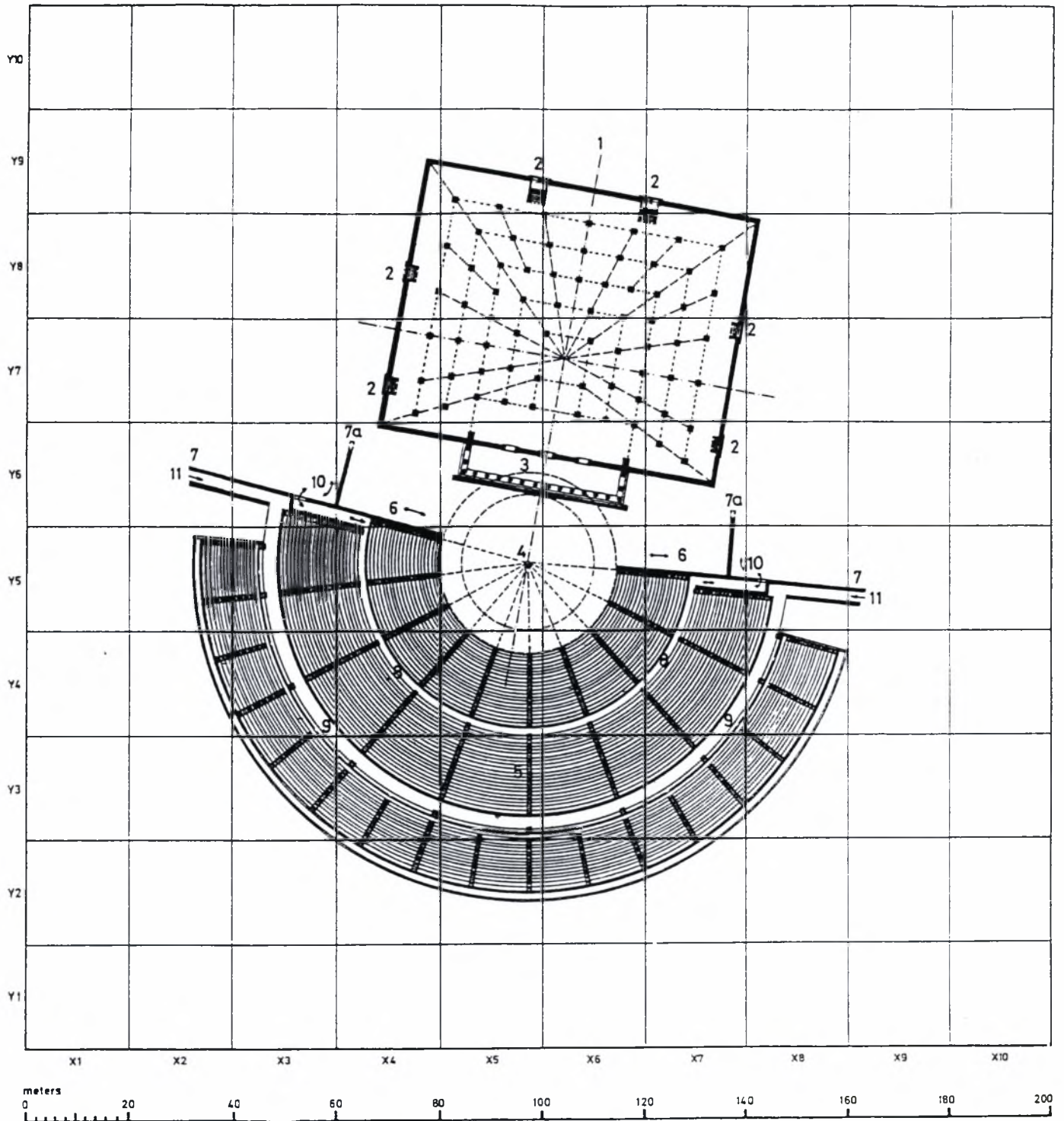
Εικ. 40. Τοπογραφικός χάρτης τμήματος της Μεγάλης Πόλεως

- 1 THERSILEION , FEDERAL ASSEMBLY HALL OF THE TEN THOUSAND
- 2 DOORWAYS
- 3 PORTICO
- 4 THE NATURAL ORCHESTRA

Basic dimensions checked by A. Petronotis and S. Lagodimos - ACE. Toposurvey Feb. 1972

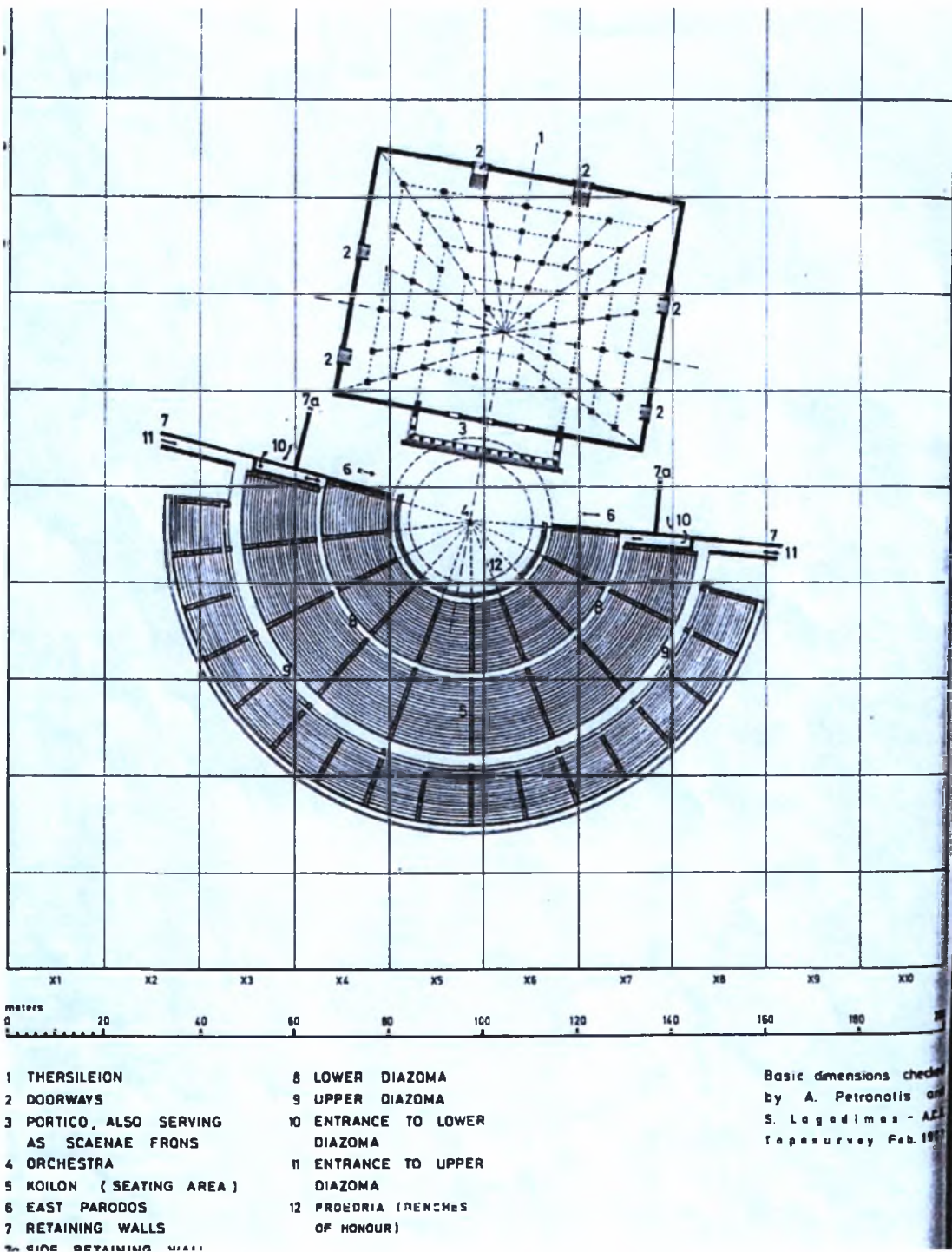
Εικ. 41. Κάτοψη Θερσιλείου (φάση I). 370/360-περ.338/ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ.

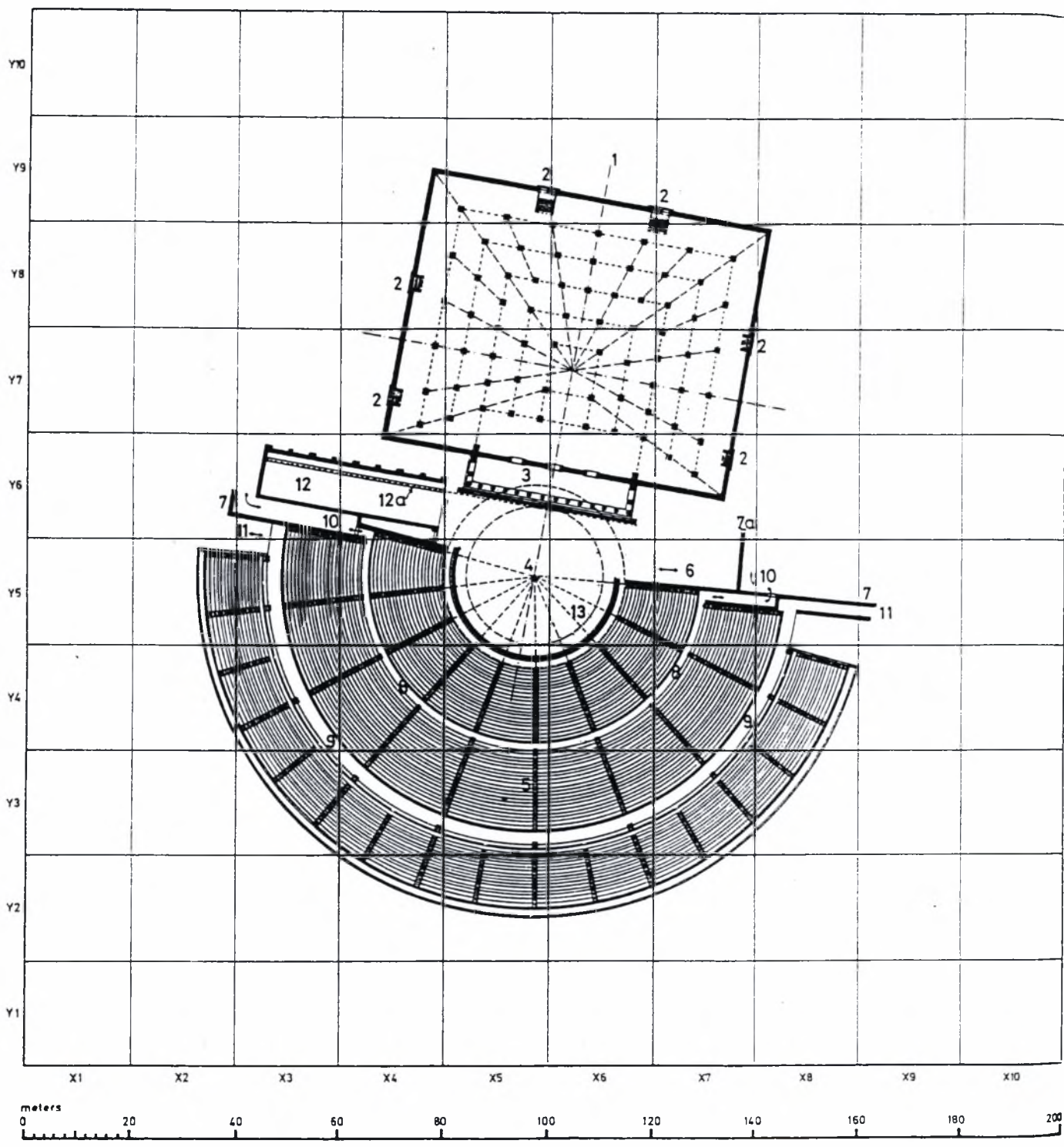
1 THERSILEION	8 LOWER DIAZOMA
2 DOORWAYS	9 UPPER DIAZOMA
3 PORTICO, ALSO SERVING AS SCAENAE FRONS	10 ENTRANCE TO LOWER DIAZOMA
4 ORCHESTRA	11 ENTRANCE TO UPPER DIAZOMA
5 KOILON (SEATING AREA)	
6 EAST PARODOS	
7 RETAINING WALLS	
7a SIDE RETAINING WALL	

Basic dimensions checked by A. Petronotis and S. Lagodimos ACE Toposurvey Feb. 1972

Εικ. 42. Κάτοψη Θερσυλείου (φάση II) και θεάτρου (φάση I). Περ.338/ύστερος 4^{ος} αι.-τέλος 4^{ου} αι. π.Χ.

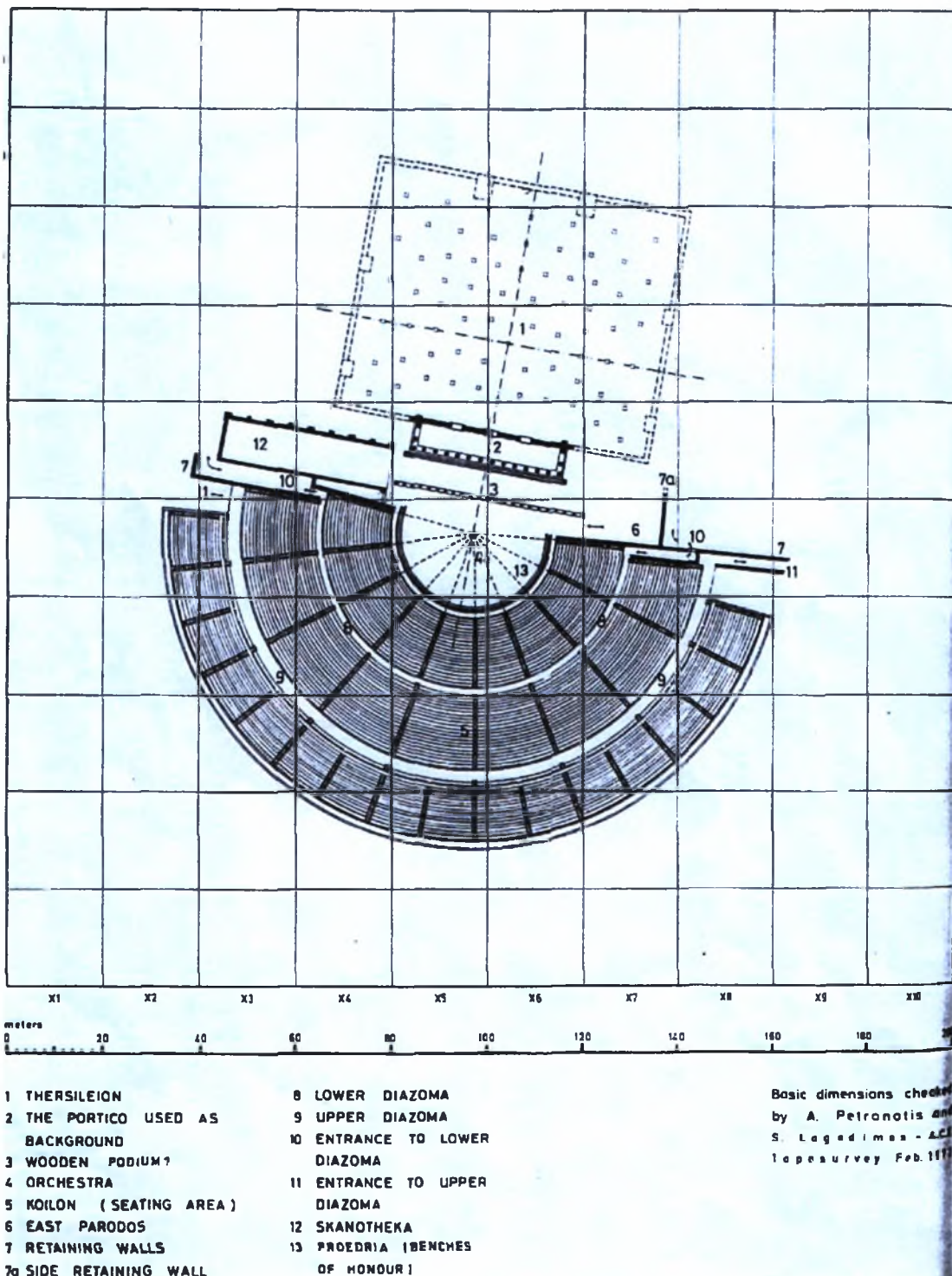

Εικ. 43. Κάτοψη Θερσίλειου (φάση II) και θεάτρου (φάση II). Τέλος 4^{ου} αι.-περ. 260 π.Χ.

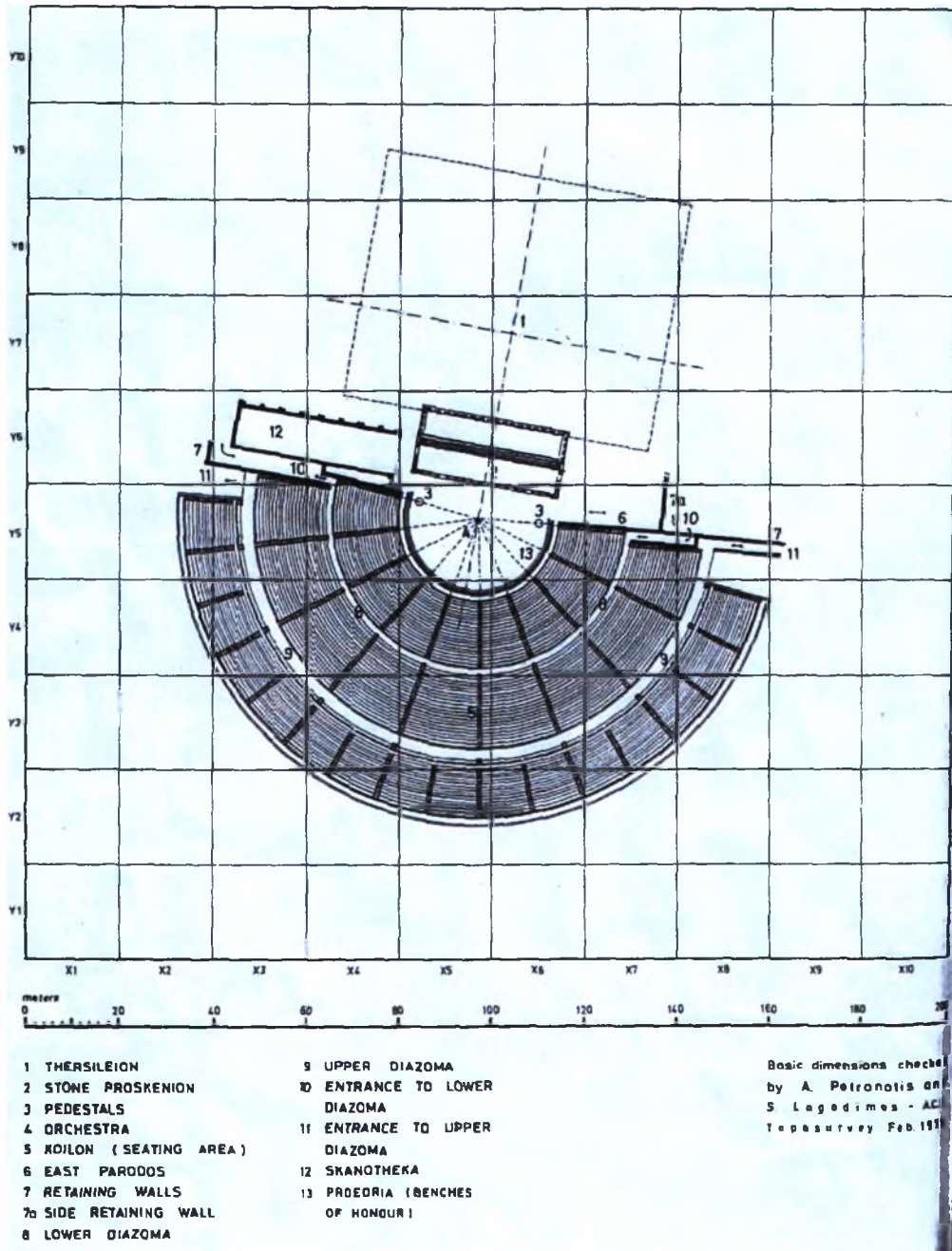

1 THERSILEION	8 LOWER DIAZOMA	12a SCAENA DUCTILIS	Basic dimensions checked
by A. Petronotis and
S. Lagodimos - A.C.E.
Toposurvey Feb. 1972
2 DOORWAYS	9 UPPER DIAZOMA	13 PROEDRIA (HONORARY
SEATS)	
3 PORTICO, ALSO SERVING
AS SCAENAE FRONS	10 ENTRANCES TO LOWER
DIAZOMA		
4 ORCHESTRA	11 ENTRANCES TO UPPER
DIAZOMA		
5 KOILON (SEATING AREA)	12 SKANOTHEKA FOR
STORING SCAENA
DUCTILIS		
6 EAST PARODOS			
7 RETAINING WALLS			
7a SIDE RETAINING WALL			

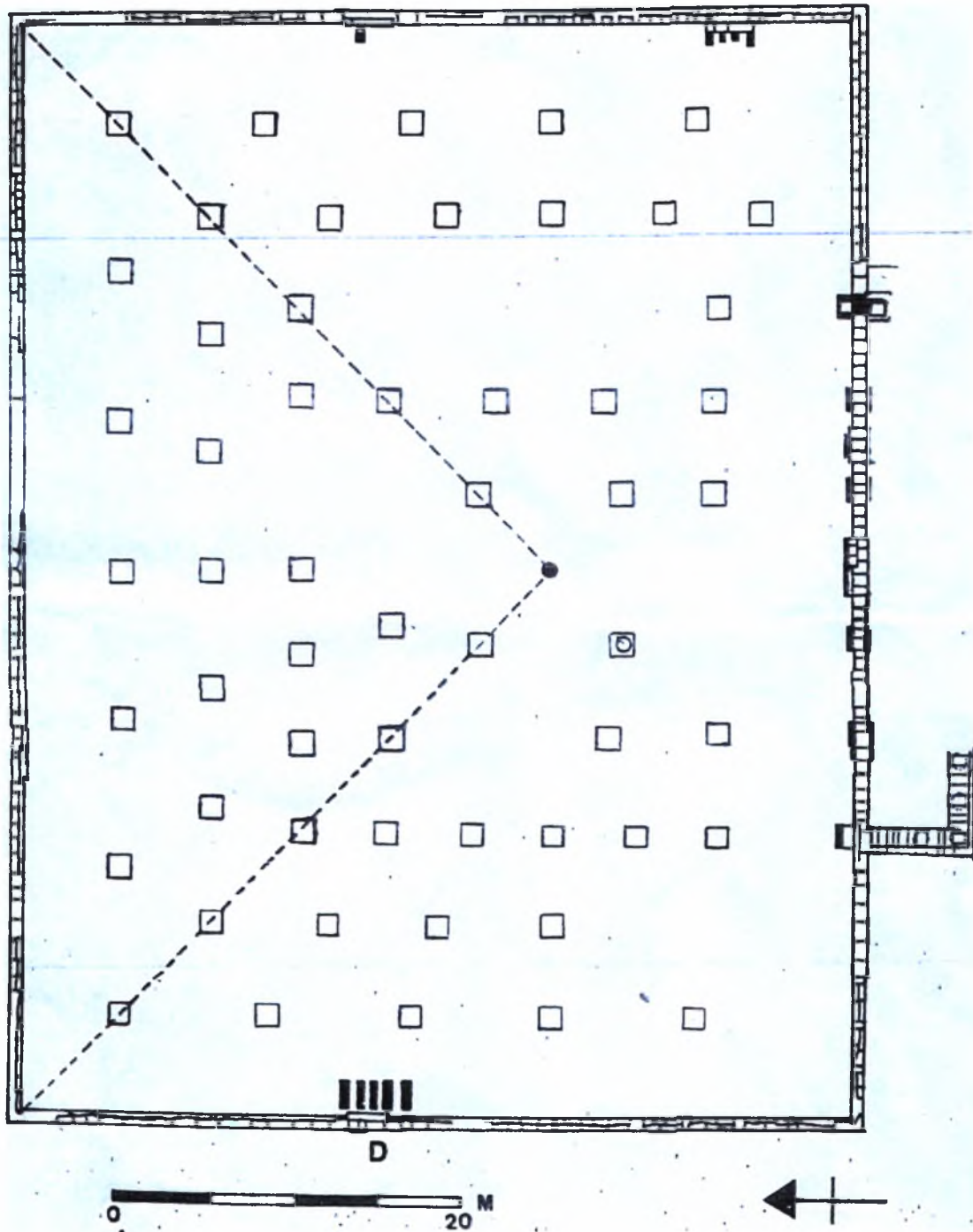
Εικ. 44. Κάτοψη Θερσυλείου (φάση II) και θεάτρου (φάση III). Περ.260-223 π.Χ.

Εικ. 45. Κάτοψη θεάτρου (φάση IVa). Το Θερσίλειο σε ερείπια. 223-2^{ος} αι. π.Χ.

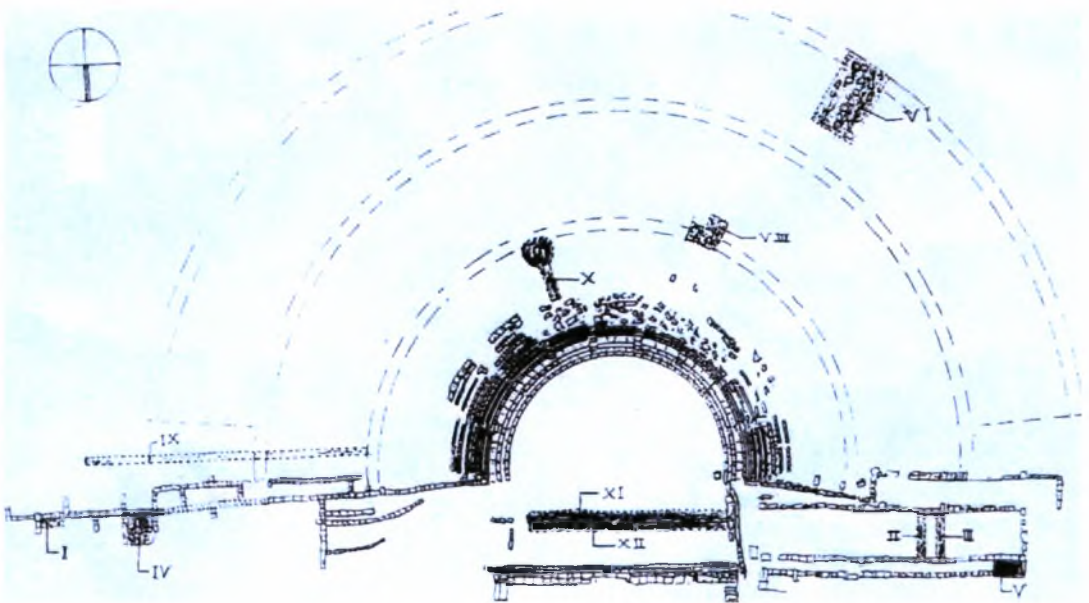
Εικ. 46. Κάτοψη θεάτρου (φάση IVβ). Το Θερσίλειο σε ερείπια. 2^{ος} αι. π.Χ.-4^{ος} αι. μ.Χ.

Εικ. 47. Κάτοψη Θερσιλείου

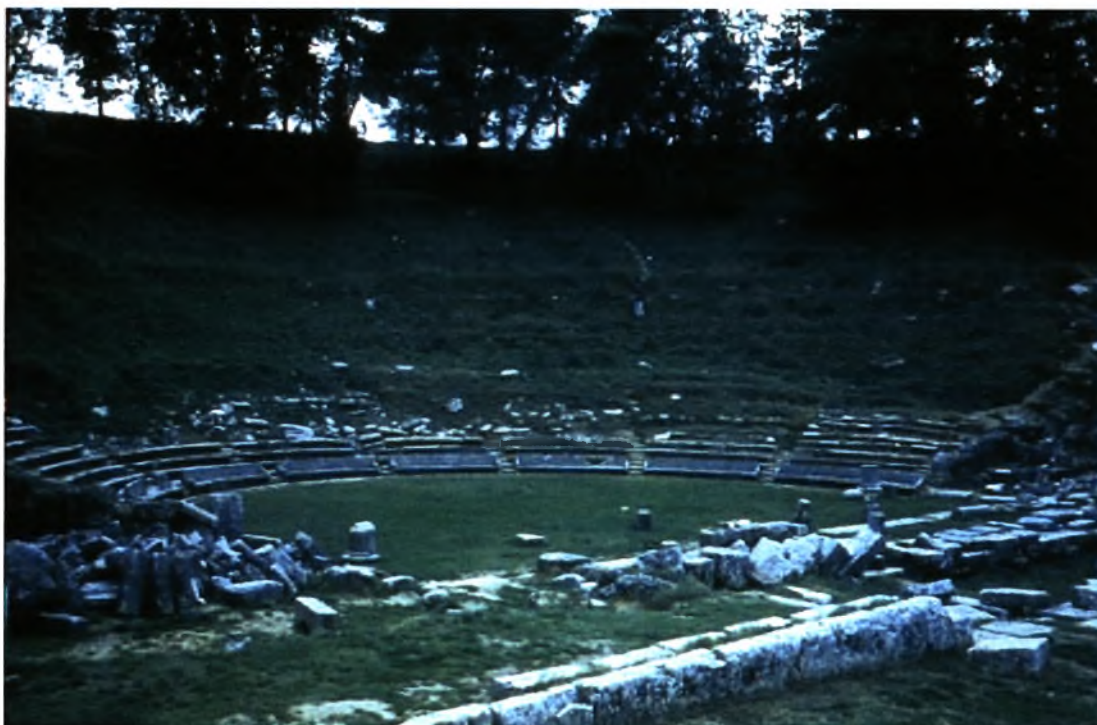
Εικ. 48. Θεσσαλονίκη. Προστώο και κυρίως αίθουσα, από ΝΔ

Εικ. 49. Κάτοψη θεάτρου

Εικ. 50. Το θέατρο της Μεγάλης Πόλεως, από Δ

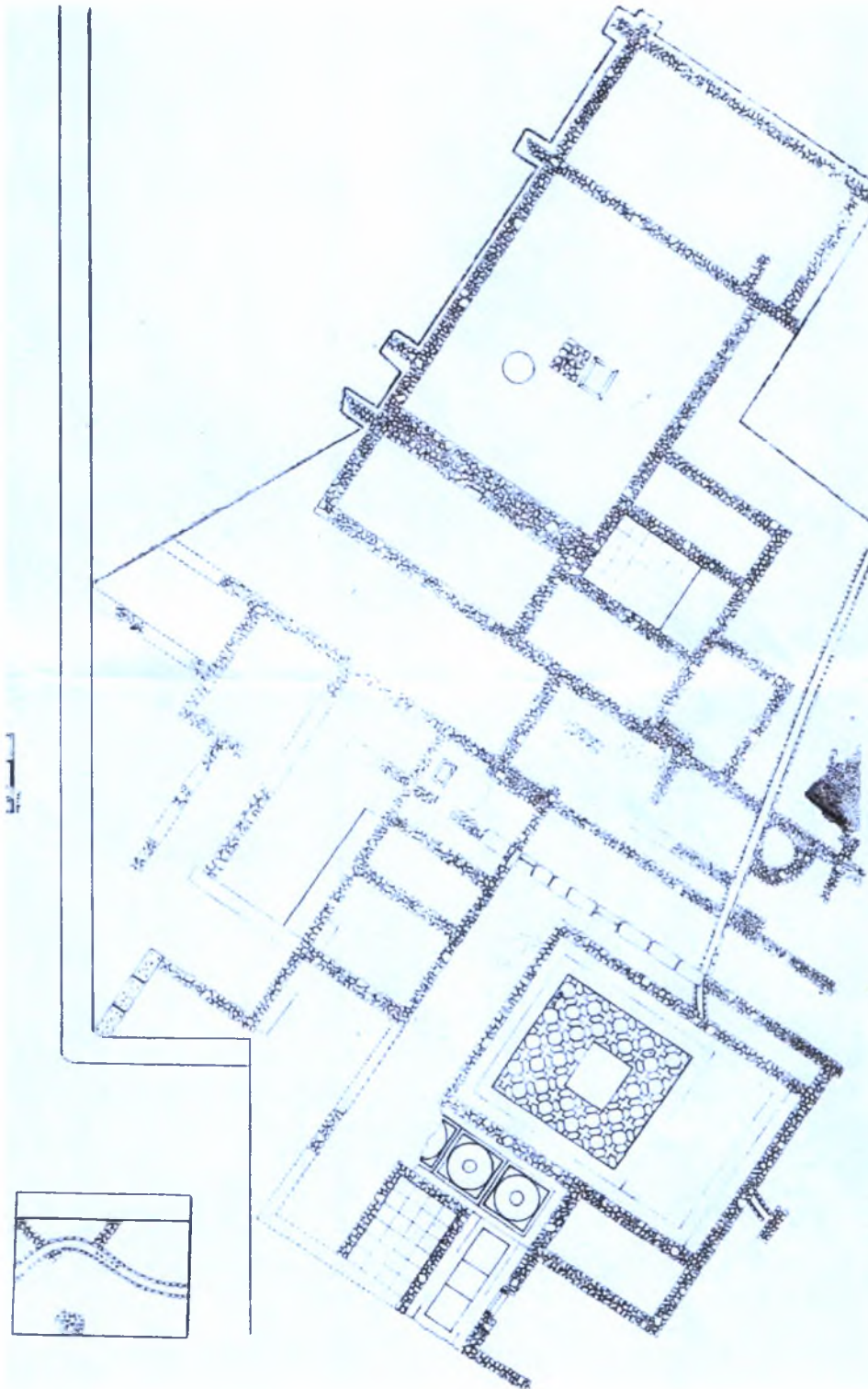
Εικ. 51. Το θέατρο της Μεγάλης Πόλεως, από ΒΑ

Εικ. 52. Ανατολικό τμήμα θεάτρου. Πρώτες σειρές καθισμάτων, από Β

Εικ. 53. Αεροφωτογραφία Θερσιλείου και θεάτρου, από Β

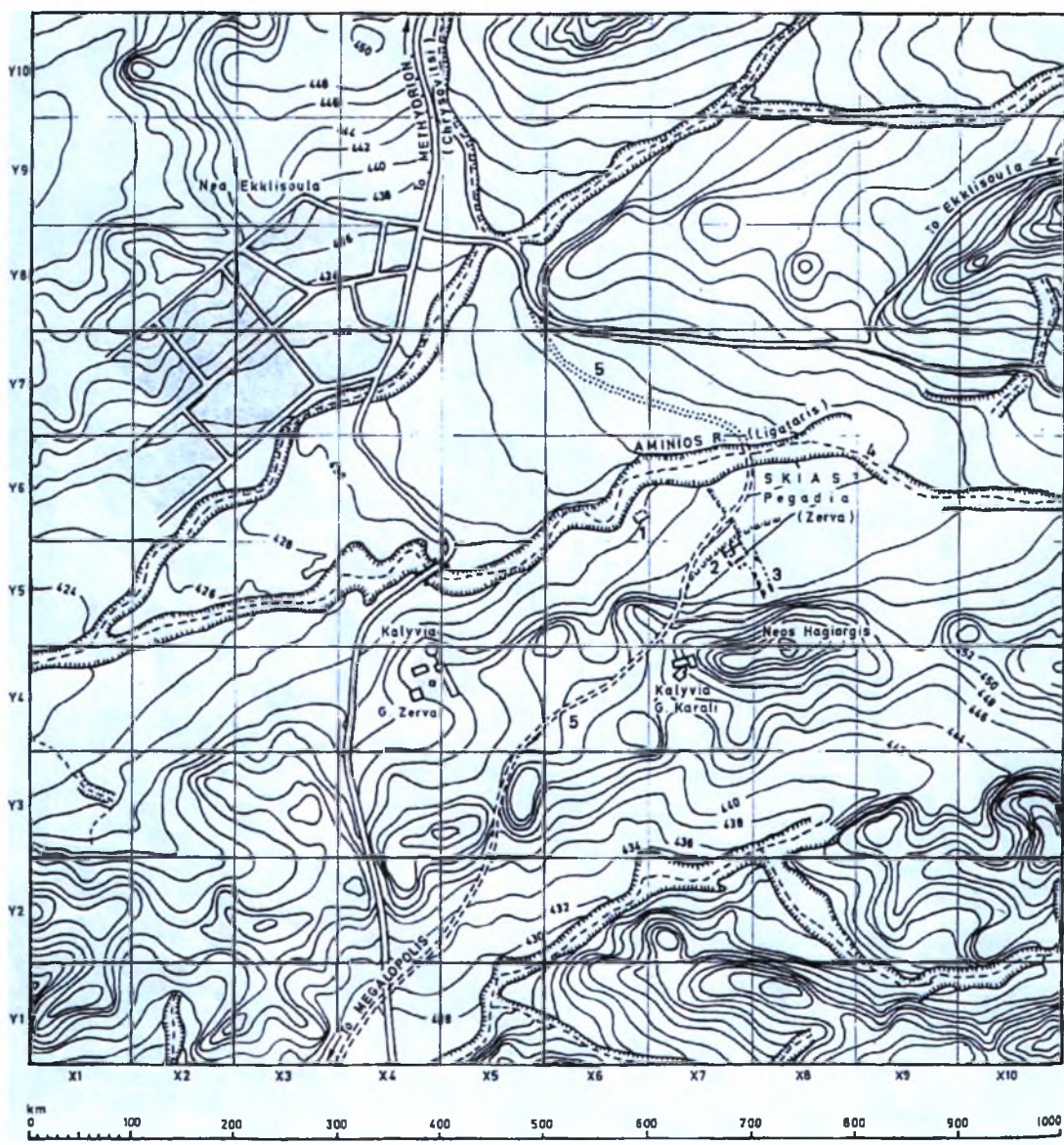
Εικ. 54. Κάτοψη τμήματος της λεγόμενης «ρωμαϊκής» οικίας. Οικισμός ΑΗΣ-ΔΕΗ

Εικ. 55. “Hellenistische Straße” με πήλινες πλάκες πίσω από τη δυτική εξέδρα της Φιλιπείου στοάς, από Ν

Εικ. 56. Κατοικίες πίσω από τη δυτική εξέδρα της Φιλιπείου στοάς. 370-περ. 350 π.Χ.

Εικ. 58. Τοπογραφικό διάγραμμα περιοχής Σκιάτιδος(;)

1. Αρχαίο κτίσμα
2. «Παλιός Αγιώργης» -αρχαίος ναός;
3. Στοά;
4. Αρχαίο λουτρό;
5. Αρχαία οδός;

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000074703